Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

काशी-संस्कृत-सीरिज़-पुस्तकमालायाः

७४

5

काव्यविभागे (१०) दशमं पुष्पम्

Proprietor, Bharathi Book Stall, MELKOTE. (Via FRENCH-ROCKS) MYSORE STATE.

श्रीभारविविरचितं—

किरातार्जुनीयम्

महामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिकृतया 'घण्टापथ' व्याख्यया
पण्डित श्रीगङ्गाधरशर्मकृतया 'सुधा' व्याख्यया च
समलङ्कृतम् ।

(परीक्षोपयोगि १—३ सर्गात्मकम्)

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

चतुर्थ संस्करण] मूल्य १॥=) [सं २००३

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः]

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

॥ श्रीः ॥

श्रीगौरकृष्णः शरणं ममास्तु ।

उपोद्घातः

अयि साहित्यसुधोदधिं मिमङ्क्षवो विचक्षणाः !

विदाङ्कुर्वन्तु तत्र भवन्तो यदस्मिन् भवे भ्रमन्तोऽनादिकालतो विशेषतः कलुषकषायितस्वान्ताः समस्ता जना निजनिजजन्मनः साफल्यमूलसुखोदर्कं चतुष्टयावाप्तिकरं साधनं समीहन्ते ।

परन्तु श्रममन्तरा तदीयज्ञानं, विना काव्येनान्यैरसुकरमेव, अत एतस्य "काव्यप्रकाशे—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" ॥

तच्च तावद् द्विविधं—दृश्यं, श्रव्यञ्च तत्र श्रव्यमेव पुरस्कृत्य तत्र भ प्रत्नतमः परमगभीरार्थपरिमितपदोपेतसत्पद्योपपादनपटीयानुद्भटकविर्नाम्ना "भारविः" "महाभारतीयवनपर्वणि" समुदितां सङ्क्षिप्ततरां "महर्षिकृष्णद्वैपाय देशवश्यस्य दिव्यास्त्रलिप्सया तपस्यतो गाण्डीवधन्वनोऽर्जुनस्य कैतवकृतकिरा वेषधारिणा धनुर्धारिणा श्रीशङ्करेण सार्धं संयुध्य; निजाप्रतिमपराक्रमप्रदर्शनेन नः तं सन्तोष्य, पाशुपतप्रभृतिदिव्यास्त्रलाभसम्बन्धिनीं कथामेव स्वप्रतिभाप्रभावे प्रकाशयित्रा समस्त महाकाव्यलक्षणोपेतेनातिविस्तृतेन "किरातार्जुनीय" काव्य रूपेणाचकथत् ।

किन्त्वेतादृशेन महाकविना कस्मिन् समये कतमो जनपदः, कतमा जाति कतमत् कुलञ्चालङ्कृतानि" इति साम्प्रतं निश्चेतुमतीव दुष्करं, तथाऽप्यद्यावा समधिगतकतिपयप्रमाणैरवगतसमयादिकं निरूपयितुं यथाशक्ति प्रयते । तद्यथा– इदानीम् "ऐहोल" शिलालेखे लिखितं

"येनायोजि नवेऽश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।
स विजयतां "रविकीर्त्तिः" कविताऽऽश्रित "कालिदास" "भारवि" कीर्त्तिः"॥इति

पद्यमेतत् प्राप्यते । तत्र च "भारवे" र्नामोल्लेखेन शिलालेखसमयात्प्रागे "भारवि" कवेः सत्ता स्वीक्रियते । स च शिलालेखो नवत्युत्तरषट्छततमे(६९०

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मे तथा त्रयस्त्रिंशदधिकषट्छततमे चेशवीये(६३३)वर्षे लिखित इति निःसंशयं
म्मतं मतिमतामैतिह्यविदाम् ।
तेन खिस्ताब्दीयसप्ततमशतकारम्भे "भारवि" कविः "कालिदास" सदृशःप्रसिद्धि-
दवीमनुप्राप्त आसीत् । तथा चैतादृशी प्रसिद्धिस्तदानीन्तनसमये नातिस्वल्पतर-
कालेन सुलभेति सम्भावनातः खिस्ताब्दीयषष्ठशतकात्प्रत्नो "भारवि" रित्यत्र विरो-
धिमानानुपलब्धेर्नास्ति केषाञ्चिदपि संशयलेशावसरोऽपि ।

पुनश्च दक्षिणभूमौ साम्प्रतं समधिगतयाऽदृष्टपूर्वया "अवन्तिसुन्दरीकथा-"
ऽभिधयाऽधिधरणिं श्रवणसरणिं श्रितया पुस्तिकया चैतदपि ज्ञायते । यदियं "श्रीम-
कविवरदण्डि" कृता वस्तुतस्तत् तत्र ग्रन्थकर्त्रा "भारवि"र्मे प्रपितामहस्तथा च
एतस्य "दामोदर" इति पित्रोरुल्लापने नाम, कवितायां "भारवि" रित्युपनाम चा-
सीत्' स च "विष्णुगुप्त" नाम्ना राज्ञा शासितभूमौ स्वीकृतनिवास इत्युल्लिखि-
तम् । तदीयो राज्यसमयः प्रायश ऐतिह्यविद्भिः पञ्चमशतकासन्नवर्त्तीति स्वीक्रियते ।
त्यादिप्रमाणमनुरुन्धानैर्विद्वद्भिरिदमेव निश्चीयते यद् "भारविः" पञ्चमशतके दक्षि-
भुवि तत्रत्ये कस्मिंश्चिद् द्विजकुले लब्धजन्मेति । तदीयकुलविषये पूर्णतया प्रमा-
णान्तरानुपलब्धेरतोऽधिकं किञ्चिद्वक्तुमहं सर्वथा मूक एव ।

अस्तु यद्यप्यस्य महाकाव्यस्य महामहोपाध्याय—कोलाचल—"मल्लिनाथ"
करविरचिता "घण्टापथा" ख्यव्याख्या सतीष्वपि सतीषु विविधासु व्याख्यासु विद्वन्म-
नः सरोजविकासनशोलासु विख्याताऽस्ति । तथाऽपि तस्याःसुकुमारमतीनां "मध्य-
भारवि" परीक्षाऽर्थिनां कृते नातीवोपयोगितया श्रेष्ठिवर "श्रीजयकृष्णदासगुप्त" महाशया-
काव्यहगृहीतचेतसा 'मिथिला' देशान्तर्गत 'चग्नपुर' ग्रामनिवासिना मिश्रोपनाम्ना
पण्डित श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया 'सुधाऽऽख्य' व्याख्यया सनाथीकृतमेतत् सर्गत्रया-
त्मकमेव, तस्य च विश्वजनीनतया तृतीयसंस्करणस्य पुनर्मुद्रणावसरे तत्प्रार्थनापार-
वश्येन पण्डितपणशीकरोपाव्ह रामचन्द्रशास्त्रिणा यथामति संशोधनं विहितम् । आ-
शासे च यत्र क्वापि किमपि दृष्टिदोषतो बुद्धिव्यामोहतो वाऽपि स्खलनमापतितं
चेत् तद्विद्वज्जनसुलभयोदारतया निर्मत्सरैर्विद्वदग्रेसरैर्मर्षणीयमिति शम् ।

विदुषामेकान्तविनेयतमः—

श्रीब्रह्मशङ्कर-मिश्रः शास्त्री ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अथ संक्षिप्तकथासारः ।

प्रथमसर्गे ।

युधिष्ठिरम्प्रति वनेचरस्योक्तिः ।

हे राजन्! चारचक्षुषो राजानो नानुयायिभिर्वञ्चनीयाः, अतो मदुक्तं युक्तमयुक्तं वा त्वया क्षन्तव्यं, यतो हितकरं प्रियं च वचो दुर्लभम्भवति। अधिपस्याशासकः-सुहृद् हितवचनाश्रोताऽधिपश्च निन्द्यौ। यतोऽन्योऽन्यानुरागिष्वेवामात्यनृपेषु सर्वसम्पदस्तिष्ठन्ति। राजचरितं स्वभावतो दुर्ज्ञेयं जन्तवश्चाज्ञानिनो भवन्त्युभयोर्महद्वैषम्यम्, अथापि त्वत्प्रभावादेवास्माकमरिगूढनीतिमार्गज्ञानम्।

वनेचरस्य वक्तव्योक्तिः ।

सिंहासनस्थोऽपि दुर्योधनो भवतः पराजयभीत्या विमलं यशो विस्तारयति। षड्वर्गविजयी नीत्यनुसरणशीलो दुर्योधनो नक्तन्दिवं विभज्य नीत्या पौरुषं करोति। निरभिमानो दुर्योधनो भृत्येषु मित्रभावं, मित्रेषु बन्धुभावं, बन्धुषु स्वामिभावं लोकान्दर्शयते। समविभक्तधर्मार्थकामसेवकस्य दुर्योधनस्य ते गुणानुरागात्सख्यं प्राप्तवन्त इव परस्परं न बाधन्ते, अपि तु वर्धन्त एव। वशी दुर्योधनो धनलोभात् क्रोधाद्वा न दण्डधारी, किन्तु 'राज्ञो ममायं धर्म' इति बुद्ध्या गुरुशिक्षया शत्रौ पुत्रे वा दण्डयिता। कीर्त्तिमता दुर्योधनेन सर्वतो रक्षिता मही भूरि वसूत्पादयति। कीर्त्तिमन्तस्तेजस्विनो मानिनो धनादृता धनुर्भृतो राजानो दुर्योधनस्य प्राणैः प्रियं कर्तुमिच्छन्ति। अशेषितक्रियो दुर्योधनोऽवञ्चकचरद्वाराऽन्यनृपकार्यं वेत्ति। अस्योद्योगस्तु फलैर्ज्ञायते नान्यथा। अक्रुद्धस्यापिदुर्योधनस्यानुशासनं गुणानुरागिणो राजानः शिरसा वहन्ति। यौवराज्ये दुःशासनं नियुज्य दुर्योधनो मखेषु वह्निं प्रीणयति। यथोच्चरितमन्त्रश्रवणादुरगो व्यथते तथा जनोदीरितभवन्नामाकर्णनादयं व्यथते। हे राजन्! शत्रुप्रतीकारविधाने तत्परो भव, चरोक्तिस्तु प्रवृत्तिसारैव वेदितव्या।

युधिष्ठिरम्प्रति द्रौपद्युक्तिः ।

हे स्वामिन्! विज्ञेषु स्त्रीजनोक्तमनुशासनमनादर इव भवति, अथापि दुष्टा मनोव्यथा वक्तुं मां प्रेरयन्ति। हे स्वामिन्! स्ववंशजै राजभिरुपार्जिता मही मत्तगजेन मालेव त्वया विनाशिता। हे राजन्! ये मायिषु मायां न कुर्वन्ति ते पराभवं भजन्ते। तीक्ष्णबाणा अनावृतशरीरान् घ्नन्ति। हे राजन्! कोऽन्यःकुलाभिमानी राजा निजवधूमिव लक्ष्मीं त्वामन्तरेणापहारयति। हे राजन्! अग्निः शुष्कं शमीवृक्षमिव निन्दितमार्गस्थं त्वां मन्युः कुतो न ज्वलयति। सफलमन्योरापद्विनाशकस्य च पुंसः सर्वे प्राणिनो वश्या भवन्ति, स्नेहिनो निष्कोपात्पुंसो न कस्यचिद्भयं भवति। हे राजन्! प्राक् पर्यङ्कस्थो भीमः सम्प्रति वनभूमिवर्त्ती सन् भवन्मानसं न पीडयति

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कच्चित । मेरूत्तरवर्त्तिकुरुदेशं विजित्य सुवर्णधनमादाय कोशगृहे स्थापनशीलोऽर्जुनो वल्कलं वसानः सन् भवन्मानसं न दुनोति कच्चित् । वनभूमिशायिनौ वन्यगजाविव यमावेतौ नकुलसहदेवौ पश्यन् धैर्यसन्तोषौ त्यक्तुं कुतो नेहसे । तव बुद्धिं नाहं वेद्मि चित्तवृत्तयो विविधा भवन्ति, भवत्क्लेशाधिक्यं पश्यन्त्या,मम चित्तं मनोव्यथा नितरां पीडयन्ति । पुरा महार्हशयनमधिसुप्तस्य तव स्तुतिगीतमङ्गलनिद्राभङ्गः, साम्प्रतं वन-भूमिमधिसुप्तस्य तवामङ्गलजम्बूकशब्दनिद्राभङ्गः । पुरा द्विजोच्छिष्टान्नभक्षणोपचितं तव वपुः, साम्प्रतं वन्यफलादिभक्षणादतिक्षीणम् । पुरा नृपशिरोमाल्यपरागरक्तं तव चरणद्वयं, सम्प्रति कुशारण्यवर्त्ति जातम् । इमां शत्रुनिमित्तां दशां पश्यन्त्या मम मनोऽतीव खिन्नं, रिपुजनानभिभूतानां पराभवोऽप्युत्सवतुल्य एव भवति । हे राजन् ! शान्तिं त्यज, शत्रुं विनाशाय, पौर्वं तेजो गृहाण, मुनीनामेव शान्त्या जयो भवति, न तु भूभृताम् । भवद्विधाः पुमांसो यदि शत्रुपराभवं सहमानाः प्रसन्नास्तर्हि निरवलम्बो-ऽभिमानो हतः स्यात् । अथ शान्तिमेव सुखसाधनमवगच्छसि चेत्तर्हि नृपचिह्नं धनु-र्विहाय वह्नौ होमं कुरु । हे राजन् ! प्रतीकारक्षमस्य तव नापकारिणि शत्रौ समयप्र-तीक्षणं युक्तं, विजयेच्छवो नृपाः शत्रुषु सव्याजं सन्धिभेदका भवन्ति । यथा प्रातरु-दीयमानं सूर्यं लक्ष्मीः (दीप्तिः) अभ्येति, तथा त्वामपि रिपुविनाशोत्तरं लक्ष्मीः (सम्पद्) भूयोऽभ्येतु ।

द्वितीयसर्गे ।

युधिष्ठिरम्प्रति भीमस्योक्तिः ।

ज्ञानचक्षुषा सम्यगालोच्य द्रौपद्युक्तवचनं बृहस्पतेरप्याश्चर्यजनकम् । यथा केन चित्कृताल्पविशेषपरीक्षणे गभीरेऽपि जले प्रवेष्टारो बहवः सन्ति, परीक्षकस्तु विर-लस्तथा नीतिशास्त्रेऽपि सति वक्तरि बोद्धारो बहवो वक्ता तु विरल एव । यथाऽ-ल्पमात्रे । श्रेष्ठभेषजे बहुगुणस्तथा द्रौपदीवचनेऽपि बहुगुणा दृश्यते । एषा द्रौपद्यु-क्तवाणी भवतः प्रीतिदा भवतु, यतो गुणपक्षपातिनां पुंसां न स्त्रीपुंसादिवचने ग्राह्या-ग्राह्यविचारो भवति । हे नृप ! चतुर्विधविद्यापारगामिनी तव मतिर्वैपरीत्यमेत्य, आसा-दितपङ्का करिणीव कुतोऽवसीदति । हे राजन् ! प्राप्तरिपुनिकारं त्वामासाद्य लोकवि-दितमपि पौरुषं नश्यतीति किमतोऽधिकं कष्टम् । ऐश्वर्याभिलाषी विद्वान् दुरवसानं शत्रूदयमुपेक्षेत, फलसम्पदुन्मुखं तत्क्षयं नोपेक्षेत । शीघ्रभाविनं प्रभूतं शत्रुक्षयं चिरभा-विनमल्पमात्मक्षयं विचार्य विद्वानुपेक्षेत, एतद्वैपरीत्येनोपेक्षेत । वर्धनशीलं शत्रुको-शदण्डजं तेजोऽनुत्साहेनापेक्ष्यमाणस्य पुंसो लोकापवादभयादिव सम्पत्तयो द्रुतं नश्य-न्ति । यथोदितं द्वितीयाचन्द्रं जनाः प्रणमन्ति तथा वृद्ध्यर्थमुत्थितं क्षीणमपि सहजं धाम दधतं नृपं प्रजाः प्रणमन्ति । यथा कृष्यादिप्रवृत्तो लोको दैवमनुसरति, तथा नीति-रपि कर्त्तव्ये क्षिप्रकारित्वमनुसरति । उच्चैः पदमारोढुमिच्छोः पुंस आत्मपौरुषमेवा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वलम्बनम् । अपौरुषं विपदा हन्ति, विपदुपेतमायतिस्त्यजति, निरायतिः पुमान् लघुर्भवति, स च नृपसम्पदास्पदं न भवति । अभ्युदयान्तराय भूतो निरुद्योगो नाश्रयणीयः, यतः पौरुषसाध्यसम्पदां नहि विषादेन सहावस्थानं भवति ।। अथ समयप्रतीक्षणं चेद् धृतराष्ट्रसुतो दुर्योधनश्चिरास्वादितां नृपश्रियं कथं त्यक्ष्यति ? । शत्रुणा दयया समर्पितमात्मनः पदं गृह्णीयाच्चेत्तर्हि तवानुजन्मनां पौरुषशालिनो भुजा विफला भवेयुः । सिंहः स्वयं हतैर्मदवर्षिभिर्गजैरेव जीवति, नान्यहतैस्तथा प्रभावेण जगत्तिरस्कुर्वन्महानपि नान्यतो भूतिमिच्छति । अस्थिरैरसुभिः स्थिरयशश्चिकीर्षतां मानिनां, विद्युच्चपला श्रीरप्रयासलभ्या । जनो भस्म स्पृशति, न तु प्रदीप्तमग्निं स्पृशति, यतो मानिनोऽभिभवशङ्कया प्राणं त्यजन्ति, न तु तेजस्त्यजन्ति । सिंहो गर्जतो मेघान् किमर्थमभियाति, यतो महतामेष स्वभावो यदन्योन्नतिं न सहते । हे राजन् ! अतः प्रमादजं मोहं विहाय पौरुषं कुरु ?

भीमम्प्रति युधिष्ठिरस्योक्तिः ।

दर्पणे यथा विमलाऽऽकृतिर्दृश्यते, तथा वाग्विस्तरे तव मतिर्विमला दृश्यते । त्वदुदीरितपदानि स्फुटानि, अर्थगौरवयुक्तानि रचितपृथगर्थानि च सन्ति । त्वदुक्ता शास्त्रसिद्धा युक्तियुक्ता प्रतिभाति, इत्थं वचस्त्वदन्यः को वक्तुं जानाति ? । त्वया पराक्रमपक्षे निर्णीतेऽपि मे हृदयं निर्णयमेवानुसरति, विशेषसम्पदो न सुप्रतीतिजनिका भवन्ति । कार्यं सहसा न विधेयम्, अविवेकः परमदुःखमुत्पादयति, यतः सम्पदो विवेकिनमेवानुसरन्ति । विवेकिनामेव क्रियासाफल्यं, नेतरेषां क्रियासाफल्यं भवति । शुचि श्रुतं वपुर्भूषयति, प्रशमश्च तदलंकरणं, स च पराक्रमयुक्तः साधुः, पराक्रमश्च नीत्यनुसरणशीलः साधुः । यथा दोषोऽर्थदर्शनं कुरुते तथा शास्त्रमपि विवेकिनामज्ञानोपहतकार्येऽर्थदर्शनं कुरुते । सन्मार्गवर्त्तिनां दैवनिर्मित्तकोऽनर्थोऽपि समुन्नतिसदृशो भवति । क्रोधहीना जिगीषवः फलसिद्धिं विचार्य पौरुषं कुर्वन्ति । उदयाभिलाषी बुद्ध्या क्रोधमपहरेत्, सूर्योऽपि निशातमो विनाश्योदयते । कृष्णपक्षे चन्द्रकला इव क्रोधिनां सम्पदा विनश्यन्ति । सूर्य इव यो नृपो यथाऽवसरं मार्दवतैक्ष्ण्ये धारयति, स सकललोकाधिष्ठाता भवति । जितेन्द्रियाणामेव श्रियो वश्या भवन्ति, अतः कोपस्त्याज्यः । आकालिककोपविधानात्त्वया समुद्रो विशेष्यते । शास्त्राध्ययनं कृत्वाऽपि ये कामादिशत्रून्न दूरीकुर्वन्ति, ते श्रियश्चापल्यदोषमुत्पादयन्ति । अक्षमा भवन्तं नीतिसिद्धेः पृथक् कर्त्तुमर्हति शान्तितुल्यमन्यत्साधनं लोके नास्ति । मानिनो वृष्णयोऽस्माऽन्विहाय न दुर्योधनपक्षपातिनो भविष्यन्ति । आत्मजीवनार्थमेव ते साम्प्रतं दुर्योधनानुयायिन सन्ति । यथाः सूर्यः कमलानि प्रविघटयति तथा मभायं पराभव एव तान् राज्ञा भेत्स्यति । मदोद्धतो दुर्योधनः स्वयमेव तान् भेत्स्यति, साधारणोऽप्यनादरं न सहते, राजसमूहस्तु नैव सहते । विभूतयो मानिनां मदं वर्धयन्ति । अभिमानशाली नृपो मूढो भवति, मूढस्तु नयाद्वियुज्यते, नयहीनश्च विरागहेतुर्भवति यथा

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वायुप्रेरितो जर्जरितमूलो महानपि वृक्ष उन्मूलयितुं शक्यस्तथा क्षमावता तादृशः— शत्रुरप्युन्मूलायतुं शक्यः। यथा पर्वतोत्थोऽग्निरखिलं भूधरं दहति तथा सचिवादि-विरागजोऽनलो नृपं दहति। मतिमान् पुरुषो दुर्विनीतस्य शत्रोरुन्नतिमुपेक्षेत, तादृशः-शत्रुः क्वचिच्छिद्रे जेतुं शक्यो भवति, यतो दुर्विनीतानां सम्पत्तयो दुःखावसाना-भवन्ति। यथा नदीवेगः शिथिलं कूलं हरति, तथा मित्रादिविरुद्धं सचिवादिविरुद्धं-च नृपसमूहं शत्रुर्हरति।

तृतीयसर्गः।

व्यासमुनिम्प्रति युधिष्ठिरस्योक्तिः।

हे मुने ! अकृतपुण्यैरलभ्या रजोगुणहीना फलोत्पादिका चैषा भवद्दर्शनसम्पद् असमयवृष्टितुल्या। हे मुने ! अद्य मदीयाः सकलाः क्रियाः सफलाः, ब्राह्मणाश्च सत्या-शिषः, भवदागमनादहं जगत्सु बहुयोग्यो जातः हे मुने ! सफलं ब्रह्मणो दर्शनमिव भवद्दर्शनं श्रीसम्पादकं पापनाशकं कीर्त्तिजनकञ्च। हे मुने ! चन्द्रेऽप्यप्राप्तसुखं मदीयं चक्षुर्भवति सुखमेति, त्यक्तबन्धुवियोगखेदं चेतश्च त्वत्सविधे प्राणितीव। हे मुने ! निःस्पृहाणां मदायत्तं किमिति प्रश्नावकाशो निरस्तः, अथापि कल्याणकरं त्वद्वचनं श्रोतुमिच्छा मां वक्तुं प्रेरयति।

युधिष्ठिरम्प्रति व्यासस्य प्रत्युक्तिः।

भूतिमिच्छतां जनानां बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिः, तपोधनानां तु विशेषरूपेण बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्भवति। हे नृप! मदीयं चेतस्तव गुणैर्वशीकृतं, यतो मुमुक्षूणामपि सा-धुजनेषु स्नेहो भवति। यूयं धृतराष्ट्रस्य सुता एव, गुणैर्दुर्योधनमतिक्रान्ता एव, अथापि विषयाभिलाषी धृतराष्ट्रो मोहाद् युष्मांस्त्यक्तवान्। दुर्योधनस्यार्थसिद्धिर्नङ्क्ष्यत्येव यतो दुर्जनसंसर्गो विपत्स्थानं भवति। सभायां दुःशासनेन स्त्रीकेशादिग्रहणे कृतेऽपि तद् दुराचारं सोढवता त्वया साधु कृतम्। ते दुर्योधनादयो भवतो व्याजात्स्वकीयं विध्वंसं विधाय त्वन्मतिशीलयोः ख्यापनेनोपकारिण इव वर्त्तन्ते। पृथ्वीपराक्रमेण ल-भ्या, शत्रुश्च वीर्यास्त्रबलैरधिकः, अतः करणादाधिक्यार्थमुपायो विधीयतां, सङ्ग्रामे जयलक्ष्मी, प्रकर्षाधीना भवति। अम्बिकास्वयंवरे भीष्मपराजितः परशुरामः शौर्यादि-गुणानामाश्रयाधीनमुत्कर्षं जानाति स्म। यमोऽपि यं भीष्ममवलोक्य स्वं पराजित-मिव मन्यते स भीष्मो रणे सर्वेषां मनो भययुक्तं कर्त्तुं शक्नोति। कालाग्नितुल्यं द्रोणं दृष्ट्वा के ? युष्मत्पक्षीया रणे स्थातुं शक्नुवन्ति। राधासुतं कर्णं निरीक्ष्य यमोऽपि बि-भेति। यथा विद्यया, कठिनां तपस्यां कृत्वा दुर्लभं वीर्यमवाप्य कपिकेतनोऽर्जुन एतान् विनाशयिष्यति। हे नृप ! हे दानपात्रभूत ! तां विद्यां दातुमिहागतोऽस्मि।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अर्जुनम्प्रति मुनेरुक्तिः ।

अनेन मदुपदिष्टयोगेन विवृद्धतेजास्त्वं गृहीतास्त्रः सन् मुनीनामाचारं कुरु । यत्र स्थाने तपः करिष्यसि तत्स्थानमेव यक्षस्त्वां नेष्यति ।

अर्जुनम्प्रति द्रौपदीवाक्यम् ।

शत्रुकपटपङ्के मग्नां योग्यतामुद्धरिष्यमाणस्त्वं तपःसिद्धिपर्यन्तं मां विनोत्कण्ठितो मा भूः । अभिनिवेशवतामुद्योगिनामङ्कं सिद्धिः स्वयमुपैति । तेजस्विनां मानहानिस्तु प्राणहानिप्राया भवति । तेजस्विनो रिपुपराजिताश्चेत्तर्हि कीर्त्तिं नाशयन्ति । दिनावशेषो यथाऽर्कत्विषां दैर्घ्यं नाशयति, तथाऽरिपराजितः स्वचिरावस्थितिनाशयति । शत्रुकृतं निकारं स्मर्त्तुमपि न शक्नोमि, किमनुभवितुं, स निकारस्त्वां विना हृदयं क्लेशयिष्यति । यथा दन्तभ्रंशाद्दन्ती विकृतो भवति, तथाऽभिमानभ्रंशाद्विकृतस्त्वं मेघाच्छन्नो दिनादिरिव न प्रत्यभिज्ञायसे । अस्त्रैरवभासमानाऽपि त्वं यशःक्षयात् क्षीणजलार्णव इवान्याकृतिमापन्नोऽसि । दुःशासनाकृष्टकेशैस्तिरस्कृतवीर्यस्त्वं स एव धनञ्जयोऽसि कच्चित् । त्राणकारी क्षत्रियः, कार्यं कर्त्तुं समर्थं कार्मुकम्, इत्युभयं रिपुविनाशमन्तरेण विफलं करोषि । हे पार्थ ! भूतिकाङ्क्षिणस्तव गुणा अस्माकं सरूपतां भजन्ते । नागैराक्षिप्तकेशरं सिंहमिव दीप्त्या दिनश्रीस्तिग्मरश्मिमिव त्वामियं धूराशा । यः क्रियाभिर्योग्यतां सफलां करोति, तं पूरणीसङ्ख्या नोपैति । हे पार्थ ! जयाय प्रयातस्य तवेन्द्रोऽन्तरायं हन्तु । हे स्वामिन् ! अतो महर्षेर्व्यासस्य वचनं कुर्वन्नस्माकं मनोरथान् सफलय, कृतकार्यमेव त्वामालिङ्गितुमिच्छामि ॥ इति ॥

हिन्दी–संक्षिप्त कथा ।

प्रथम सर्ग ।

(युधिष्ठिर के प्रति वनेचर की उक्ति)

जब कि महाराज युधिष्ठिर जूये में हार जाने से भाइयों (भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव) तथा पत्नी (द्रौपदी) के साथ द्वैतवन नामक जङ्गल में निवास करते थे, उस समय उन्होंनें दुर्योधन का समाचार जानने के लिये एक वनवासी (किरात–वनेचर) को ब्रह्मचारी के वेष में भेजाथा, वह सब हाल जानकर महाराज युधिष्ठिर के पास आया और कहने लगा कि—हे महाराज !

दुर्योधन इस समय यद्यपि राजसिंहासन पर बैठा है तथाहि जङ्गल में रहने वाले

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

आप से डरता हुआ (जिसे जूये में छल से जीता है उस) राज्य का नीति-पूर्वक शासन कर रहा है, और वह काम-क्रोधादिक ६ अन्तः शत्रुओं को जीतकर नीति का अनुसरण करता हुआ समयका विभाग कर के सब कार्य करता है। तथा नौकरों के साथ मित्रभाव, मित्रों के साथ बन्धुभाव, और बन्धुओं के साथ स्वामिभाव निरभिमान होकर दिखलाता है, और 'मैं राजा हूं, मेरा यही धर्म है' ऐसा समझता हुआ शत्रु या पुत्र जो हो उसे धर्मशास्त्रानुसार दण्ड देता है।

और वह जहां जैसी आवश्यकता होती है वैसा सामदानादि का प्रयोग करता है, और उसके यहां बड़े २ राजा लोग आकर दरबार में कर देते हैं तथा जो आदेश करता है उसे सब प्राणपण से पूरा करते हैं, उसके राज्य में सर्वत्र कृषि उत्तमरूप से होती है, और प्रजा प्रसन्नता से समय २ पर कर देती है, और विश्वस्त गुप्तचरों के द्वारा दूसरे राजाओं का गुप्त समाचार जानता रहता है; उसका उद्योग कार्य होने पर लोग जान पाते हैं। वह दुःशासन को युवराज बनाकर स्वयं यज्ञादि करता रहता है, फिर भी किसी से जब आकर नाम सुनता है तब मन में बहुत दुःखी होता है। इसलिये अब आप उसे जीतने के लिये कोई प्रबल उपाय करें। इसके बाद युधिष्ठिर महाराज ने उसे पारितोषिक देकर विदा करके उक्त समाचार भीमादि के सामने द्रौपदी से जाकर कहा, उसे सुनकर द्रौपदी ने कहा—

(युधिष्ठिर के प्रति द्रौपदी की उक्ति)

हे नाथ! यद्यपि स्त्रीका उपदेश पुरुषों के लिये अनादर सा होता है तथापि क्या करूं मेरी आन्तरिक व्यथा मुझे कहने के लिये बाध्य कर रही है अतः आप क्षमा करियेगा। हे महाराज! भला बताइये तो—आपके विना कौन ऐसा राजा होगा जो कि—अपनी स्त्री के समान राजलक्ष्मी को दूसरे के अधीन कर देगा। हा! देखिये ये वही भीम हैं जो पहले सुन्दर पलङ्ग पर सोते थे आज जमीन पर सोते हैं, और जिन्होंने उत्तर कुरु देश को जीतकर बहुत सा स्वर्ण लाकर खजाने में रक्खा था वेही अर्जुन आज वल्कल पहने हुए हैं और ये दोनों सुकुमार सुन्दर नकुल तथा सहदेव कठिन भूमि में सोते हैं इन सबों को इन हालतों में देखकर भी आप धैर्य और सन्तोष को नहीं छोडते हैं यह बड़े आश्चर्य की बात है, आपकी दुर्दशा देखकर मुझे तो अत्यन्त दुःख हो रहा है।

हे महाराज! आप अब शान्ति को छोड़कर शत्रुओं को नष्ट करने के लिये अपना पुराना तेज धारण करिये, क्योंकि शान्ति से मुनियों का कार्य होता है न कि राजाओं का, यदि आप शान्ति ही को सुख का साधन समझते हैं तो राज-चिह्न धनुषादि को त्यागकर जटा बढ़ाकर केवल मुनियों की भांति अग्निहोत्र किया करें।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

हे महाराज ! सब प्रकार से समर्थ होते हुए भी शत्रु-विजय के लिये आपका समय की प्रतीक्षा करते रहना उचित नहीं है क्योंकि विजय चाहने वाले राजा लोग समय पड़ने पर किसी न किसी व्याज से सन्धि को भी तोड़ देते हैं ।

द्वितीयसर्ग ।

(युधिष्ठिर के प्रति भीम की उक्ति)

इस प्रकार से अपने मनोनुकूल द्रौपदी की बातें सुनकर भीम युधिष्ठिर जी से बोले—

हे महाराज ! द्रौपदी ने इस समय जो कहा वह उचित कहा, ये बातें बृहस्पति को आश्चर्य में डाल देने वाली हैं. इसे स्त्री की कही हुई समझकर आपको उपेक्षा करना उचित नहीं है क्योंकि गुणग्राही पुरुष, स्त्री या पुरुष का विचार नहीं करते । बड़े खेद की बात है कि आप देवताओं को भी आश्चर्य में डालनेवाले पुरुषार्थ को पाकर भी दुश्मनों द्वारा दुर्दशा भोग रहे हैं, शत्रु को बढ़ते हुए देखकर भी उसकी उपेक्षा करना अत्यन्त अनुचित है । यद्यपि आप इस समय क्षीण हैं तथापि जब उन्नति के लिये चेष्टा करेंगे तो प्रजायें आपके उत्साह को देखकर आपको नमन करेंगी, यदि अवधि की प्रतीक्षा करते रहियेगा तो निश्चय समझिये कि दुर्योधन इतने दिनतक राज्यसुख-भोगकर आपको अवधि बीतने पर दे देगा यह असम्भव है । अतः आलस्य छाड़ कर पुरुषार्थ करिये आपके उठते ही शत्रुओं पर विपत्तियां आ पड़ेगीं आपके दिग्विजयी चारो भाइयों के तेज को भला शत्रुओं के मध्य में कौन है जो सह सकेगा । इस भांति अत्यन्त क्रुद्ध भीमसेन की बातें सुनकर मतवाले हाथी की भांति उन्हें धीरे २ शान्त करने के लिये महाराज युधिष्ठिर चेष्टा करते हुये बोले—

(भीम के प्रति युधिष्ठिर की उक्ति)

हे भीम ! तुमने जो कुछ कहा, समयोचित शास्त्र-सङ्गत ही कहा, तथाऽपि मेरा मन विचार-पूर्वक कार्य करने को कहता है । असमय में क्रोध करना अत्यन्त अनुचित है, शान्ति से बढकर उत्तम साधन कोई नहीं है, इसके रखने से शत्रु स्वयं नष्ट हो जाते हैं । और यदि इस समय नियम तोड़कर चढाई न की जाय तो जितने राजा हैं वे सब अवधि के बाद हमारी सहायता करेगें । और यह समझना कि अधिक समय हो जाने-पर राजा लोग दुर्योधन के पक्ष में हो जायंगें तो यह भूल है अहङ्कारी मनुष्य की सेवा में जो लोग रहते हैं वे लोग जब समय पड़ता है तब उसे छोड़ देते हैं, क्योंकि उसके दुर्व्यवहार से मनमें सभी अप्रसन्न रहते हैं । अतः जबतक अवधि है तबतक शान्ति के साथ समय बिताना उचित है । इस प्रकार से जब युधिष्ठिरजी भीम को

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समझा रहे थे ठीक उसी समय दैवात् व्यास जी पहुंच गये, उन्हें देखते ही सभोने उठकर स्वागत किया तथा आदर से लाकर उच्च आसन पर बैठाया पश्चात् अपने भी आज्ञा पाकर हाथ जोड़कर सम्मुख बैठगये ।

तृतीयसर्ग ।

इसके बाद युधिष्ठिर ने कहा कि—हे मुने ! आपका दर्शन विना पुण्य के नहीं मिलता, हमारा यज्ञादिक करना आज सफल हो गया, और मेरे समस्त पाप नष्ट हो गये अब मेरा दुःख दूर हो जायगा, यद्यपि आप ऐसे निःस्पृहों का कोई प्रयोजन मुझसे न होगा तथापि आपकी बातें सुनने में आयेंगी अतः पूछता हूं कि क्या आज्ञा है ?

(युधिष्ठिर के प्रति व्यास की उक्ति)

यद्यपि मेरी दृष्टि तुमलोगों तथा दुर्योधनादिकों पर समान रूप से है तथापि तुम-लोगों के सद्गुणों से मेरा चित्त विशेष रूपसे आकृष्ट रहता है अत एव तुमलोगों की दुर्दशा देखकर कुछ कल्याण कारक उपदेश करने आया हूं क्योंकि मोहान्ध धृतराष्ट्र ने सब प्रकार से योग्य तुम्हें छोड़कर दुर्योधन को ही मानता है, और उसी के हाथमें समस्त राज्यभार दे दिया है किन्तु दुर्योधन को दुर्जनों का संसर्ग है अतः वह अवश्य नष्ट होगा, और तुमने सभा में द्रौपदी के वस्त्र हरने के समय भी जो क्रोध नहीं किया वह बहुत अच्छा किया, इससे सर्वत्र दुर्योधन की ही निन्दा हुई न कि तुम्हारी । हे राजन् ! संग्राम में उसी की जय होती है जिस के पास सेना तथा अस्त्रादिक का विशेष बल है, यह बात परशुराम के साथ युद्ध करने में भीष्म ने उन्हें पराजित करके लोगों को दिखला दी है । और यमराज से भी नहीं डरनेवाले भीष्म तथा कर्ण एवम् प्रलयकालाग्नि के समान युद्ध में भयङ्कर द्रोणाचार्य आदि योद्धागण सब दुर्योधन के पक्ष में हैं अतः उन सबों को जिनसे जीत सकें उन दिव्य-अस्त्रों को पाने के लिये मैं अर्जुन को एक मन्त्र बतलाता हूं जिसके द्वारा वे कठिन तपस्या कर इन्द्र भगवान् को प्रसन्नकर दिव्य अस्त्र तथा पराक्रम प्राप्तकर युद्ध में विजयी हों, बस यही मेरे आने का उद्देश्य है, ऐसा कह व्यासजी पुनः अर्जुन से कहने लगे कि—हे अर्जुन ! तुम अब मेरे कथनानुसार साथ में अस्त्रों को भी लिये हुए मुनियों की भांति जाकर तपस्या करो, और जहां पर तपस्या करनी है वहां पर यह यक्ष तुम्हें शीघ्र ही पहुंचा देगा ऐसा कहकर जैसे ही व्यास जी अन्तर्धान हुए वैसे ही अर्जुन के पास यक्ष उपस्थित हो गया तब उन्हें जाने के लिये उद्यत देख द्रौपदी अर्जुन से कहने लगी कि—

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(अर्जुन के प्रति द्रौपदी की उक्ति)

जबतक तपस्या पूरी न हो तबतक आप हमलोगों के बिना व्यग्र न होना क्योंकि बिना दृढ़ आग्रह के कोई कार्य सिद्ध नहीं होता, और उन्हें तपस्या के लिये उत्तेजित करने के लिये। पुनः कहने लगी कि-संसार में तेजस्वी पुरुषों की मान-हानि प्राण-हानि के तुल्य ही होती है, शत्रु से पराजित रहने पर उनका अपमान होता है और शत्रुओं ने जो जो दुर्व्यवहार किये हैं और जिन्हें कि-मैं स्मरण भी नहीं करना चाहती, आज मुझे वे ही सब तुम्हारे बिना यद्यपि और भी कष्ट पहुंचायेंगें तथापि उन सबों को इस आशा से सहूंगी कि आप शीघ्र ही शत्रुओं को जीतने योग्य सामर्थ्य प्राप्तकर पुनः मिलेगें। अतः अब आप तपस्या के लिये जायं और आप के समस्त विघ्नों को इन्द्र भगवान् दूर करें, हे नाथ! आप व्यास जी का आदेश पालन करते हुए हमलोगों के मनोरथ को सफल करें। और अब आपको कृतकार्य देखकर पुनः आनन्द से आलिङ्गन करना चाहती हूं। तब इन सब बातोंको सुनकर अर्जुन कोदुर्योधनादिकों के ऊपर अत्यन्त क्रोध हुआ, और वह कवच पहनकर तलवार, धनुष, और तरकश लेकर यक्ष के बताये हुये रास्ते से इन्द्रनील पर्वत पर तपस्या करने के लिये चल पड़े, और सब लोगों को उनके जाने पर अत्यन्त दुःख मालूम पड़ने लगा पर समझाकर किसी भांति अपने २ चित्त को शान्त किया, और उस समय मङ्गल सूचक दिव्य दुन्दुभी शब्द तथा आकाश में पुष्प वर्षा होने लगी जिसे देखकर सब अत्यन्त प्रसन्न हुये।

॥ इति ॥

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस सिटी।

१९४६ ई०

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभारविप्रणीतं—

किरातार्जुनीयम्

मल्लिनाथकृतघण्टापथव्याख्यया, श्रीगङ्गाधरमिश्रकृत—
सुधाव्याख्यया च समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अर्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपि गाढानुरागि यत् । पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ॥
आलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजम् । शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्धयः ॥
तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे । यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी–मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥
मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया । तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥

नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥

नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कम् ।
कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे' ॥ इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम्, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्' इत्याद्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन्कथामुपक्षिपति—

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥१॥

श्रिय इति । आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिर्नात्रातीयोपयुज्यते । तदुक्तम्—'देव-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

तावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा' इति । कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः । 'तस्य निवासः' इत्यण्प्रत्ययः । जनपदे लुप् । तेषामधिपस्य सम्बन्धिनीम् । शेषे षष्ठी । श्रियो राजलक्ष्म्याः । कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । पाल्यतेऽनयेति पालनी ताम् । प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजारागमूलत्वात्सम्पद इति भावः । 'करणाधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । प्रजासु जनेषु विषये । 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं ज्ञातुं यं वनेचरमयुङ्क्त नियुक्तवान् । वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । तदुक्तम्—'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' । एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी । ब्रह्मचारिवेषवानित्यर्थः । स नियुक्तः वने चरतीति वनेचरः किरातः । 'भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः । 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः । परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः । 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । उभयत्रापि 'पीता गावः' 'भुक्ता ब्राह्मणाः' 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यादिवत्साधुत्वम् । न तु कर्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अत एव भाष्यकारः—अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः । पीतमेषामस्तीति 'पीताः' इति सर्वत्र । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः पीतोदकाः पीता इति । अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—"गम्यार्थस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद् भ्रातृषूपचरितम् । 'पीतोदका गावः' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते" इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचर उपचर्यते । एतेन 'वनाय पीतप्रतिबद्धवत्साम्' 'पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु' एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितवान् । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । यथा 'आशितः कर्ता' इत्यादौ । यथाऽऽहुः—'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' । इति । द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तद्द्वीतम् । तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् । शोकमोहादिवर्जित इत्यर्थः । युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' इत्यलुक् । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' इति षत्वम् । समाययौ सम्प्राप्तवान् । अत्र 'वने वनेचरः' इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरेकदैवावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो नामालङ्कारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तम् । तल्लक्षणम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति ॥ १ ॥

या नीलाम्बुदसन्निभा भगवती संसारतापान्विता-
स्सद्यश्श्वलदृष्टिकोणकिरणैरालोक्य गर्जद्गिरा ।
कारुण्यायामृतधारया विदधती मोदान्वितान् प्राणिनो
भक्तत्राणपरायणा विजयते जाग्रत्प्रभावा शिवा ॥

अन्वयः—कुरूणाम्, अधिपस्य, श्रियः, पालनीं, प्रजासु, वृत्तिम्, वेदितुम्, यम्, अयुङ्क्त, सः, वर्णिलिङ्गी, विदितः, वनेचरः, द्वैतवने, युधिष्ठिरं, समाययौ ॥ १ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुधा—कुरूणाम् = कुरुसंज्ञभूपनिवासप्रसिद्धदेशानाम्, यथोक्तं शब्दकल्पद्रुमे—'कुरुः धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्वपुरुषः'। यथा—"योऽजमीढसुतस्त्वन्यऋक्षः सम्वरणस्ततः तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः। परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः।" अत्र कुरुसंज्ञदेशानाभिति न युक्तम्, यतः कुरुवर्षन्तु सिद्धपुरसमीपे वर्त्तते, तत्तु भारतवर्षान्तर्गतं न, प्रत्युत भारतदेशादुत्तरस्यां किन्नर–हरिवर्ष–रम्यक–हिरण्मयवर्षेभ्योऽनन्तरं कुरुवर्षमस्तीति सिद्धान्तशिरोमणेर्गोलाध्याये भुवनकोशे भास्कराचार्यैरन्यैश्च भूगोलवर्णनशीलैरवर्णि। अधिपस्य = स्वामिनः, दुर्योधनस्येति शेषः। श्रियः = राजसम्पदः, सम्बन्धिनीं, पालनीं=सकलनियमसेविनीं, प्रजासु=जनेषु तद्राष्ट्रान्तर्गतेष्विति शेषः। वृत्तिम् = व्यवहारम्, वा वार्त्ताम्, वेदितुम्=विज्ञातुम्, यम्=अज्ञातनामानम्, वनेचरमिति शेषः। अयुङ्क्त=नियुक्तवान्, सः = मान्यः, वर्णिलिङ्गी = ब्रह्मचारिस्वरूपधारी, नान्यो मां लोकप्रकृतिपरीक्षकं जानातु, अपि तु साधुरूपमवलोक्य मत्तो किमप्यनाशङ्क्य स्वयथार्थस्वभावं प्रकाशयतु, इति धिया कपटब्रह्मचारिवेषधर इत्यर्थः। विदितः=ज्ञाताखिलज्ञातव्यः, वनेचरः = आरण्यकः, द्वैतवने=एतन्नाम्ना विदिते विपिने, युधिष्ठिरम्=ज्येष्ठपाण्डवमेतन्नामानम् प्रति, समाययौ = समागतः। अस्मिन् सर्गे "वंशस्थसंज्ञं" वृत्तम्। तल्लक्षणञ्च "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।" यथा—

ज.	त.	ज.	र.
।ऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽ।ऽ
'श्रियः कु—	रूणाम—	धिपस्य	पालनीम्'।

समवृत्तत्वाच्चतुर्ष्वपि पादेषु समानमेव लक्षणं ज्ञेयमिति॥ १॥

समासो—व्युत्पत्तिश्च—अधिपातीति अधिपः, तस्याधिपस्य। पाल्यतेऽनया, इति पालनी, तां तालनीम्। वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी, तस्य लिङ्गम्, वर्णिलिङ्गम्, तदस्तीति वर्णिलिङ्गी। वने चरतीति वनेचरः। युधि स्थिरो युधिष्ठिरः। द्वे इते गते यस्मात्तद्द्वीतं द्वीतमेवद्वैतं तच्च वनं द्वैतवनम् तस्मिन् द्वैतवने॥ १॥

व्याकरणम्—वेदितुम् = विद + तुमुन्। अयुङ्क्त = युज् + लङ्, समाययौ = सम् + आङ् + या + लिट्॥ १॥

वाच्यान्तरम्—दुर्योधनस्य प्रजापालनपद्धतिमवगन्तुं युधिष्ठिरेण योऽयुज्यत, तेन वर्णिलिङ्गिना वनेचरेण द्वैतवने युधिष्ठिरः समायये॥ १॥

कोषः—'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया।' इत्यमरः। 'कुरुवर्षकुरुश्चन्द्रवंशीयोऽपि नृपः कुरुः'। 'अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिप' इत्यमरः। 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः। 'वृत्तिः प्रवृत्तिराख्याता वृत्तिर्वचनमुच्यते' 'वृत्तिर्वार्ता वृत्तमपि'। 'वनेचरो वनचरो वनप्रिय इति स्मृतः'॥ १॥

सारार्थः—यदा कौरवेश्वरेण दुर्योधनेन द्युतक्रीडया सव्याजं पराजितो युधिष्ठिरो राज्यप्रभृति सर्वस्वं हारयित्वा भीमादिभिरनुजैर्द्रौपद्या स्त्रिया चानुगतो द्वादशवर्षात्मके गुप्तवनवासे

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

वसन्नास्ते, तदानीं तस्य मानसीत्थं विचार उत्पन्नः स दुर्जनो दुर्योधनः कथमिव राज्यं करोति, नयेनानयेन वेति ज्ञातव्यमित्यतस्तत्रत्यमेकं गूढचरोचिताचारचतुरं वनेचरं दुर्योधनस्य राज्यशासनपद्धतिज्ञानाय प्रेषितवान् । स च ब्रह्मचारिवेषं सर्वविश्वासयोग्यं धृत्वाऽर्थात् 'नायमस्मद्गोप्यविषयज्ञानाशया कोऽपि युधिष्ठिरस्य गूढचर' इति यथा कौरवाणां मनसि शङ्का न भवेत्तथा विधाय, तत्र गत्वा सर्वमुदन्तमशेषेणावगम्य युधिष्ठिराय तदादेशकारिणे निवेदनार्थं द्वैतवने समागतः ॥ १ ॥

भाषाऽर्थः—जब महाराज युधिष्ठिर अपने चचेरे भाई दुर्योधन के कपट भरे जूआ के खेल से हार कर सपरिवार द्वैतवन में रहकर बारह वर्ष का गुप्तवास निपटाते थे, उस समय अपने विरोधी दुर्योधन के शील, और 'कैसे प्रजाओं को पालता है' यह समझने के लिये जिस ब्रह्मचारी के वेशवाले वनचर को भेजा था, वह वहां जाकर, बिल्कुल हाल समझ कर जहां कि द्वैतवन में युधिष्ठिर थे, वहां पहुँचा ॥ १ ॥

सम्प्रति तत्कालोचितत्वमादेशयंस्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह—

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां सपत्नेन निवेदयिष्यता ।
न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥२॥

कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात्कृतनमस्कारस्य, सपत्नेन रिपुणा दुर्योधनेन । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । जितां स्वायत्तीकृतां महीं महीभुजे युधिष्ठिराय क्रियाग्रहणात्सम्प्रदानत्वम् । निवेदयिष्यतो ज्ञापयिष्यतः । 'लृटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न चचालेत्यर्थः । 'व्यथ भयचलनयोः' इति धातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते—न हीति हि यस्मात् । हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषा मृषा मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं नेच्छन्ति अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । 'अमौढ्यममान्द्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं चे' ति चारगुणाः, इति नीतिवाक्यामृते ॥ २ ॥

अन्वयः—कृतप्रणामस्य, सपत्नेन, जितां, महीं महीभुजे, निवेदयिष्यतः, तस्य, मनः, न, विव्यथे । हि, हितैषिणः, मृषा, प्रियं, प्रवक्तुं, न, इच्छन्ति ॥ २ ॥

सुधा—कृतप्रणामस्य = विहितनमस्कारस्य, कृताभिवादनस्येत्यर्थः । सपत्नेन=शत्रुणा, दुर्योधनेनेत्यर्थः । जितां = व्याजद्यूतेनात्मसात्कृताम् , महीम् = पृथ्वीम् , महीभुजे = भूपतये, युधिष्ठिरायेत्यर्थः । निवेदयिष्यतः=निवेदयितुं विज्ञापयितुमिच्छतः, भवतो हस्तान्निजहस्ते राज्यं कृत्वा एवमेव स राज्यं प्रशास्तीति कथयिष्यत इत्यर्थः । तस्य=पूर्वप्रेषितस्य वनेचरस्य, मनः= मानसम् , हृदयमित्यर्थः । न, विव्यथे=न व्यथितम् , अहो कथमेवं शत्रुप्रशंसां प्रभवे निवेदयामीत्येवं मनागपि मनो न विचलितं, न वा भयान्वितं जातम् । हि=यतः, यस्मात्कारणात् , हितैषिणः=प्रभुकल्याणकरेच्छवः, भृत्याः आज्ञाप्या इति यावत् । मृषा=मिथ्यात्मकम् , कपोलकल्पितमिति भावः । प्रियं = श्रवणसुखदं वचनम् , प्रवक्तुम् = निवेदयितुम् , न=न अमादपि, इच्छन्ति = अभिलषन्ति, स्वप्नेऽपीति शेषः । . मिथ्या तु मिथ्यैव, सत्यं सत्यमेव, तेन मिथ्या-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रियवचननिवेदनेन यथार्थां विषयस्थितिमज्ञात्वा नरपतिः प्रमत्तो भवन् राज्यात्पतति, तात्कालिकमप्रियमपि वचनं निशम्य, तत्प्रतीकारतत्परो राजा न जातु वैरिवशङ्गतो भवति, अतो गूढचरस्यायं मुख्यो धर्मोऽस्ति, यत्स्वामिनेऽसत्यं प्रियं न निवेदनीयमिति भावः। अत एवोक्तं 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात' इति। अनेन यथार्थो भृत्यसमुदाचारो वर्णितः। एवम् 'अमौ-ढ्यममान्द्यममृषाभाषित्वमभ्यूहत्वञ्चेति चारगुणा—' इति नीतिवाक्यामृते कथितम्॥ २॥

समासः—कृतः प्रणामो येन सः कृतप्रणामस्तस्य कृतप्रणामस्य। महीं भुनक्तीति महीभुक् तस्मै महीभुजे। हितमिच्छन्तीति हितैषिणः॥ २॥

व्याकरणम्—विव्यथे=व्यथ + लिट्। इच्छन्ति=इष् + लट्॥ २॥

वाच्यान्तरम्-वनेचरस्य मनसा न विव्यथे, हितैषिभिरनुचरैर्मृषा प्रियं न प्रवक्तुमिष्यते॥२॥

कोषः—'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही'—इत्यमरः। 'पार्थिवो भूपतिर्भूपो महीभुक् क्ष्मापतिर्नृपः'। 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः। 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः। 'मृषा मिथ्या तु वितथे' इत्यमरः॥ २॥

सारार्थः—स च वनेचरो दूरतो युधिष्ठिरं प्रणम्य यथादृष्टं प्रभुद्रोहिप्रशंसापरमपि दुर्योधनकृतराज्यशासनविधिं प्रवक्तुमुद्यतः। परन्तु कथमेवं शत्रूत्कर्षं स्वप्रभवे निवेदयामीति मनागपि तस्य मनो न कम्पितम्। यतो हितेच्छोर्भृत्यस्य स्वामिनं प्रति सत्यकथनमेव परो धर्मः। कथमन्यथा भृत्यस्य विश्वासः। तथा शत्रुकृतिप्रतीकारः क्रियते स्वामिभिरिति॥ २॥

भाषाऽर्थः—**किया है प्रणाम जिसने, और दुर्योधन से वशीकृत राज्य के बारे में कहने की इच्छा है जिसको, ऐसे उस वनेचर का चित्त जरा भी विचलित नहीं हुआ। इसलिये कि मालिक के कल्याण चाहने वाले नौकर कभी झूठी मीठी बात मालिक से नहीं कह सकते॥ २॥**

तथापि प्रियार्हे राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञया न दुष्यतीत्याशयेनाह—

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः।
स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे॥३॥

द्विषामिति। रहस्येकान्ते स वनेचरो द्विषां शत्रूणाम्। कर्मणि षष्ठी। विघाताय। विहन्तुमित्यर्थः। 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी। 'भाववचनाश्च' इति तुमर्थे घञ्प्रत्ययः। अत्र तादर्थ्यमपि न दोषः। तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते। विधातुं व्यापारं कर्तुमिच्छतः। 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' द्विषो विहन्तुमुद्युक्तस्यानस्येत्यर्थः। अत एव भूभृतो युधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्य। सुष्ठु भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यम्। सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययः। उदारस्य भाव औदार्यमर्थसम्पत्तिः तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्ये। अत्रौदार्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यत्राल्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातस्य नित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः। उक्तं च काशिकायाम्—'अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः। पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्' इति। त एव विशेषः। तयोर्वा विशेषः।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तेन शालते इति सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी ताम् । ताच्छील्ये णिनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतो निर्णीतार्थामिति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् । उवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्वयः—सः, द्विषां, विघाताय, विधातुम्, इच्छतः, भूभृतः, रहसि, अनुज्ञाम्, अधिगम्य, सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं, विनिश्चितार्थां, इति, वाचम्, आददे ॥३॥

सुधा—सः = वनेचरः, विवक्षुरिति शेषः । द्विषाम् = शत्रूणाम्, विघाताय = नाशाय, विधातुम् = विधानं कर्तुम्, येनोपायेन शत्रुसंहरणं भवेत्तं प्रकर्तुमित्यर्थः । इच्छतः = अभिलषतः, भूभृतः, = भूपतेः, युधिष्ठिरस्येति शेषः । रहसि = एकान्ते, निर्जने इति यावत्, अनुज्ञाम् = आज्ञाम्, अधिगम्य = प्राप्य, अर्थात् 'भो वनेचर ! तत्र गत्वा दुर्योधनस्य राज्यशासनपद्धतिं सम्यगवभ्यागच्छ' इत्येवंरूपामाज्ञां शिरसि धृत्वा, सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम् = शब्दार्थगुणशोभिताम्, विनिश्चितार्थाम् = विशेषरूपेण प्रकटार्थाम्, स्पष्टार्थमिति यावत्, इति वक्ष्यमाणरूपाम्, वाचम् = वाणीम् , आददे = स्वीकृतवान्, उवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

समासः—भुवं बिभर्त्तीति भूभृत् तस्य भूभृतः । सुष्ठु भावः सौष्ठवम्, उदारस्य भाव औदार्यम्, सौष्ठवं चौदार्यञ्च सौष्ठवौदार्ये, तयोः सोष्ठवौदार्ययोर्विशेषः सौष्ठवौदार्यविशेषः, तेन शालते शोभते या सा सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी, ताम्, सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम । विशेषेण निश्चितः, निर्णीतोऽर्थो यस्यास्तां विनिश्चितार्थाम् ॥ ३ ॥

व्याकरणम्—विधातुम् = वि + धा + तुमुन् । आददे=आ + दा + लिट् । इच्छतः= इष् + शतृ ॥ ३ ॥

वाच्यान्तरम्—भूभृतोऽनुज्ञामधिगम्य तेन सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी विनिश्चितार्था इति वाक् आददे ॥ ३ ॥

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः । द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः । 'विविक्त-विजन-च्छन्न-निःशलाकास्तथा रहः' इत्यमरः । 'भूभृद्भूमिधरे नृपे' इत्यमरः ॥ ३ ॥

सारार्थः—कथं दुर्योधनो राज्यं करोति, कथं स पराजितो भविष्यतीत्येतत्तत्सर्ववृत्तान्तज्ञानायाज्ञापितो वनेचरस्तत्र गत्वा सर्वमवगम्य, तत आगत्य युधिष्ठिरं प्रति शब्दार्थचमत्कारलसितं वचनं समुवाच ॥ ३ ॥

भाषाऽर्थः—शत्रुओं के नाश करने के लिये उपाय करने की इच्छा रखने वाले महाराज युधिष्ठिर की गुप्त रीति से आज्ञा पाकर वनेचर वहां सब कुछ समझ कर शब्द, और अर्थों के गुणों से पूर्ण वाक्य युधिष्ठिर से बोला ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभं याचते—

क्रियासु युक्तैर्नृप ! चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥४॥

क्रियास्विति । हेनृप ! क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैरनुजीविभिर्भृत्यैः । चरादिभि-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

रित्यर्थः। चरन्तीति चराः। पचाद्यच्। त एव चाराः। चरेः पचाद्यजन्तात्प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः। त एव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः। 'स्वपरमण्डले कार्याकार्यावलोकनं चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनाम्' इति नीतिवाक्यामृते। प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वञ्चनीया न प्रतारणीयाः। सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः। चारापचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति भावः। अतोऽप्रतार्यत्वाद्धेतोः। असाध्वप्रियं साधु प्रियं वा मदुक्तमिति शेषः। क्षन्तुं सोढुमर्हसि। कुतः। हितं पथ्यं मनोहारि प्रियं च वचो दुर्लभम्। अतो मद्वचोऽपि क्षन्तव्यमित्यर्थः॥ ४॥

अन्वयः—हे नृप !, क्रियासु, युक्तैः, अनुजीविभिः, चारचक्षुषः, प्रभवः, न वञ्चनीयाः। अतः, असाधु, वा साधु, क्षन्तुम्, अर्हसि। हितं, मनोहारि च, वचः, दुर्ल्लभम् (भवति)॥४॥

सुधा—हे नृप ! =नरेश !, युधिष्ठिर !, क्रियासु=कर्त्तव्यविषयेषु, युक्तैः नियुक्तैः, संयोजितैरिति शेषः। अनुजीविभिः=अनुचरैः, भृत्यैरित्यर्थः। चारचक्षुषः=गूढचरदृशः, चारनयना इति शेषः। प्रभवः=स्वामिनः, न वञ्चनीयाः=न प्रतारणीयाः, न हि मिथ्यावाक्यैस्तत्कालश्रवणप्रियैर्वञ्चनीया इत्यर्थः। अतः=अस्मात्कारणात्, (यदि मन्निवेद्यमानं वचः) असाधु=असम्यक्, अप्रियमित्यर्थः। वा साधु=सम्यक्, प्रियं श्रवणहारीति यावत् (भवेत्, तत् त्वम्, सेवकोक्तकोमलोक्तिश्रवणयोग्योऽपि, ममाप्रियमपि तत्रत्यं सत्यमुदन्तं, निगद्यते, तत्) क्षन्तुम्=सोढुम्, अर्हसि=योग्योऽसि। (अहो सत्यमपि प्रियमेव प्रयोक्तव्यम्, तदा त्वया कथमप्रियं सत्यं वक्तुमुद्यतोऽसीति चेत्तदाह) हितं=परिणामकल्याणकरम्, (तथा) मनोहारि=सद्यःप्रियम्, वचः=वचनम्, दुर्ल्लभम्=दुःप्रयोज्यम्, अर्थादुक्तमिथोविरुद्धगुणद्वयवद्वचनप्रयोगे प्रवीणा अपि मनीषिणो विचारणपरायणा भवन्ति, अस्मादृशामाजन्मवनवृत्तिनां कथैव का, नियतमप्रियमेव मद्वचो भविष्यतीति पूर्वमपराधक्षमापनं सर्वथा समुचितमिति भृत्यस्योचितः परमः शिष्टाचार इति॥४॥

समासः—चरन्तीति चराः, चरा एव चाराः, चारा एव चक्षूंषि येषां ते चारचक्षुषः। मनो हरतीति मनोहारि। दुःखेन लभ्यते यत्तद्दुर्लभम्॥ ४॥

व्याकरणम्—वञ्चनीयाः=वञ्च+अनीयर्। क्षन्तुम्=क्षम्+तुमुन्। अर्हसि=अर्ह+लट्॥४॥

वाच्यान्तरम्—क्रियासु युक्ता अनुजीविनः, चारचक्षुषः प्रभून् न वञ्चयेयुः। अतः असाधु वा साधु वचनम् त्वया अर्ह्यते। हितेन मनोहारिणा वचसा दुर्लभेन भूयते॥ ४॥

कोषः—'राजा तु प्रणीताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः। चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः' इत्यमरः। 'अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः' इत्यमरः। 'सेवकार्थ्यनुजीविनः' इत्यमरः॥ ४॥

सारार्थः—कार्यमात्रे नियुक्तैः सेवकैः सर्वथा प्रभवे सत्यमेव वचो निवेद्यम्। सत्यवचनप्रयोगशीलैरेव भृत्यैः स्वामिनो नयनवन्तो भवन्ति। असत्यभाषणैर्भृत्यैः प्रमादिनो नृपाः—अन्धा एव। यथा अन्धः कूपे पतति, तथाऽयथार्थकथनशीलैश्चरैः सेवितो भूपः शत्रुप्रपञ्चकूपे पतति। अतो न कदापि मिथ्यावचनं निवेदनीयं सेवकैः। तथा चाप्रियमपि सत्यं भृत्यमुखोक्तं श्रोतव्यं स्वामिभिः। विनाऽनृतयोगेन सर्वं सर्वथा प्रियं न भवति। केवलं यथार्थस्थितिवर्णनात्मकं स्वाभाविकं वाक्यजालं न हि सर्वथा प्रियं भवतीति केवलप्रियवचनश्रवणादरे न विधेयो

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

राज्यशासकैः । यदि परुषं सत्यं श्रुत्वा भृत्योपरि स्वामी कुप्येत्तदा भयात्सङ्कोचाद्भृत्यः कथं पुनः सत्यं कथयिष्यति । सत्याभावे कथं नरपतिः स्वापत्तिदूरीकरणार्थं यत्नं करिष्यति । तथा सति राज्यनाश एव फलम्, तस्मात्, भृत्येन सत्यं निवेदनीयम्, स्वामिनाऽपि सादरं सत्यं परुषमपि श्रोतव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

भाषाऽर्थः—किसी काम का भार शिर पर लेकर नौकर को चाहिये कि मालिक को न ठगे, इस लिये मैं आप को सच सच बताता हूं । पर केवल सत्य बात मीठी नहीं होती, सो अगर मेरी बात कड़वी भी हो, तो आप कृपा कर उसको क्षमा कर सकते हैं । क्यों कि जो बात भली और मीठी भी हो, ऐसी बात दुर्लभ हैं, उसमें भी मेरे जैसे भिल्ल वनैले आदमी के लिये तो बिल्कुल असम्भव ही है ॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णीभाव एव वरमित्याशङ्क्याह—

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः ।
सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

स इति । यः सखाऽमात्यादिरधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति नोपदिशति । 'अविशासि—' इत्यादिना शासेर्दुहादिपाठाद् द्विकर्मकत्वम् । स हितानुपदेष्टा । कुत्सितः सखा किंसखा । दुर्मन्त्रीत्यर्थः । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितादाप्तजनाद्धितोपदेष्टुः सकाशात् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानात्पञ्चमी । न संशृणुते न शृणोति हितमिति शेषः । 'समो गम्यृच्छि—' इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकादात्मनेपदम्, अकर्मत्वं वैवक्षिकम् । स हितमश्रोता प्रभुः किंप्रभुः कुत्सितस्वामी पूर्ववत्समासः । सर्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं स्वामिना । एवं च राजमन्त्रिणोरैकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य फलमाह—सदेति । हि यस्मान्नृपेषु अमा सह भवा अमात्यास्तेषु च । 'अव्ययात्त्यप्' । अनुकूलेषु परस्परानुरक्तेषु सत्सु सर्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ति । न जातु जहतीत्यर्थः । अतो मया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं राजमन्त्रिणोर्हितानुपदेशतदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धे रैकमत्यलक्षणकारणस्य निर्दिष्टस्य सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तम्—'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति ॥ ५ ॥

अन्वयः—यः, अधिपं, साधु, न, शास्ति, स, किं, सखा ? वा किंसखा, यः हितात्, न, संशृणुते, स, किं, प्रभुः ? वा किंप्रभुः । हि, सदा, अनुकूलेषु, नृपेषु, अमात्येषु, च, सर्वसम्पदः, रतिं, कुर्वते ॥ ५ ॥

सुधा—यः=कश्चित्, सखा=अमात्यादिः, अधिपं=प्रभुम्, स्वस्वामिनमित्यर्थः । साधु= सम्यक् परिणामहितकरं वचनमित्यर्थः । न=नहि, शास्ति=उपदिशति, सः=असम्यगुपदेष्टा जनः किं सखा ?=किं विचारकः, ? नासौ सखेत्यर्थः । वा किंसखा=कुत्सितामात्यः, तदुपदेशेन प्रभुः पतत्येव राज्यादित्यर्थः । (तथा च) यः=कश्चित्, प्रभुः, हितात्=हितोपदेशकात्, येनोपदेशेन न कदापि पराभवं प्राप्नुयात्तादृशोपदेशदातुरित्यर्थः । जनाद्वाऽमात्यादेरिति शेषः । न संशृणुते=

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नोपदेशं शृणोति, हितवाक्यस्य प्रायः कटुत्वादुपेक्षां करोति, सः=हितवचनश्रवणविमुखः किं प्रभुः ?=न प्रभुरित्यर्थः । वा किंप्रभुः=कुत्सितप्रभुः, अविवेकवान् स इत्यर्थः । (अत एव मया भवता चोक्तनीति पालनीये, अन्यथाशिष्टाचारविच्छेदापत्तिः सङ्गच्छेत । अहो तादृशनियमपालनेन केवलं शिष्टाचाररक्षणमेव फलमपि तु महांल्लाभो विभवस्थैर्याभिलाषिणां भवतीत्याह—) हि=यस्मात् कारणात्, सदा=सर्वदा, सततमित्यर्थः । अनुकूलेषु=अविरुद्धेषु, अन्योन्यानुरक्तेषु नृपेषु=स्वामिषु, अमात्येषु=मन्त्रिषु, च=अपि, मन्त्रिणोऽप्रियमपि वचनं श्रुत्वा भूपो भेषजमिव गृह्णीयात् न कदाचित्कुप्येत् । एवं स्वामिनोऽप्यप्रियमपि वाक्यं निशम्यामात्योऽपि न क्रोधं कुर्यादिति भावः । तथा सति, सर्वसम्पदः=सकलसम्पत्तयः, रतिम्=अनुरागम्, सदा स्थित्यभिलाषामित्यर्थः । कुर्वते=कुर्वन्ति । मिथोऽनुरागरज्जुबद्धेषु नृपामात्येषु न कदाऽपि राज्यलक्ष्मी-र्मुञ्चतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

समासः—सर्वाः सम्पदः सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

व्याकरणम्—शास्ति=शास्+लट् । संशृणुते+सम्+श्रु+लट् । कुर्वते+कृ+लट्॥५॥

वाच्यान्तरम्—येन अधिपो न साधु शिष्यते, तेन किंसख्या भूयते, येन हितान्न संश्रूयते, तेन किंप्रभुणा भूयते । हि सदाऽनुकूलेषु नृपेष्वमात्येषु, सर्वसम्पद्भिः, रतिः क्रियते ॥ ५ ॥

कोषः—'वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । 'किं पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यमरः । 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । 'अथ सम्पदि । सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः ॥ ५ ॥

सारार्थः—य एवमात्यादेरुपदेशं श्रुत्वा स्वीकरोति स योग्यः स्वामी, य एव प्रभुं हितवाक्यं वदति स एव योग्योऽमात्यादिः । अत एवान्यान्योनुरागवतोः तयोर्भवने गुणवद्धत्र राज्य लक्ष्मी र्नान्यतो गन्तुं पदमेकमप्युत्थापयति ॥ ५ ॥

भाषाऽर्थः—**जो कोई अपने मालिक को हित की बातों का उपदेश नहीं देता, वह क्या मन्त्री है ? कभी नहीं, या वह खराब नौकर है । ऐसे ही जो मालिक अपने हितचिन्तक मन्त्री आदिकों की बात नहीं सुनता, क्या वह मालिक है ? कभी नहीं । या वह नीच मालिक है । क्यों कि हरवक्त आपस में मेल रखते हुए राजा और मन्त्रियों में हर एक तरह की सम्पत्तियां वनी रहती हैं ॥ ५ ॥**

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः ।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥ ६ ॥

निसर्गेति । निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहम् । 'ईषद्दुः—' इत्यादिना खल्प्रत्ययः । भूपतीनां चरितं क्व । अबोधविक्लवा अज्ञानोपहता जन्तवः । मादृशाः पामरजना इत्यर्थः । क्व । नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थ्यं विद्विषां नयवर्त्म पाड्गुण्यप्रयोगः । 'सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च । द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम् ॥' इत्यादि-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

रूपो यन्मयाऽवेदि । ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्मणि लुङ् । अयम् । इदं वेदनमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुँल्लिङ्गनिर्देशः तवानुभावः सामर्थ्यम् । अनुगतो भावोऽनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टाद्धञ्प्रत्ययः । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गाद्भवतेर्धातोर्धञ्विधानात् । अत एव काशिकायाम्—'कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः' इति । दोषपरिहारौ सम्यग्ज्ञात्वैव विज्ञापयामि । न तु वृथा कर्णकठोरं प्रलपामीत्याशयः ॥ ६ ॥

अन्वयः—निसर्गदुर्बोधम्, भूपतीनाम्, चरितम्, क । अबोधविक्लवाः, जन्तवः, क । मया, विद्विषाम्, निगूढतत्त्वम्, नयवर्त्म, यत्, अवेदि, (तत्) अयम्, तव, अनुभावः ॥ ६ ॥

सुधा—निसर्गदुर्बोधम्=प्रकृतिदुर्ज्ञेयम्, न केषामपि सुबोधमित्यर्थः । तादृशं, भूपतीनाम्=महीपतीनाम्, राज्ञामित्यर्थः । चरितम्=कृत्यम्, राज्यशासनरूपमित्यर्थः । क=कुत्र, वर्त्तते । (तथा च), अबोधविक्लवाः=दुर्बोधजडाः, जन्तवः=शरीरिणः (मादृशवनचरा इत्यर्थः) क=कुत्र, वर्त्तन्ते, (अनयोर्महदन्तरमस्ति । अर्थात् राज्ञश्चरित्रं तु तीक्ष्णमतिभिरपि नहि ज्ञातुं शक्यते, तत्कथं मादृशैरबोधोपहतैर्ज्ञायते इति भावः । 'नृपस्य चित्तं कृपणस्य वित्तं दैवो न जानाति कुतो मनुष्य' इति । अथ तादृशत्वेऽपि तस्य) मया वनचरेण, विद्विषाम्=भवच्छत्रूणाम् , दुर्योधनादीनां, निगूढतत्त्वं=अतिगुप्तसारम्, नयवर्त्म=राज्यनीतिपथः, यत्=यत्किञ्चित्, अवेदि=ज्ञातम्, तत्=ज्ञानरूपम्, (तु) अयम्, तव=युधिष्ठिरस्य, अनुभावः=प्रभावः, महिमेत्यर्थः । विज्ञस्य महतः संसर्गादज्ञो लघीयानपि महीयान् भवति, इति भावः । "काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतिं द्युतिम्" इतिवद्भवता सह वेशनोपवेशनान्मयाऽपि किञ्चिज्ज्ञानमाप्तमिति ॥६॥

समासः—निसर्गात् दुर्बोधम् निसर्गदुर्बोधम् । अबोधेन विक्लवा अबोधविक्लवाः । निश्चयेन गूढं तत्त्वं यस्य तत् निगूढतत्त्वं । नयस्य वर्त्म नयवर्त्म । अनुगतो भावः अनुभावः । प्रादिसमासः ॥ ६ ॥

व्याकरणम्—अवेदि=विद्+कर्मणि लुङ् ॥ ६ ॥

वाच्यान्तरम्—निसर्गदुर्बोधेन भूपतीनां चरितेन क भूयते, अबोधविक्लवैर्जन्तुभिः क भूयते । अहं विद्विषां निगूढतत्त्वं नयवर्त्म येनावेदिषम्, तेन तवानुभावेनानेन भूयते ॥ ६ ॥

कोषः—'स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः' इत्यमरः । 'विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः' इत्यमरः । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः' इत्यमरः । 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये' इत्यमरः ॥ ६ ॥

सारार्थः—राज्ञां चरितं सुबुद्धिनाऽपि सम्यग्ज्ञातुं नु पार्यते, अतो मादृशेन मूढमतिना कथं वेत्तुं शक्यते । तथात्वेऽपि मया यत्स्तोकं वा बहु ज्ञातं, तत्केवलं भवतः संसर्गमहिम्नैवेति ॥ ६ ॥

भाषाऽर्थः—**स्वभावतः नहीं समझने के लायक राजाओं के चरित कहां, फिर मेरे सरीखे मन्द समझवाले वनैले आदमी कहां, इन दोनों में बहुत ही फर्क है । ऐसा होने पर भी मैं आपके विपक्षियों के गूढतत्त्व की राजनीति को जो समझसका हूं, सो सिर्फ आप ही का प्रभाव है ॥ ६ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सम्प्रति यद्वक्तव्यं तदाह—

विशङ्कमानो भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥ ७ ॥

विशङ्कमान इति । सुखेन युज्यते सुयोधनः । 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यः युज्वाच्यः' । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि । वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् । राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमान उत्प्रेक्षमाणः सन् । दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । तस्य छद्मना मिषेण जितां लब्धां दुर्नयार्जितां जगतीं महीम् । 'जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः' इति वैजयन्ती । नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्तुं समीहते व्याप्रियते । न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकमविशुद्धागमञ्च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनसः समाधिरिति भावः । अत्र 'दुरोदरच्छद्मजिताम्' इति विशेषणपदार्थस्य चतुर्थपादार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद् द्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम्—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' ॥ ७ ॥

अन्वयः—'नृपासनस्थः, अपि, वनाधिवासिनः, भवतः, पराभवं, विशङ्कमानः, दुर्योधनः, दुरोदरच्छद्मजितां, जगतीम्, नयेन जेतुम्, समीहते ॥ ७ ॥

सुधा—नृपासनस्थः=राजसिंहासनारूढः, 'सन्' अपि, वनाधिवासिनः=(साम्प्रतम्) विपिने विहरतोऽपि, भवतः=त्वत्तः, पराभवम्=पराजयम्, विशङ्कमानः=मन्यमानः । न जाने कदाऽपि पाण्डवाः समागत्यास्माकं समूलघातं कृत्वा राज्यं ग्रहीष्यन्ति । एवं शङ्कया सदैव भयभीत इति भावः । सुयोधनः=अक्लेशयोद्धा, वैतन्नामकः धृतराष्ट्रज्येष्ठपुत्रः, दुरोदरच्छद्मजिताम्=द्यूतकपटवशीकृताम्, व्याजाक्षक्रीडयाऽऽत्मसात्कृतामित्यर्थः । जगतीम्=महीम्, नयेन=न्यायेन, राजधर्मेणेत्यर्थः । जेतुम्=वशीकर्तुम्, समीहते=सञ्चेष्टते । येन प्रजाः सर्वे तद्देशवर्त्तिनोऽनुरागिणश्च भवेयुस्तथा यतते, इति भावः ॥ ७ ॥

समासः—नृपस्यासनं नृपासनम्, नृपासने तिष्ठतीति नृपासनस्थः । वनेऽधिवासो यस्य तस्मात् वनाधिवासिनः । दुरोदरस्य द्यूतस्य छद्म कपटं दुरोदरच्छद्म, तेन दुरोदरच्छद्मना जिता इति दुरोदरच्छद्मजिता, तां दुरोदरच्छद्मजिताम् । सुखेन युध्यते इति सुयोधनः ॥ ७ ॥

व्याकरणम्—समीहते=सम् + ईह + लट् । जेतुम्=जि + तुमुन् ॥ ७ ॥

वाच्यान्तरम्—नृपासनस्थेनापि वनाधिवासिनो भवतः पराभवं विशङ्कमानेन सुयोधनेन दुरोदरच्छद्मजिता जगती, नयेन जेतुं समीह्यते ॥ ७ ॥

कोषः—'पराभवः परिभवः परिभूतिः पराजयः' इति कोषः । 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'दुरोदरे द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । 'त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । 'ओषः प्लोषे नयो न्याये' इत्यमरः ॥ ७ ॥

सारार्थः—राजसिंहासनारूढः सन् वनवासिनोऽपि भवतः सततं पराभवं मन्यमानो विक्रमेण भवन्तं जेतुमसम्भवं जानन् न्यायेन राष्ट्रं पालयन् स्वपक्षवर्त्तिकर्तुमीहते ॥ ७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri.

भावार्थः—राजसिंहासन पर बैठा हुआ दुर्योधन, वन में घूमते हुए भी आप लोगों से अनिष्ट की शङ्का करता हुआ, कपट-पाश से जीती हुई दुनियां को राजनीति से अपने वश में करना चाहता है ॥ ७ ॥

'नयेन जेतुं जगतीं समीहते' इत्युक्तम् । तत्प्रकारमाह—

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

तथापीति । तथापि साशङ्कोऽपि । जिह्मो वक्रः । वञ्चक इति यावत् । स दुर्योधनो भवज्जिगीषया । गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । 'हेतौ' इति तृतीया । गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन । शुभ्रं यशस्तनोति । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात्कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महानस्त्यस्य दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गालाभे नीचसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहत्वादित्याह—समिति । तथाहि । भूतिं समुन्नयन्नुत्कर्षमापादयन् । 'लटः शतृशानचौ—' इत्यादिना शतृप्रत्ययः । पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमासामानाधिकरण्यम् । महात्मभिः समम् । सहेत्यर्थः । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । अनार्यसङ्गमात् दुर्जनसंसर्गात् । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । विरोधोऽपि वरं मनाक्प्रियः । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिपु क्लीवं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य 'भूतिं समुन्नयन्' इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समाप्तपुनरात्ताख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'समाप्तपुनरादानात्समाप्तपुनरात्तकम्' इति । न च वाक्यान्तरमेतत् । येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् । अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधवत्त्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति ॥ ८ ॥

अन्वयः—तथापि जिह्मः सः, भवज्जिगीषया, गुणसम्पदा, शुभ्रं यशः तनोति । भूतिम्, समुन्नयन्, अनार्यसङ्गमात्, महात्मभिः, समम्, विरोधः, अपि, वरम् ॥ ८ ॥

सुधा—तथापि=तादृशचेष्टावानपि, साशङ्कोऽपीत्यर्थः । जिह्मः=वञ्चकः, कपटकुशलः । सः=दुर्योधनः, भवज्जिगीषया=भवन्तं जेतुमिच्छया, केनापि विधिना धर्मराजो युधिष्ठिरो जेतव्यस्तत्र यतोऽसौ महान् धर्मतत्परः अतो न हि धर्माचरणमन्तरा जेतुं शक्यः । 'यतो धर्मस्ततो जयः' इत्युक्तत्वात् । अत एव भवतोऽप्यधिकं प्रजासु दानदाक्षिण्यादिभिः, गुणसम्पदा, शुभ्रम्=निर्मलम्, यशः=कीर्तिरूपम् , तनोति=विस्तारयति । कुत एवं तदाह—भूतिम्=विभूतिम्=, ऐश्वर्यं वा राज्यलक्ष्मीमित्यर्थः । समुन्नयन्=सम्वर्द्धयन् सन् , अनार्यसङ्गमात्=नीचजनसंसर्गात् , महात्मभिः=महानुभावैः, भवादृशैरित्यर्थः । समं=सह, विरोधः=विग्रहः, अपि वरम्=ईषत्प्रियम् । यदि नीचसम्पर्केण तथा च महतो विरोधेनापि श्रियो वृद्धिस्तर्हि तदपि कर्तव्यमेवेति राजनीतिः ॥ ८ ॥

समासः—जेतुमिच्छा जिगीषा, भवन्तं जेतुमिच्छा भवज्जिगीषा, तया भवज्जिगीषया । गुणानां सम्पत् गुणसम्पत्, तेन गुणसम्पदा । न आर्यः अनार्यः, अनार्यस्य सङ्गमः अनार्यसङ्ग-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मस्तस्मात् । महान् आत्मा यस्यासौ महात्मा, तैर्महात्मभिः ॥ ८ ॥

व्याकरणम्—तनोति=तनु+लट् । समुन्नयन्=सम्+उत्+नी+शतृ ॥ ८ ॥

वाच्यान्तरम्—तथापि जिह्मेन तेन भवज्जिगीषया गुणसम्पदा शुभ्रं यशः तन्यते । भूतिम्, समुन्नयता, अनार्यसङ्गमान्महात्मभिर्विरोधेनापि वरेण भूयते ॥ ८ ॥

कोषः—'जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्वेतपाण्डुराः' इत्यमरः । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा' इत्यमरः । 'नीचोऽनार्तोऽकुलीनोऽपि शठो दुर्वृत्त' इत्यमरः । 'संसर्गः सङ्गमः सम्पर्क इति प्रोच्यते सम' इति । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक् प्रिये' इत्यमरः । 'विरोधो विग्रहो मतः' इति कोषः ॥८॥

सारार्थः—यथा प्रजा भवतोऽपि तमुच्चदृष्ट्या पश्येत्तथा प्रणिपातपूर्वकमधुना सर्वथा राज्यं दुर्योधनः पालयति । येन भवतः शासनविधिं स्मृत्वा भवद्वियोगेन विमनाः प्रजा न स्यात्, एवम्भूतोऽपि कृत्रिमसाधुः स भवतः सकाशाद्विरोधमेवेच्छति । न हि साम्प्रतमपि दुःशासनादिदुर्जनसंसर्गं त्यजति । यतोऽसौ प्रकृत्या खलः । साधुताऽपि तस्य स्वार्थसाधनिकैव । तथा हि—नीचसङ्गात्—महात्मभिर्भवादृशैः सह विरोधोऽपि वरमेव मनुते ॥ ८ ॥

भाषार्थः—**तौ भी (हर वक्त चौकन्ना रहता हुआ भी) कपटी वह दुर्योधन आय से बढने के ख्याल से देखौआ गुणों से अभी बेदाग (निर्मल) यश फैलाता है । क्योंकि ऐश्वर्य को बढ़ाते हुए आदमी के लिये नीचों के सङ्गकी अपेक्षा महान् जन से विरोध करना भी कुछ अच्छा ही है ॥ ८ ॥**

ननु 'कातर्यं केवला नीतिः' इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरुषमस्येत्याह—

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।
विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ९ ॥

कृतेति । षण्णां वर्गः षड्वर्गः । अरीणामन्तःशत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः । शिवभागवतवत्समासः । तस्य जयः कृतो येन तेन तथोक्तेन । विनीतेनेत्यर्थः । विनीताधिकारप्रजापालनमिति भावः । अगम्यरूपां पुरुषमात्रदुष्प्राप्याम् । मनोरिमां मानवीम । मनूपदिष्टसदाचारक्षुण्णामित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्सुना प्रपत्तुमिच्छुना । प्रपद्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः 'सनि मीमा—' इत्यादिनेसादेशः । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अस्ता तन्द्रिरालस्यं यस्य तेनास्ततन्द्रिणा । अनलसेनेत्यर्थः । तदिः सौत्रो धातुः । तस्मात् । 'वङ्क्र्यादयश्च' इत्यौणादिकः क्रिन्प्रत्ययः 'कृदिकारादक्तिनो वा ङीष् वक्तव्यः' इति । 'वन्दीघटीतरीतन्द्री' इति ङीपन्तोऽपि इति क्षीरस्वामी । तथा रामायणे प्रयोगः—'निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित्' इति । तेन दुर्योधनेन । पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारः । उद्योग इति यावत् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । अहोरात्रयोरित्यर्थः । 'अचतुर—' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोर्द्वन्द्वनिपातेऽच्समासान्तः । विभज्यास्यां वेलायामिदं कर्मेति विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्यते ॥ ९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri

अन्वयः—कृतारिषड्वर्गजयेन, अगम्यरूपां, मानवीम्, पदवीम्, प्रपित्सुना, अस्ततन्द्रिणा, तेन, नक्तन्दिवं विभज्य, नयेन, पौरुषम्, वितन्यते ॥ ९ ॥

सुधा—कृतारिषड्वर्गजयेन=वशीकृतकामक्रोधादिषड्वैरिणा, अगम्यरूपाम्=दुर्विज्ञेयाम्, दुर्बोधैः साधारणजनैर्वेति शेषः। मानवीम्=मनुसम्बन्धिनीम्=मनुप्रोक्ताम्, कथं राज्ञा प्रजा पालनीयेति मनुस्मृत्युदितामिति भावः। पदवीम्=प्रजापालनपद्धतिम्, प्रपित्सुना=प्राप्तुमिच्छुना, 'दुर्योधनस्तु यथार्थमनूपदिष्टप्रजापालनपद्धत्या प्रजाः पालयति, अयमपि धर्मात्मा राजा। नायं युधिष्ठिरान्न्यूनः। स्वबन्धुभ्यः पाण्डवेभ्यो यद्विरोधं विदधाति, तदिह संसारे केन न क्रियते स्वोन्नत्यै ?, अतो नायं कुनृपतिः। अयमेव चेदस्माकं सर्वदा पालकः स्यात्तथाऽपि न कोऽपि क्षतिलेश' इति यथा प्रजासु ख्यातिं प्राप्नोति, तथा तेनाचर्यते इत्यर्थः। अस्ततन्द्रिणा=निरलसेन, सदा दक्षेणेत्यर्थः। तेन=दुर्योधनेन, नक्तन्दिवम्=अहोरात्रम्, विभज्य=विभागं कृत्वा, अस्मिन् समये इदं कर्म कर्तव्यमिदं न कर्तव्यम्, एवं समयविभागम् विधायेत्यर्थः। पौरुषम्=पौरुषाचरणम्, नयेन=न्यायेन, न तु स्वार्थान्धधियाऽपि तु नीतिशास्त्रानुसारेणेत्यर्थः। वितन्यते=विस्तार्यते ॥ ९ ॥

समासः—षण्णां वर्गः षड्वर्गः। अरीणां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः। कृतः अरिषड्वर्गस्य जयो येन सः तेन कृतारिषड्वर्गजयेन। न गम्यं रूपं यस्याः साऽगम्यरूपा, ताम् अगम्यरूपाम्। मनोरियं मानवी ताम् मानवीम्। अस्ता तन्द्रा यस्य येन वा, सः अस्ततन्द्रिः। तेनास्ततन्द्रिणा। पुरुषस्येदं पौरुषम् ॥ ९ ॥

व्याकरणम्—विभज्य+वि+भज्+क्त्वा+ल्यप्। वितन्यते=वि—तनु+य+त+कर्मणि लट् ॥ ९ ॥

वाच्यान्तरम्—कृतारिषड्वर्गजयः, अगम्यरूपां मानवीं पदवीं प्रपित्सुः अस्ततन्द्रिः स (दुर्योधनः) नक्तं दिवं विभज्य नयेन पौरुषं वितनोति ॥ ९ ॥

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः। 'वृन्दभेदाः समैर्वर्गः सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः' इत्यमरः। 'विजयो जयः' इत्यमरः। 'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः। सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्तन्येकपदीति च' इत्यमरः। 'नयोन्यायें' इत्यमरः। 'पुम्भावेतत्क्रियायां च पौरुषम्' इत्यमरः। 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि'। 'तन्द्री प्रमीला' इत्यमरः॥

सारार्थः—कामक्रोधादिषड्रिपून् विवेकेन जित्वा, मनूपदिष्टप्रजापालनविधिप्रचारलब्धयशोलब्धुमिच्छुः, अस्मिन् समये इदमस्मिंश्च समये इदं कर्मावश्यं कर्त्तव्यमेवं वेलाविभागं विधायालस्यरहितः सन् स्वकर्त्तव्यं प्रजासु प्रदर्शयति। सव्याजस्वभावसौष्ठवं गोपयतीति ॥९॥

भाषाऽर्थः—**किया है काम क्रोध लोभ मोह आदि शत्रुओं का जय जिसने, ऐसे, और अत्यन्त कठिन, मनुस्मृति के अनुसार मार्ग (प्रजा-पालन-क्रम) को पाने की इच्छा करने वाले, और दूर है आलस्य जिससे, ऐसे दुर्योधन ने दिन रात्रि का ठीक विभाग (अभी यह काम करना चाहिये, उस वक्त यह करूंगा, ऐसे समय बांट) कर नय (इन्साफ) से अपने कर्त्तव्य को पूरा करता है ॥ ९ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह—

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान्सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

सखीनिवेति । गतस्मयो निरहङ्कारोऽत एव स दुर्योधनः सन्ततमनारतं साधु सम्यक् । अकपटमित्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान् । प्रीतियुजः स्निग्धान्सखीनिव मित्राणीव । दर्शयते । लोकास्येति शेषः । 'हेतुमति च' इति णिच् । 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां तान्सुहृदो मित्राणि च । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानांस्तुल्यसत्कारान् दर्शयते । बन्धूनां समूहो बन्धुता ताम् । 'ग्राम-जनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' । कृतमाधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते । बन्धूनधिपतीनिव दर्शयतीत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान्सम्भावयतीत्यर्थः । अनुजीव्यादीनाम् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति कर्मत्वम् । पूर्वे त्वस्मिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्थं वर्णयन्ति—स राजाऽनुजीव्यादीन्सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव ते तु तं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते । स्वयमेव छन्दानुवर्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अर्थात्तस्येप्सितकर्मत्वम् । अणि कर्तुरनुजीव्यादेः 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेतिवाच्यम्' इति पाक्षिकं कर्मत्वम् । एवं चात्राण्यन्तकर्मणो राज्ञो ण्यन्ते कर्तृत्वेऽपि 'आरोहयते हस्ती स्वयमेव' इत्यादिवदश्रूयमाणकर्मान्तरत्वाभावान्नायं णेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु णेरणादिसूत्रविषयत्वमप्यस्योक्तम् । यथाह— "'पश्यन्ति भृत्या राजानम्' 'दर्शयते भृत्यान् राजा' 'दर्शयते भृत्यै राजा' अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति" इति । अत्राह कैयटः—ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन भाव्यम् । उच्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमेवाभिप्राय ऊह्यते । अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदं न भवति । यथा—'स्थलमारोहयति मनुष्यान्' इति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति ॥ १० ॥

अन्वयः—गतस्मयः, सः सन्ततं, अनुजीविनः, प्रीतियुजः, सखीन्, इव, सुहृदः, च, बन्धुभिः, समानमानान्, बन्धुताम् कृताधिपत्याम्, इव, साधु, दर्शयते ॥ १० ॥

सुधा—गतस्मयः=अपगतगौरवः, नम्रः सन् इत्यर्थः । सः=पूर्वोक्तो दुर्योधनः, सन्ततम् सततम्, सर्वदेत्यर्थः । अनुजीविनः=अनुचरान्, किङ्करानित्यर्थः । प्रीतियुजः=स्नेहसमन्वितान्, प्रेमपूरितानित्यर्थः । सखीन्=मित्राणि, इव (साधु=सम्यक्, दर्शयते इति सर्वत्र कर्मान्ते योजनीयम्) । अहो यदि मित्रवद्भृत्यगणं सः पश्यति, तदा मित्रगणं कया दृष्ट्या विलोकयतीत्याह—सुहृदः=मित्राणि, च=तु, बन्धुभिः=भ्रातृप्रभृतिनिजपरिवारैः, समानमानान्=सभसत्कारान्, यथा स्वसहजेषु भावस्तथैव कर्णप्रभृतिमित्रेष्विति भावः । अथाहो बन्धुवद्यदि मित्रमवलोकयति तदा बन्धुगणं किमिव पश्यति स इत्याह—बन्धुतान्=बान्धववृन्दम्, बन्धूनां समूहो बन्धुता, तां, बन्धुताम्, कृताधिपत्याम्=विहितसर्वाधिकाराम्, इव, साधु=निर्व्याजम्, दर्शयते= बोधयते ॥ १० ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—गतः स्मयो यस्य स गतस्मयः । प्रीत्या युञ्जन्ति ये ते प्रीतियुजः, तान् प्रीतियुजः । अनु पश्चात् (धावनेन) जीवनं येषां तेऽनुजीविनः, तान् अनुजीविनः । समानः मानो येषां ते समानमानाः, तान् समानमानान् । बन्धूनां समूहो बन्धुता, तां बन्धुताम् । अधिपतेः कर्म आधिपत्यम्, कृतमाधिपत्यं यथा, तां कृताधिपत्याम् ॥ १० ॥

व्याकरणम्—दर्शयते=दृश्+णिच्+लट् ॥ १० ॥

वाच्यान्तरम्—गतस्मयेन तेन, अनुजीविनः (प्र०) प्रीतियुजः (प्र०) सखाय इव दर्श्यन्ते । सुहृदः (प्र०) बन्धुभिः समानमाना इव दर्श्यन्ते । बन्धुता, कृताधिपत्यः इव दर्श्यते ॥

कोषः—'वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः । 'सेवकार्थ्यनुजीविनः' इत्यमरः । 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । 'सततेऽनारताश्रान्तसन्ततावि-रतानिशम्' इत्यमरः । 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इत्यमरः । 'ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः' इत्यमरः ॥ १० ॥

सारार्थः—स च दुर्योधनोऽभिमानं दूरतो विहाय प्रेमपूरितानि मित्राणीव भृत्यान् लोकाय दर्शयते । मित्राणि तु बन्धूनिव दर्शयते । बन्धूंस्तु अधिपतीनिव दर्शयते । यथोचितविशेषसत्कारं कुरुते सर्वेषामिति ॥ १० ॥

भाषाऽर्थः—**अहङ्कार से रहित होकर वह (दुर्योधन) अनुरक्त मित्रों के समान नोकरों के साथ व्यवहार दिखाता है । मित्रों से भाई के समान व्यवहार और भाई बिरादर से अध्यक्ष के सरीखे भाव रखता है ॥ १० ॥**

न चायं त्रिवर्गात्प्रमाद्यतीत्याह—

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान् न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११॥

असक्तमिति । यथायथं यथास्वं विभज्य । असङ्कीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातनाद्द्विर्भावो नपुंसकत्वं च । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । पक्षे पातः पक्षपात आसक्तिविशेषः समस्तुल्यो यस्यां तया समपक्षपातया । भक्त्याऽनुरागविशेषेण । पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः । पूज्यश्चायं त्रिवर्ग इति । असक्तमनासक्तम् । अव्यसनितयेति यावत् । आराधयतः सेवमानस्यास्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिगणस्त्रिवर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' इत्यमरः । गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागात् । गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः । सख्यं मैत्रीम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । उपेयिवानुपगतवानिवेत्युत्प्रेक्षा । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । 'नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्' इति काशिकाकार आह स्म । परस्परं न बाधते । समवर्तित्वादस्य 'धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्धन्त' इत्यर्थः । उक्तं च—'धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः' इति॥११॥

अन्वयः—यथायथं, विभज्य, समपक्षपातया, भक्त्या, असक्तम्, आराधयतः, अस्य, गुणानुरागात्, सख्यम्, ईयिवान् इव, त्रिगणः, परस्परं, न बाधते ॥ ११ ॥

सुधा—यथायथम्=यथास्वम्, यथोचितमित्यर्थः । विभज्य = विभागं विधाय, समपक्ष-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पातया=तुल्यव्यवहारेण, अविषमभावेनेत्यर्थः । भक्त्या=अनुरागविशेषेण, असक्तम्=अनासक्तम् यथा स्यात्तथा, न हि तदधीनो भूत्वेत्यर्थः । आराधयतः=सेवमानस्य, भजत इत्यर्थः । अस्य= दुर्योधनस्य, गुणानुरागात्=दयादाक्षिण्यौदार्यशौर्यगाम्भीर्यप्रभृतिसल्लक्षणस्नेहात् इव, त्रिगणः= धर्मार्थकामेति रूपः, न बाधते=न बाधां करोतीति । यस्मिन् समये तेन धर्मः सेव्यते न हि तदा-नीमर्थकामौ तं बाधेते । यदाऽर्थसञ्चयः क्रियते, न हि तदानीं धर्मकामौ पीडयतः । एवं यदा कामः सेव्यते न हि तदानीमर्थधर्मौ बाधेते । स च सदा समयविभागं कृत्वाऽस्मिन् समयेऽर्थ-सञ्चय एवास्मिन् समये धर्मसञ्चय एवास्मिन् समये कामपूरणमुचितमेवं करोतीति ॥ ११ ॥

समासः—समः पक्षपातो यस्यां सा समपक्षपाता तया समपक्षपातया । गुणेषु गुणानां वाऽनुरागो गुणानुरागस्तस्माद् गुणानुरागात् । त्रयाणां गणः त्रिगणः ॥ ११ ॥

व्याकरणम्—विभज्य=वि + भज् + क्त्वा + ल्यप् । बाधते=बाधृ + लट् । आराधयतः= आ + राध + शतृ । भक्त्या=भज + क्तिन् ॥ ११ ॥

वाच्यान्तरम्—यथायथं विभज्य समपक्षपातया भक्त्या असक्तमाराधयतोऽस्य गुणानु-रागात् सख्यमीयुषा इव त्रिगणेन परस्परम् न बाध्यते ॥ ११ ॥

कोषः—'अनासक्तमसक्तं च पृथग्वर्त्ति पृथक् स्थितम्' इति । 'यथार्थं तु यथायथम्' इत्य-मरः । 'मौर्व्यां द्रव्याश्रितं सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके गुणः' इत्यमरः । 'मिथोऽन्योन्यं परस्परम्' इति कोषः ॥ ११ ॥

सारार्थः—उचितरूपेण समदृष्ट्या धर्मार्थकामान् सेव्यमानस्य दुर्योधनस्य गुणप्रेम्णा मैत्रीं लब्धवानिव धर्मार्थकामानां गणः परस्परं न बाधते । अर्थात् धर्माचरणसमये नहि अर्थ-कामौ तन्मनो भ्रामयतः । एवमर्थसञ्चयसमये न हि धर्मकामौ तच्चित्तं चपलं कुरुतः । येन सर्व-थाऽर्थार्जनंभवेत् । एवं कामोदयसमये न हि धर्मार्थौ तद्धृदयं बाधेते, येन कामपूरणे न काऽपि बाधा सम्भवेत् । साधारणजनस्य धर्मचिन्तनावसरे तद्विरोधिनाविवार्थकामौ पीडयतः । तथाऽर्था-र्जनावसरे धर्मकामौ स्वस्वावश्यकतां प्रदर्शयन्तौ बाधां कुरुतः । तथा दुर्योधनं न, किन्तु ते धर्मार्थकामास्तद्विशेषगुणप्रीत्या मित्रतामुपगतास्तेन सहेति भावः ॥ ११ ॥

भाषाऽर्थः—**समुचित (यथार्थ) रूप से, समय बांट कर, बराबर प्रेम से उसके वशीभूत न होकर, सेवा करते हुए दुर्योधन के गुणों के प्रेम (मुहब्बत) से मित्रता को प्राप्त हुए के समान उस दुर्योधन को धर्म, अर्थ, काम, एक दूसरे के साथ नहीं बाधा करते हैं ॥ ११ ॥**

अथ श्लोकत्रयेणोपायकौशलं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति—

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् ।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनो गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥

निरत्ययमिति । तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधम् । अमायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति भावः । साम सान्त्वम् । 'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । दानवर्जितं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

न प्रवर्तते। अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः। उक्तं च—'लुब्ध मर्थेन गृह्णीयात्साधुमञ्जलिकर्मणा। मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितम्'॥ इति। यथा भूरि प्रभूतम्। न तु कदाचित्स्वल्पमित्यर्थः। दानं धनत्यागः। सदित्यादरार्थेऽव्ययम्। 'आद-रानादरयोः सदसती' इति निपातसंज्ञास्मरणात्। तस्य क्रियां सत्क्रियां विरहय्य विहाय। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशो न प्रवर्तते। अनादरे दानवैफल्यादिति भावः। न चैवं सर्वत्र येनाविवेकित्वं कोशहानिश्च स्यादित्याह–प्रेति। विशेषशालिन्यतिशययोगिनी सत्क्रियाऽऽदर-क्रिया गुणानुरागेण विना न प्रवर्तते। 'पृथग्विना—' इत्यादिना तृतीया। गुणेष्वादरो भूरि-दानं चेति नोक्तदोषावकाश इत्यर्थः। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनादेकावल्यल-ङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम्। विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधा' इति॥ १२॥

अन्वयः—तस्य, निरत्ययम्, दानवर्जितं, साम, न (प्रवर्त्तते)। सत्क्रियां, विरहय्य, भूरि, दानं, न (प्रवर्त्तते)। विशेषशालिनी, सत्क्रिया, गुणानुरोधेन विना, न प्रवर्त्तते॥ १२॥

सुधा—तस्य=दुर्योधनस्य, निरत्ययम्=निरापदम्, निर्विघ्नमित्यर्थः। साम=सान्त्वम्, प्रियवचनमित्यर्थः। दानवर्जितं=धनप्रयोगरहितम्, न प्रवर्त्तते। अर्थाद्यस्योपरि प्रसन्नो भूत्वा प्रियवाक्यं ब्रूते, तस्मै नियतं धनमपि ददात्येवेति भावः। सत्क्रियाम्=सत्कारम्, सम्मानमित्य-र्थः। विरहय्य=विहाय, भूरि=बहुलम्, दानम्=धनप्रयोगः, न प्रवर्त्तते। अर्थात् ससम्मानमेव धनं ददाति। नापमानं कृत्वा कस्मैचित्किमपि ददाति। विशेषशालिनी=प्रशंसनीया, सत्क्रिया=सत्का-रः, गुणानुरोधेन=गुणपक्षपातेन, विना=ऋते, न प्रवर्त्तते। अर्थात् गुणिनं जनमेव दुर्योधनो मानयति। यं च मानयति, तस्मै धनमपि ददाति। तदपि प्रियकथाकथनपूर्वकमेवेति भावः॥१२॥

समासः—निर्गतः अत्ययो यस्मात्तत् निरत्ययम्। दानेन वर्जितं दानवर्जितम्। सती चासौ क्रिया सत्क्रिया, तां सत्क्रियाम्। विशेषेण शालते या सा विशेषशालिनी। गुणानामनु-रोधो गुणानुरोधस्तेन गुणानुरोधेन॥ १२॥

व्याकरणम्—विशेषशालिनी=विशेष+शाल्+णिनि। प्रवर्त्तते=प्र+वृतु=लट्॥ १२॥

वाच्यान्तरम्—निरत्ययेन साम्ना दानवर्जितेन न प्रवृत्स्यते। सत्क्रियां विरहय्य भूरिणा दानेन न प्रवृत्स्यते। विशेषशालिन्या सत्क्रियया गुणानुरोधेन विना न प्रवृत्स्यते॥ १२॥

कोषः—'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि' इत्यमरः। 'अत्यर्थमधुरं सान्त्वं सङ्गतं हृदयङ्गमम्' इत्यमरः। 'त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने' इत्यमरः। 'पुरहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः॥ १२॥

सारार्थः—स यस्य कस्योपरि प्रसन्नो भूत्वा सस्नेहमालापं करोति, तस्मै नियतं तत्सन्तो-षार्थमपि ददात्येव। न हि वाङ्माधुर्यमात्रं फलम्। तथा च भूरि दानन्तु सत्कारार्हस्यैव सत्कारं विधाय ददाति, न हि यस्मै कस्मैचिदपात्राय बहु ददाति। तथा कृतेऽपव्ययित्वापत्ति-स्तस्मिन् स्यात्। सत्कारोऽपि यस्य कस्याप्यपरिचितस्य न हि करोति, य एव सत्कारयोग्यो गुणवान् जनस्तस्यैव करोतीति। अनेन स दुर्योधनो महान् समीक्ष्यकारीति सूच्यते॥ १२॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाषार्थः—वह विना कुछ दिये, सिर्फ कोमल बात नहीं किसी से कहता । जिसको बहुत देता है, उसको सत्कार करके ही कर देता है । विना गुण की परीक्षा किये किसी का विशेष सत्कार नहीं करता, बल्कि योग्यतानुसार सब का सत्कार करता है ॥१२॥

अथ दण्डप्रकारमाह—

वसूनि वाञ्छन्न वशो न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

वसूनीति ॥ वशी दुर्योधनो वसूनि धनानि वाञ्छन्न । लोभान्नेत्यर्थः । 'वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती । निहन्तीति शेषः । तथा मन्युना कोपेन न च । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । 'धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः' इति स्मरणादित्यर्थः । किन्तु निवृत्तकारणो निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन्स्वधर्म इत्येव । स्वस्य राज्ञः सतो ममायं धर्मो ममेदं कर्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः । 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥' इति स्मरणादिति भावः । गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन । 'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमात् ॥' इति नारदस्मरणात् । दण्डन दमेन । शिक्षयेत्यर्थः । रिपौ सुतेऽपि वा । स्थितमिति शेषः । एतेनास्य समदर्शित्वमुक्तम् । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमम् । अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति । दुष्ट एवास्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुः । न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्वयः—वशी सः, (दुर्योधनः) वसूनि वाञ्छन् न, मन्युना न, निवृत्तकारणः (सन्) स्वधर्मः एव (एषः) इति, गुरूपदिष्टेन दण्डेन रिपौ वा सुते अपि धर्मविप्लवं निहन्ति ॥ १३ ॥

सुधा—वशी=सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, न तु परतन्त्रः, येन केनापि विधिना जनान् स्वाधीनान् करोतीति वा, वसूनि=धनानि, वाञ्छन्=इच्छन्, न=नहि, (जनं न पीडयति इति शेषः) तथा च, मन्यना=क्रोधेन, न (निहन्ति) किन्तु, निवृत्तकारणः—कारणरहितः, लोभाद्यर्थसञ्चयहेतुहीनः, इत्यर्थः । केवलं दण्डनीयो दण्ड्यः—इति, स्वधर्मः—राजधर्म एषास्माकम्, इत्यतः, गुरूपदिष्टेन—मन्वादिशास्त्रोपदेशानुसारेण, दण्डेन=दमेन, रिपौ=शत्रौ, वा सुते=आत्मजे, पुत्रेऽपीत्यर्थः । धर्मविप्लवम्=धर्मविरुद्धम्, धर्मनीतिमर्यादोल्लङ्घनम्, इत्यर्थः । निहन्ति=दण्डयति, अनयाचारान्निवारयति इत्यर्थः ॥ १३ ॥

समासः—स्वस्य धर्मः स्वधर्मः, निवृत्तानि कारणानि यस्मात् स निवृत्तकारणः । गुरुणा उपदिष्टं तेन गुरूपदिष्टेन, धर्मस्य विप्लवो धर्मविप्लवस्तम् ॥ १३ ॥

व्याकरणम्—वाञ्छन्=वाछि+शतृ । निहन्ति=नि+हन्+लट्+ति । वशी=वश्+इन् ॥ १३ ॥

वाच्यान्तरम्—वशिना तेन, वसूनि वाञ्छता न, मन्युना न, स्वधर्म एवेति निवृत्तकारणेन (दुर्योधनेन) गुरूपदिष्टेन दण्डेन रिपौ सुतेऽपि वा धर्मविप्लवो जनो निहन्यते ॥ १३ ॥

कोषः—'वसु तोये धने,मणौ' इति वैजयन्ती । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । 'हेतुर्ना

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri.

कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः। 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः। 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी' इत्यमरः। साहसं तु दमो दण्ड' इत्यमरः ॥१३॥

सारार्थः—जितेन्द्रियो दुर्योधनो यत्प्रजां दण्डयति, तदूनसञ्चयाशया न, नहि क्रोधेन वा, किन्तु ममायं धर्म एवेति धिया क्रोधलोभमोहादिदण्डकरणकारणरहितः सन् यदि पुत्रोऽप्यपराधी, तदा तमपि दण्डयति, न हि शत्रुमित्रयोरुपरि दण्डदानसमये भेददृष्ट्या विलोकयतीति॥१३॥

भाषाऽर्थः—**अपने अधीन सबको रखने वाला वह दुर्योधन, न तो कुछ धन बटोरने की चाह से, न तो क्रोध ही से, किसीको कुछ दण्ड देता है। बल्के दुष्ट अपराधियों का शासन करना मेरा धर्म है, इस ख्याल से धन जमा करने के कारणों से विमुख होकर, गुरु के उपदेश के अनुसार चाहे दुश्मन, चाहे लड़का ही क्यों न हो, समदृष्टिसे जिसको अन्यायी समझता उसी को दण्ड देता है ॥ १३ ॥**

सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति—

विधाय रक्षान्परितः परेतरानशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः।
क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः॥ १४ ॥

विधायेति ॥ शङ्का सञ्जाताऽस्य शङ्कितोऽविश्वस्तः सन्परितः—सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतरानात्मीयान्। अवञ्चकानिति यावत्। यद्वा परानितरयन्ति भेदेनात्मसात्कुर्वन्तीति परेतरान्। 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्कर्मण्यण्प्रत्ययः। रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान्। मन्त्रगुप्तिसमर्थानित्यर्थः। 'नन्दिग्रहि—' इत्यादिना पचाद्यच्। विधाय कृत्वा। नियुज्येत्यर्थः। अशङ्किताकारमुपैति। स्वयमविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवदेव व्यवहरन्परमुखेनैव परान्भिनत्तीत्यर्थः। न च तान्रक्षानुपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीरन्नित्याह—क्रियेति। क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिष्वनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः। अपरावर्तितया दत्ता इत्यर्थः। 'देये त्रा च' इति सातिप्रत्ययः। सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञतामुपकारित्वं वदन्ति। प्रीतिदानैरेवास्य कृतज्ञत्वं प्रकाश्यते न तु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः। कृतज्ञे राजन्यनुजीविनोऽनुरज्यन्तेऽनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः॥ १४ ॥

अन्वयः—शङ्कितः, (सन्नपि) परितः, परेतरान् रक्षान् विधाय, अशङ्किताकारम्, उपैति। क्रियापवर्गेषु, अनुजीविसात्कृताः सम्पदः, अस्य कृतज्ञताम् वदन्ति ॥ १४ ॥

सुधा—शङ्कितः=सन्देहापन्नः सन्, न हि केषामपि विश्वासं कुर्वन्नित्यर्थः। परितः=सर्वतः, स्वराष्ट्रे, परराष्ट्रेऽपि, परेतरान्=आत्मीयान्, यस्मिन् जने सर्वथा विश्वासो, न हि स्वल्पोऽप्यविश्वासस्तानित्यर्थः। रक्षान्=रक्षकान्, कः केनाशयेन किं किं व्यापारं करोति, तत्त्वया गुप्तचित्तेन तटस्थेन सर्वं ज्ञातव्यमेवं सङ्केतितान् कृत्वेत्यर्थः। (तदा) अशङ्किताकारं=अचिन्तितचेष्टं, यथाऽन्येन ज्ञायते यद्दुर्योधनस्य हृदि न हि अल्पीयस्यपि शङ्का विद्यते, तथेत्यर्थः। उपैति=प्राप्नोति, अन्यान्, तथा दर्शयतीति भावः। (तथा च) क्रियापवर्गेषु=कार्यसमाप्तिषु, कृत्यावसानेष्वित्यर्थः। अनुजीविसात्कृताः=अनुचरायत्तीकृताः, सम्पदः=सम्पत्तयः, अस्य=दुर्योधनस्य, कृतज्ञताम्=उपकारकारिताम्, वदन्ति=कथयन्ति ॥ १४ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—परेभ्य इतराःपरेतरास्तान्। परेतरान शङ्का जाताऽस्येति शङ्कितः, न शङ्कितः अशङ्कितः अशङ्कित आकारोऽशङ्किताकारस्तमशङ्किताकारम्। क्रियाया अपवर्गाः क्रियापवर्गाः तेषु। अनुजीविनां सात्कृताः अनुजीविसात्कृताः। कृतं जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः कृतज्ञता तां कृतज्ञताम्॥ १४॥

व्याकरणम्—विधाय=वि+धा+क्त्वा+ल्यप्। उपैति=उप+इण्+लट्। वदन्ति=वद्+लट्। अत्र 'परित'—इति योगे द्वितीया॥ १४॥

वाच्यान्तरम्—शङ्कितेन तेन परितः परेतरान् रत्नान् विधाय 'अशङ्किताकार उपेयते क्रियापवर्गेषु अनुजीविसात्कृताभिः सम्पद्भिरस्य कृतज्ञता उच्यते॥ १४॥

कोषः—'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः। अपवर्गोऽवसानस्तु 'मोक्षोऽपि च निगद्यते' इति। 'अथ सम्पदि सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः॥ १४॥

सारार्थः—प्रकृत्याऽविश्वस्तोऽपि स दुर्योधनः, आत्मीयान् जनान् राजकार्येषु नियुज्य कथमेते राज्यपक्षं पोषयन्तीति गुरुरूपेण पश्यन् बहिर्विश्वस्त इव लक्ष्यते। तथा च भृत्येषु दत्तस्य कार्यसाधननियोगस्य संसिद्धौ—तेभ्यो दत्ता बह्व्यः सम्पदः एवं दुर्योधनस्य उपकारितां सूचयन्ति॥ १४॥

भाषाऽर्थः—**हर वक्त सब के ऊपर शक करता हुआ भी वह, चारों तरफ सब कामों में अपने आत्मीयों को लगाकर खुद निःशङ्क (निश्चिन्त) वेफिकिर सा रहता है और काम काजों के आखिरी में नौकरों के हाथ में दी हुई दौलत ही दुर्योधन की कृतज्ञता प्रकट करती है॥ १४॥**

अथोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति—

अनारतं तेन पदेषु लम्भिता विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः।
फलन्त्युपायाः परिबृंहितायतीरुपेत्य संघर्षमिवार्थसम्पदः॥ १५॥

अनारतमिति। तेन राज्ञा पदेषूपादेयवस्तुषु। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। सम्यगसङ्कीर्णमन्यस्तं च विभज्य विविच्य। विनियोग एव सत्क्रियानुग्रहः। सत्कार इति यावत्। यासां ताः लम्भिताः। स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः। उपायाः सामादयः। सङ्घर्षं परस्परस्पर्धामुपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा। परिबृंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः। स्थिरा इत्यर्थः। अर्थसम्पदोऽनारतमजस्रं फलन्ति। प्रसुवत इत्यर्थः॥ १५॥

अन्वयः—तेन पदेषु सम्यक् विभज्य लम्भिताः, विनियोगसत्क्रियाः, उपायाः, सङ्घर्षम्, उपेत्य इव, परिबृंहितायतीः, अर्थसम्पदः, अनारतम्, फलन्ति॥ १५॥

सुधा—तेन=राज्ञा दुर्योधनेन, पदेषु=उपादेयवस्तुषु, सम्यक्=यथोचितम्, विभज्य—विभागं कृत्वा, लम्भिताः—यथास्थानं प्रयुक्ताः, विनियोगसत्क्रियाः—धनदानरूपसत्कारवन्तः, उपायाः—सामादयः, सङ्घर्षम्—अन्योन्यस्पर्धाम्, उपेत्य—प्राप्य इव, परिबृंहितायतीः—प्रचितोत्तरकालाः, अर्थसम्पदः—धनसम्पत्तीः, अनारतं—सततं, फलन्ति—सिद्ध्यन्ति इत्यर्थः॥१५॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—विनियोग एव सत्क्रिया यासां ता विनियोगसत्क्रियाः। अर्था एव सम्पदः, अर्थसम्पदः। परिबृंहिता आयतिर्यासां ताः परिबृंहितायतीः॥ १५॥

व्याकरणम्—लम्भिताः—लम्भि+क्तः। वि+भज्+क्त्वो+ल्यप्। फलन्ति-फल्+लट्॥ १५॥

वाच्यान्तरम्—विनियोगसत्क्रियैरुपायैरर्थसम्पदः फलवन्तो भूयन्ते॥ १५॥

कोषः—'सततेनारताश्रान्तसन्ततविरतानिशम्' इत्यमरः। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः॥ १५॥

सारार्थः—दुर्योधनविहिताः सामदानदण्डभेदाः अभ्युदयपरिणामा भवन्तः परस्परस्पर्धां कुर्वन्त इव सकलश्रियः फलन्ति। न कुत्रापि ते विफला भवन्ति॥ १५॥

भाषाऽर्थः—**वह दुर्योधन हर एक विषयों में जो साम दान दण्ड भेद उपाय करता है, वे एक दूसरे से ईर्ष्या रखते हुए के समान भविष्य में उन्नतिशील होकर नाना प्रकार की धन दौलतें पैदा करते हैं अर्थात् किसी काम में उसको कुछ भी हानि नहीं होती है॥ १५॥**

अर्थसम्पदमेवाह—

अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः॥ १६॥

अनेकेति। अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासावयुग्मच्छदगन्धिः। 'सप्तम्युपमान'-इत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च। "उपमानाच्च" इति समासान्त इकारः। नृपाणामुपायनान्युपहारभूता ये दन्तिनस्तेषां मदः। 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः। 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत्प्रत्ययः। राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणादन्। रथाश्चाश्वाश्च रथाश्वम्। सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन सङ्कुलं व्याप्तं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गणं भृशमत्यर्थमार्द्रतां पङ्किलत्वं नयति। एतेन महासमृद्धिरस्योक्ता। अत एवोदात्तालङ्कारः। तथा चालङ्कारसूत्रम्—'समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तः' इति॥ १६॥

अन्वयः—अयुग्मच्छदगन्धिः, नृपोपायनदन्तिनां, मदः अनेकराज्यन्यरथाश्वसङ्कुलं तदीयम्, आस्थाननिकेतनाजिरम्, भृशम्, आर्द्रताम्, नयति॥ १६॥

सुधा—अयुग्मच्छदगन्धिः = सप्तपर्णपुष्पसुगन्धिः, नृपोपायनदन्तिनाम् = करदभूपोपहारीकृतहस्तिनाम्, मदः=दानवारि, गण्डस्थलनिःसृतजलविशेषः (कर्त्ता)। अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलम्=नानानरपतिवृन्दरथघोटकसङ्कीर्णम्, तदीयम्—दौर्योधनीयम्, आस्थाननिकेतनाजिरम्=सभामण्डपाङ्गणम्, भृशम्=अत्यर्थम्, आर्द्रताम्=पङ्किलत्वम्, नयति=प्रापयति॥१६॥

समासः—राज्ञां समूहो राजन्यो वा राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः। अनेके राजन्या इत्यनेकराजन्याः, रथाश्चाश्वाश्चेति रथाश्वं, तेषामनेकराजन्यानां यद् रथाश्वं, तद्

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अनेकराजन्यरथाश्वं तेनानेकराजन्यरथाश्वेन सङ्कुलमिति अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलम् । आस्थानस्य निकेतनमास्थाननिकेतनम्, तस्य आस्थाननिकेतनस्याजिरमिति आस्थाननिकेतनाजिरम् । अयुग्मानि (विषमानि, सप्त) छदानि (पत्राणि) यस्य सः, अयुग्मच्छदः । अयुग्मच्छदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः अयुग्मच्छदगन्धिः । उपायनानि दन्तिनः इत्युपायनदन्तिनः नृपाणां ये उपायनदन्तिनः ते नृपोपायनदन्तिनः, तेषां नृपोपायनदन्तिनाम् ॥ १६ ॥

व्याकरणम्—नयति=नी+लट् ॥ १६ ॥

वाच्यान्तरम्—अयुग्मच्छदगन्धिना, नृपोपायनदन्तिनां मदेन, अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलम्, तदीयम्, आस्थाननिकेतनाजिरम्, भृशम्, आर्द्रत्वम्, नीयते ॥ १६ ॥

कोषः—'सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । 'अङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । 'घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः' इत्यमरः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः ॥ १६ ॥

सारार्थः—करदभूपैरुपहारीभूतानां मत्तमातङ्गानां मदजलैस्तत्रागतनानानृपरथघोटकसङ्कीर्णं दुर्योधनस्य सभामण्डपाङ्गणं पङ्किलत्वं पिच्छिलत्वं च विधीयते ॥ १६ ॥

भाषाऽर्थः—**सप्तपर्ण (छतिवन) के फूल के समान गन्धवाले, राजाओंके नजराने में आये हाथियों का मदजल अगणित राजाओं के रथ और घोड़ों से भरे हुए, उस दुर्योधन के सभामण्डप के आंगनको गीली (कीचड़ युक्त) बनाता है ॥ १६ ॥**

सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह—

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैरकृष्टपच्या इव सस्यसम्पदः ।
वितन्वति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुरवश्चकासति ॥ १७ ॥

सुखेनेति । चिराय तस्मिन्दुर्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति । देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका वृष्ट्यम्बुजीविनो देशाः । ते न भवन्तीत्यदेवमातृकाः । नदीमातृकाः इत्यर्थः । 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः । एतेनास्य कुल्यादिपूर्तप्रवर्त्तकत्वमुक्तम् । कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः । कृष्टेन पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । 'राजसूय'—इत्यादिना कर्मकर्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः । तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव । कृषिर्येषामस्तीति कृषिवलैः । कर्षकैरित्यर्थः । 'रजःकृषि—' आदिना वलच् प्रत्ययः । 'वले' इति दीर्घः । सुखेनाक्लेशेन लभ्या लब्धुं शक्याः सस्यसम्पदो दधतो धारयन्तः । "नाभ्यस्ताच्छतुः"इति नुमागमप्रतिषेधः । चकासति । सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा । सम्पन्नजनपदत्वादसन्तापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति भावः ॥ १७ ॥

अन्वयः—चिराय, तस्मिन्, क्षेमं वितन्वति, अदेवमातृकाः कुरवः, अकृष्टपच्या इव, कृषीवलैः, सुखेन लभ्याः, सस्यसम्पदः, दधतः चकासते ॥ १७ ॥

सुधा—चिराय=चिरकालम्, तस्मिन् = दुर्योधने, क्षेमं = कुशलम्, प्रजास्वित्यर्थः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वितन्वति=कुर्वति, सति, प्रजानां सुखार्थं यत्र तत्र क्षेत्रसमीपे कूपप्रणालिकाप्रभृतिजलवहविधि विधातरि दुर्योधने, इत्यर्थः । येन वृष्ट्यभावेऽपि समये प्रजाजनो दुर्भिक्षक्षोभाकुलो न भवत्विति धियेति तत्त्वम् । अदेवमातृकाः=नदीमातृकाः, देवमातृकास्ते देशा येषु वृष्ट्या अन्नानि जायन्ते तद्भिन्नास्तु नदीमातृकाः प्रोच्यन्ते । कुरवः=कुरूणां निवासा देशविशेषाः, अकृष्टपच्याः=अकर्षण-सिद्धाः, इव, यथा हलादिभिः कर्षणं विनैव सस्यजनयितारस्तथैवेति भावः । कृषीवलैः=कर्षकैः, कृषिकर्मकरैरित्यर्थः । सुखेन=अप्रचुरप्रयासेन, अल्पायासेनेत्यर्थः । लभ्याः=प्राप्याः, सस्यसम्पदः= सस्यराजीः दधतः=धारयन्तः इति भावः । चकासति=शोभन्ते, विराजन्ते इति ॥ १७ ॥

समासः—देव एव माता येषां ते देवमातृकाः, न देवमातृका इति अदेवमातृकाः । कृषि-रस्ति येषां ते कृषीवलास्तैः कृषीवलैः । 'रजःकृषि'-इत्यनेन वलच् प्रत्ययः । कृष्टेन पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः, न कृष्टपच्याः इत्यकृष्टपच्याः । सस्यस्य सम्पदः सस्यसम्पदः ॥ १७ ॥

व्याकरणम्—लभ्या=लभ् + यत् । दधतः=धा + शतृ । वितन्वति = वि + तनु + लट् । अकृष्टपच्याः=अकृष्ट + पच् + क्यप् । चकासति=चकास + झि लट् ॥ १७ ॥

वाच्यान्तरम्—चिराय, तस्मिन् क्षेमं वितन्वति सति अदेवमातृकैः कुरुभिः अकृष्टपच्या इव कृषीवलैः सुखेन लभ्याः सस्यसम्पदः, दधद्भिः, चकास्यते ॥ १७ ॥

कोषः—'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्प-न्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्' इत्यमरः । 'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः' इत्यमरः । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इत्यमरः ॥ १७ ॥

सारार्थः—प्रजापालनाय दुर्योधनः, सस्यवृद्ध्यर्थं यत्र तत्र नदीप्रवाहतः प्रणालिकाप्रभृति-जलवहमार्गं विधाय, स्वराज्याद्दुर्भिक्षं दूरीकृत्य तथा करोति, यथा तत्प्रजाः विना प्रयासेन स्वेनैव जातानीव सस्यानि लेभिरे ॥ १७ ॥

भाषार्थः—बहुत दिनों से प्रजाओं के हित के लिये उपाय करते रहते दुर्योधन के आधिपत्य में विना (जोते विना तरद्दुद के ही) उपजे हुए के समान अनाजवाले किसानों से सम्पन्न जायदाद को धारण करते हुए कुरुदेश वाले सुशोभित हैं ॥ १७ ॥

नन्वेवं जनपदानुवर्तिनः कथमर्थलाभ इत्यत आह—

उदारकीर्तेरुदयं दयावतः प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ॥ १८ ॥

उदारेति । उदारकीर्तेर्महायशसः । 'उदारो दातृमहतोः' इत्यमरः। दयावतः,परदुःखप्रहाणे-च्छोः । अत एव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपद्रवं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । उदयविशेषणं वा । 'वा दान्तशान्त—' इत्यादिना शमिधातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तो निपातः । अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेनोदयं वृद्धिं दिशतः सम्पादयतो वसूपमानस्य कुबेरोपमस्य । 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु' इति विश्वः । अस्य दुर्योधनस्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिरुपस्नुता द्राविता मेदिनी वसूनि धनानि । 'वसु तोये

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

धने मणौ' इति वैजयन्ती । स्वयं प्रदुग्धे । अक्लेशेन दुह्यत इत्यर्थः । दुहेः कर्मकर्तरि लट् । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधः । यथा केनचिद्विदग्धेन नवप्रसूता रक्षिता च गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वदिति भावः । अलङ्कारस्तु—'विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः' इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा सह प्रकृताङ्गया मेदिन्या भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशादोह्यत्वेनोक्तिरिति सङ्क्षेपः ॥ १८ ॥

अन्वयः—उदारकीर्त्तेः, दयावतः, अभिरक्षया, प्रशान्तबाधम्, उदयं दिशतः, वसूपमानस्य अस्य गुणैः, उपस्नुता मेदिनी, स्वयं वसूनि प्रदुग्धे ॥ १८ ॥

सुधा—उदारकीर्तेः = विततयशसः, दयावतः = करुणान्वितस्य, अन्यजनक्लेशासहिष्णोरित्यर्थः । अभिरक्षया=सर्वथा रक्षणेन, प्रशान्तबाधम्=निरुपद्रवम्, उदयम्=अभ्युदयम्, उन्नतिमित्यर्थः । दिशतः=सम्पादयतः, विधातुरित्यर्थः वसूपमानस्य=कुबेरोपमस्य, अस्य दुर्योधनस्य, गुणैः—औदार्यगाम्भीर्यशौर्यादिभिः, उपस्नुता=द्राविता, मेदिनी=वसुन्धरा, पृथ्वीति वा, स्वयम्=आत्मनैव, अप्रेरितैवेत्यर्थः । वसूनि=धनानि, प्रदुग्धे=सुखेन दुह्यते इत्यर्थः । यथा केनचिच्चतुरेण प्रसूता गौर्नवतृणग्रासादिभिः पोषिता सती दोहकं विलोक्य स्वयं हम्भारवं कृत्वा उपस्नुता भवति, तथैव दुर्योधनस्यालौकिकैर्गुणैर्मुदिता मही उर्वरा भूत्वा स्वयं धनानि जनयतीत्यर्थः ॥१८॥

समासः—उदारा कीर्त्तिर्यस्य स उदारकीर्त्तिस्तस्योदारकीर्त्तेः । दयाऽस्यास्तीति दयावान्, तस्य दयावतः, अभितो रक्षाऽभिरक्षा, तयाऽभिरक्षया । प्रकर्षेण शान्ता बाधा यस्मिन्सः प्रशान्तबाधस्तं प्रशान्तबाधम् । वसुरुपमानं यस्य स वसूपमानः, तस्य वसूपमानस्य ॥ १८ ॥

व्याकरणम्—दिशतः=दिश्+शतृ । प्रदुग्धे=प्र+दुह+लट् ॥ १८ ॥

वाच्यान्तरम्—उपस्नुतया मेदिन्या स्वयं वसूनि प्रदुह्यन्ते ॥ १८ ॥

कोषः—'कृपा दयाऽनुकम्पा स्याद्' इत्यमरः । 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु' इति विश्वः । अत्र धनाधिपः कुबेरः । 'वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती ॥ १८ ॥

सारार्थः—यथा काऽपि नवप्रसूता गौर्नवकोमलतृणग्रासादिदानेन पोषिता तं ग्रासदायकं विलोक्य हर्षिता भूत्वा स्वयं दुग्धं क्षरति, तथैव प्रणिपातेन परितः प्रजाः परिपालयता, यत्र तत्र निर्जले जलाशय नल-प्रणालिकादि-जल-प्रवाहेण' कुत्रचिद्रोगोपद्रवान्विते प्रान्ते वैद्यालयनिर्माणपूर्वकौषधिदानेन, कुत्रचिद्दुर्भिक्षपीडिते जनपदे यत्र तत्रानाथालयाऽन्नदानालयादिरचनेन वशीकृताः प्रजाजना राजकीयधनसञ्चयविधयाकजनानुज्ञामन्तरैव समये करं दुर्योधनाय ददतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भाषाऽर्थः—**निर्मल यश और दया वाले, सब प्रकारकी रक्षा से प्रजाओं की निरुपद्रव उन्नति करते हुए; कुबेर के सरीके धनाढ्य उस दुर्योधन के गुणों से खुद पनहाई हुई पृथ्वी धनरूप (दुग्ध) देती है ॥ १८ ॥**

वीरभटानुकूल्यमाह—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥१९॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

महौजस इति । महौजसो महाबलाः । अन्यथा दुर्बलानामनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः । अन्यथा कदाचिद्बलदर्पाद्विकुर्वीरन्निति भावः । धनार्चिताः धनैरर्चिताः सत्कृताः । अन्यथा दारिद्र्यादेनं जह्युरिति भावः । संयति सङ्ग्रामे लब्धकीर्तयः । बहुयशस इत्यर्थः । अन्यथा कदाचिन्मुह्येयुरिति भावः । संहता मिथः सङ्गताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति न संहताः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । भिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात्स्वामिकार्यकरा न भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः । पूर्ववत्समासः । अन्यथा स्वामिकार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरित्युभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनुर्भृतो धानुष्काः । आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्याद्धनुर्ग्रहणम् । तस्य दुर्योधनस्यासुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्ति । आनृण्यार्थं प्राणान्दातुमिच्छन्ति । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । अत्र महौजसादिपदार्थानां प्राणादानकर्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । यथा साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कार इति द्वयोस्तिलतण्डुलवद्विभक्ततया स्फुरणात्संसृष्टिः ॥ १९ ॥

अन्वयः—महौजसः, मानधनाः, धनार्चिताः, संयति लब्धकीर्त्तयः, धनुर्भृतः, नसंहताः, नभिन्नवृत्तयः (अपि तु) असुभिः, प्रियाणि, समीहितुम् , वाञ्छन्ति ॥ १९ ॥

सुधा—महौजसः = अतितेजस्विनः; मानधनाः = मनस्विनः, धनार्चिताः = धनसत्कृताः, संयति=युद्धे, समरे, लब्धकीर्त्तयः = प्राप्तयशसः, वीरभटा इत्यर्थः । धनुर्भृतः = धनुर्धराः, नसंहताः = मिथः स्वार्थसिद्ध्यै न मिलिता, अर्थादहमहमिकया सर्वे स्वामिहितकरणतत्परा इत्यर्थः । तथा च, नभिन्नवृत्तयः=पृथग्व्यापाराः, न सन्ति । सर्वे स्वाम्यभिलाषपूरणैकलक्ष्यवन्तः सन्तीत्यर्थः । तथाऽऽह अपि तु सर्वे वीराः, तस्य=दुर्योधनस्य, असुभिः=प्राणैः अपि, प्रियाणि=शुभानि, समीहितुम्=विधातुम् , वाञ्छन्ति=इच्छन्ति, अभिलषन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

समासः—महत् ओजो येषां ते महौजसः, मान एव धनं येषां ते मानधनाः । धनैः पारितोषिकरूपैरर्चिता धनार्चिताः । लब्धा कीर्तिर्यैस्ते लब्धकीर्त्तयः । धनुर्भृतः धनूंषि बिभ्रतीति धनुर्भृतः । भिन्ना वृत्तिर्येषां ते भिन्नवृत्तयः ॥ १९ ॥

व्याकरणम्—वाञ्छन्ति=वाछि + लट् । समीहितुम्=सम् + ईह + तुमुन् ॥ १९ ॥

वाच्यान्तरम्—महौजोभिः, मानधनैर्धनार्चितैः, धनुर्भृद्भिः, संयति लब्धकीर्त्तिभिः, न संहतैः, नभिन्नवृत्तिभिः, भूयन्ते । किन्तु असुभिरपि प्रियाणि समीहितुं वाञ्छ्यन्ते ॥ १९ ॥

कोषः—'वृहद्विशालं पृथुलं महत्'—इत्यमरः । 'ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये'—इत्यमरः । 'धन्वी धानुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः' इत्यमरः । 'युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् । अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ'—इत्यमरः । 'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । 'आजीवो जीविका वार्त्ता वृत्तिर्वर्त्तनजीवने'—इत्यमरः । 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम्'—इत्यमरः ॥ १९ ॥

सारार्थः—अतिबला अहङ्कारिणो लब्धानेकपारितोषिकाः, युद्धलब्धयशसो वीरभटा दुर्योधनस्वामिनः कल्याणं प्राणैरपि कुर्वन्तीति ॥ १९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाषाऽर्थः—बड़े बलवाले, अभिमान ही धन है जिनके ऐसे, और मौके पर पारितोषिक (इनाम) आदि द्वारा धनों से सम्मान पाये हुए, और संग्राम (लड़ाई) में यश (जय) पाने वाले योद्धा लोग अपने स्वार्थसाधन के लिये मिले हुए नहीं हैं, वे सब के सब एक ही लक्ष्यपर निर्भर हैं, और अपनी जानों से भी उस दुर्योधन का हित (भलाई) करना चाहते हैं ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वराष्ट्रवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह—

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।
महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥

महीभृतामिति । अशेषितक्रियः । समापितकृत्यः । आफलोदयकर्मेत्यर्थः । स दुर्योधनः । सच्चरितैः शुद्धचरितैः । अवञ्चकैरित्यर्थः । चरन्तीति चरास्तैश्चरैः प्रणिधिभिः । पचाद्यच् । महीभृतां क्रियाः प्रारम्भान्निःशेषं वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति णलादेशः । स्वरहस्यं तु न कश्चिद्वेदेत्याह—महोदयैरिति । धातुरिव तस्य दुर्योधनस्येहितमुद्योगो महोदयैर्महावृद्धिभिः । हितमनुबध्नन्त्यनुरुन्धन्तीति हितानुबन्धिभिः । स्वन्तैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते । फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्वयः—अशेषितक्रियः, सः, सच्चरितैः चरैः, महीभृताम्, क्रियाः, निःशेषम्, वेद हितानुबन्धिभिः, महोदयैः, धातुः, ईहितम्, इव तस्य (ईहितम्) फलैः प्रतीयते ॥ २० ॥

सुधा—अशेषितक्रियः=समापितकृत्यः, सः=दुर्योधनः, सच्चरितैः=सत्यशीलैः, चरैः=गूढचरैः, महीभृताम्=भूपतीनाम्, क्रियाः=सकलव्यापारान्, अशेषम्=निःशेषम्, सकलमित्यर्थः, यथा स्यात्तथेति योज्यम् । वेद=जानाति न ह्येकमपिताहृक् परेषां भूपानां कर्म, यद्दुर्योधनेन न ज्ञायते—इति भावः । अर्थात्सर्वं ज्ञायते एव । अथ हितानुबन्धिभिः=सदा कल्याणकरणतत्परैः, महोदयैः=महानुभावैः, अन्यैर्भूपैरित्यर्थः । धातुः=ईश्वरस्य, ईहितम्=चेष्टितम्, इव, तस्य=दुर्योधनस्य, ईहितम्=इच्छितम्, फलैः=परिणामैः, प्रतीयते=ज्ञायते यथेश्वरस्य 'केनाशयेन किं कर्म करोती'ति पूर्वं कोऽपि न जानाति । पश्चात्तत्कर्म विलोक्यास्यार्थे एव इदमादावीश्वरेण कृतमिति जानाति । तथैव दुर्योधनस्यापि चेष्टितं कार्यपरिणामं विलोक्यैव सर्वैर्ज्ञातं भवतीति भावः ॥ २० ॥

समासः—महीं बिभ्रतीति महीभृतस्तेषाम् महीभृताम्, सत् शुभं चरितं येषां ते सच्चरितास्तैः । न शेषिता अशेषिता, अशेषिता क्रिया येन सः अशेषितक्रियः । महानुदयो येषां ते महोदयास्तैर्महोदयैः । हितमनुबध्नन्तीति हितानुबन्धिनस्तैर्हितानुबन्धिभिः ॥ २० ॥

व्याकरणम्—वेद=विद+लट् । प्रतीयते=प्रति+इण्+लट् ॥ २० ॥

वाच्यान्तरम्—अशेषितक्रियेण तेन दुर्योधनेन सच्चरितश्चरैरन्येषां महीभृतां क्रियाः ज्ञायन्ते (विद्यन्ते) हितानुबन्धिनो महोदयाः धातुरीहितमिव तस्य चेष्टितम्, फलानि प्रतियन्ति ॥ २० ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोषः—'यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः। चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ' इत्यमरः। 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः॥ २०॥

सारार्थः—सर्वाङ्गसिद्धिशाली दुर्योधनोऽन्यषां कर्त्तव्यं गूढचरैः सर्वं जानाति दुर्योधनस्य चिकीर्षितं प्राक्कोऽपि न वेत्ति, यदा तत्कृत्यपरिणामः प्रकटो भवति तदैव फलं दृष्ट्वा वृत्तपरिचयवत्तत्कृत्यं पश्चाज्जानातीति॥ २०॥

भाषाऽर्थः—**जिस काम को आरम्भ करता है, उसको पूरा करने वाला वह दुर्योधन गूढचरों के द्वारा, औरर राजाओं की करामात समझता है। लेकिन उसके प्रेमी महानुभाव जन भी, ईश्वर की इच्छा के समान, उसकी इच्छा को सिर्फ आखिरी-नतीजे से ही समझ पाते हैं॥ २०॥**

मित्रबलमाह—

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम्।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम्॥ २१॥

नेति। तेन राज्ञा क्वचित्कुत्रापि। स हज्यया मौर्व्या सज्यम्। 'मौर्वी ज्याशिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। धनुर्नोद्यतं नोर्ध्वीकृतम्। आननं च कोपविजिह्मं कोपकुटिलं न कृतम्। यस्य कोप एव नोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरिति भावः कथं तर्ह्याज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह—गुणेति। गुणेषु दयादाक्षिण्यादिष्वनुरागेण प्रेम्णा। माल्यपक्षे सूत्रानुपङ्क्तेन। यद्वा सौरभ्य गुणलोभेन। नराधिपैरस्य शासनमाज्ञा। मालैव माल्यं तदिव। 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्' इति क्षीरस्वामी। शिरोभिरुह्यते धार्यते। 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यकि सम्प्रसारणम्। अत्रोपमा स्फुटैव॥ २१॥

अन्वयः—तेन क्वचित् सज्यं धनुः न उद्यतम्, वा कोपविजिह्मम्, आननम्, न कृतम्, गुणानुरागेण, नराधिपः, अस्य, शासनम्, माल्यमिव शिरोभिः उह्यते॥ २१॥

सुधा—तेन=राज्ञा, दुर्योधनेन, क्वचित्=कुत्रापि, सज्यम्=सशिञ्जिनीकम्, आरोपितमौर्वीकमित्यर्थः। धनुः=कोदण्डम्, न हि, उद्यतम्=नोत्तानितम्। वा=तथा च, कोपविजिह्मम्=क्रोधकुटिलम्, अमर्षवैकृत्यम्, आननम्=मुखम्, न कृतम्=न विहितम्। अर्थात्सर्वे भूपतयोऽस्य शासनानुसारेणैव चलन्ति, न हि केऽपि तत्प्रतिकूलाः सन्त्यत एव दुर्योधनस्य न हि धनुरुत्तानावसरो न हि वा क्रोधकरणावश्यकतेति भावः। तथैवाह—नराधिपैः=नरेन्द्रैः, भूपतिभिः, गुणानुरागेण=दयादाक्षिण्यादिस्नेहेन, अस्य=दुर्योधनस्य, शासनम्=आदेशवचः, माल्यम्=स्रक्, ग्रथितपुष्पसमूहम्, इव, शिरोभिः=शीर्षैः, उह्यते=धार्यते। तथा च माल्यमपि सूत्रबद्धं सदैव भूपतिभिर्धार्यते—इति शेषः॥ २१॥

समासः—ज्यया सहितम् सज्यम्, कोपेन विजिह्मम्=क्रोपविजिह्मम्। गुणानामनुरागो गुणानुरागस्तेन गुणानुरागेण। नराणामधिपा नराधिपास्तैर्नराधिपैः॥ २१॥

व्याकरणम्—उह्यते—वह+कर्मणि लट्॥ २१॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वाच्यान्तरम्— स कचित् सज्यं धनुः नोद्यतवान् । वा कोपविजिह्मम्, आननम्, न कृतवान् । नराधिपाः गुणानुरागेण, अस्य शासनम्, माल्यमिव शिरोभिर्वहन्तीति ॥ २१ ॥

कोषः—'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः । 'अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । 'माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि कोषमध्ये तु गर्भक' इत्यमरः ॥२१॥

सारार्थः—दुर्योधन एवं दयादाक्षिण्यादिगुणैः राष्ट्रं पालयति, येन न कोऽपि जनः तद्विरुद्धाचरणशीलोऽस्ति । न कुत्रापि दुर्योधनस्य क्रोधावसरो जातः । अपि तु तत्प्रजापालनपद्धतिदर्शनप्रसन्नाः राजानो माल्यमिव तच्छासनं धारयन्ति शिरोभिरिति ॥ २१ ॥

भाषाऽर्थः—**दुर्योधन ने कहीं भी रोदा चढ़ाकर धनुष को नहीं उठाया, न तो कभी क्रोध वश मुँह ही टेढ़ा किया । आश्रित राजे लोग भी उसके गुणों के अनुराग से उसकी आज्ञा को माला की नाईं शिर पर धारण करते हैं ॥ २१ ॥**

सम्प्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह—

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुःशासनमिद्धशासनः ।
मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

स इति ॥ इद्धशासनोऽप्रतिहताज्ञः स दुर्योधनो नवयौवनोद्धतं प्रगल्भम् । धुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शास्यत इति दुःशासनस्तम् । 'भाषायां शासियुधि'—इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । यौवराज्ये युवराजकर्मणि । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । निधाय । नियुज्येत्यर्थः । पुरोधसा पुरोहितेनानुमतोऽनुज्ञातः । तस्मिन्याजके सतीत्यर्थः । तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । 'निष्ठा इति भूतार्थे क्तः । न तु 'मतिबुद्धि' इत्यादिना वर्तमानार्थे । अन्यथा 'पुरोधसा' इत्यत्र 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽनलसो मखेषु क्रतुषु हव्येन हविषा । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसमनलं धिनोति प्रीणयति । धिन्वेः प्रीणनार्थात् 'धिन्विकृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥

अन्वयः—इद्धशासनः, सः, यौवराज्ये, नवयौवनोद्धतम्, दुःशासनम्, निधाय, मखेषु, अखिन्नः, पुरोधसा, अनुमतः, (सन्) हव्येन हिरण्यरेतसम्, धिनोति ॥ २२ ॥

सुधा—इद्धशासनः=उग्राज्ञाकरः, सः=दुर्योधनः, यौवराज्ये=युवराजाधिकारे, नवयौवनोद्धतम्=अभिनवतारुण्यप्रगल्भम्, दुःशासनम्=एतन्नामानम्, निधाय=निवेश्य, मखेषु=यज्ञेषु, अखिन्नः=प्रसन्नः, अव्यग्र इत्यर्थः । यज्ञकर्मणिव्यग्रचित्तस्य न हि तत्फलाप्तिर्भवतीत्यत उचितमेवैतत् । पुरोहितेन, धौम्येनेत्यर्थः । अनुमतः=आज्ञातः । यथा यथाऽऽदिशति पुरोहितस्तथा तथा, न हि तत्पृथक्किमपि, पृथक्कर्मकरणेन पुरोधसोऽपमानेन यज्ञफलप्राप्तिर्नेति । हव्येन=हविषा, घृत–यव–तिल–प्रभृतिनेति भावः । हिरण्यरेतसम्=अग्निम्, धिनोति=जुहोति । न केवलमैहिकं लोकरञ्जनं क्रियते, अपि तु पारलौकिकोऽपि धर्मोऽनुष्ठीयते तेन, तद्वशतोऽपि प्रजा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri

कल्याणमेव भवति । धर्मवतो राज्ञो राज्ये न हि जनाः क्लेशभागिनो भवन्तीति ॥ २२ ॥

समासः—युवा राजा युवराजस्तस्य कर्म यौवराज्यम्, तस्मिन् यौवराज्ये । नवं यौवनं नवयौवनम्, नवयौवनेन उद्धतो नवयौवनोद्धतस्तं नवयौवनोद्धतम् । इद्धं शासनं यस्य स इद्धशासनस्तमिद्धशासनम् । न खिन्नः, अखिन्नः । हिरण्यं सुवर्णं रेतो यस्य स हिरण्यरेतास्तं हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

व्याकरणम्—निधाय=नि+धा+क्त्वा ल्यप् । धिनोति=धिवि—लट्—वस्यात्वं उप्रत्ययश्च ॥ २२ ॥

वाच्यान्तरम्—तेन इद्धशासनेन, यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं दुःशासनं निधाय मखेषु अखिन्नेन, पुरोधसाऽनुमतेन, हव्येन हिरण्यरेताः धिन्व्यते ॥ २२ ॥

कोषः—'जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः'—इत्यमरः । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । 'हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः' इत्यमरः ॥ २२ ॥

सारार्थः—उग्रशासनो दुर्योधनो महाराजः, राज्यकार्ये स्वकनिष्ठभ्रातरं दुःशासननामानं नियुज्य स्वयं निश्चिन्तो भूत्वा पुरोहितादेशानुसारं यज्ञं च करोति ॥ २२ ॥

भाषाऽर्थः—**बड़े हुक्म जारी करने वाला दुर्योधन अपने छोटे भाई दुःशासन को युवराज बनाकर खुद यज्ञ में निश्चिन्त रूप से पुरोहित की आज्ञानुसार हव्य से अग्नि को सन्तुष्ट करता है ॥ २२ ॥**

न चैतावता निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशङ्क्याशां दर्शयति—

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः ।
स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यतीरहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

प्रलीनेति । स दुर्योधनः । प्रलीनभूपालम् । निःसपत्नमित्यर्थः । स्थिरायति । चिरस्थायीत्यर्थः । भुवो मण्डलमावारिधिभ्य आवारिधि । 'आङ्मर्यादाऽभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । प्रशासदाज्ञापयन्नपि । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । त्वत्त्वत्त एष्यतीरागमिष्यतीः । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः । अथवाऽऽङ्पूर्वः पाठः । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । 'लटः सदा' इति शतृप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः । भियो भयहेतून् । विपद इत्यर्थः । चिन्तयत्यालोचयत्येव । स एवाह—अहो बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सह वैरायमाणत्वमनर्थपर्यवसाय्येवेति तात्पर्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

अन्वयः—सः, प्रलीनभूपालं, स्थिरायति, आवारिधि, भुवः, मण्डलम्, प्रशासत् अपि, त्वदेष्यतीः भियः चिन्तयति एव । अहो बलवद्विरोधिता दुरन्ता (भवति) ॥ २३ ॥

सुधा—सः=दुर्योधनः, प्रलीनभूपालम्=अप्रतिभभूपम्, अकण्टकम्, स्थिरायति=चिरस्थायि, सदावर्त्तमानम्, आवारिधि=आसमुद्रम्, भुवः=पृथिव्याः, मण्डलम्=वलयम्, प्र-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri.

शासत्=आज्ञापयन् , अपि, त्वदेष्यतीः=त्वदागमिष्यतीः, भियः=विपदः, चिन्तयति=आलोचयति, एव । कुत इत्याह—अहो इति सखेदोच्छ्वासे, बलवद्विरोधिता=महज्जनवैरिता, दुरन्ता=दुरवसाना, दुःखपरिणामा भवतीति शेषः ॥ २३ ॥

समासः—प्रलीना भूपाला यस्मिन् , तत् प्रलीनभूपालम् । स्थिरा आयतिरुत्तरकालो यस्य तत् स्थिरायति । आ वारिधिभ्य इति आवारिधि । बलमस्यास्तीति बलवान् बलवद्भिः विरोधिता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

व्याकरणम्—प्रशासत्=प्र+शास्+लट्+शतृ । चिन्तयति=चिन्ति-लट् । एष्यतीः—इण्+लट्+शतृ+ङीप् ॥ २३ ॥

वाच्यान्तरम्—तेन दुर्योधनेन प्रलीनभूपालं स्थिरायति, आवारिधि भुवो मण्डलं प्रशासता, त्वदेष्यत्यो भियश्चिन्त्यन्ते एव । अहो बलवद्विरोधितया दुरन्तया भूयते ॥ २३ ॥

कोषः—'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । उदधिर्वारिधिः सिन्धुः सागरश्च सरित्पतिः इति कोषः । 'मण्डलं वलयं समम्' इति कोषः । 'भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः ॥ २३ ॥

सारार्थः—निष्कण्टकमासमुद्रं भूमण्डलमात्मायत्तं कृत्वाऽपि त्वत्तो बिभ्यत्येव । यतो महद्भिर्विरोधो नियतं कदापि समूलनाशायैव भवति । पद्यमिदं विशङ्कमानो भवतः पराभवमित्याशयस्यानुच्छायेवास्ति ॥ २३ ॥

भाषाऽर्थः—**दुर्योधन के ताप के उदय होने से लुप्त हो गये हैं राजा लोग जहां और आगे के भी समय में किसी से टलने की शङ्का नहीं है जिसको, ऐसे समुद्र पर्यन्त तक भूमण्डल का शासन करता हुआ भी वह आप से आने वाले डरको सोचता ही है । क्यों कि अपने से बलिष्ठ के साथ विरोध (दुश्मनी) करना कभी न कभी दुःख ही के लिये होता है ॥ २३ ॥**

ननु गूढाकारेङ्गितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह—

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।
तवाभिधानाद्व्यथते नताननः स दुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥

कथेति । कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन । 'कथाप्रसङ्गो वार्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्' इति विश्वः । एकवचनस्यातन्त्रत्वाज्जनविशेषणम् । उदाहृतादुच्चारितात्तवाभिधानान्नामधेयात्स्मारकाद्धेतोः । 'हेतौ' इति पञ्चमी । 'आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । अन्यत्र तवाभिधानात् । 'नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणम्' इति न्यायात् तश्च वश्च तवौ तार्क्ष्यवासुकी तयोरभिधानं यस्मिन्पदे तस्मात् । यद्वा कथाप्रसङ्गिनश्च ते जनाश्चेत्येकंपदम् । अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमः सन् दुःसहादतिदुःसहान्मन्त्रपदान्मन्त्रशब्दात्स्मारकाद्धेतोः । आखण्डलसूनुरिन्द्रानुजः । उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत् । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्वः । तस्य विः पक्षी । गरुड इत्यर्थः । तस्य क्रमः पादविक्षेपः । सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः । स्मृतगरुडमहिमा । उरग इव, नताननः सन् । व्यथतेदुःख्यते ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

'पीडाबाधा व्यथा दुःखम्' इत्यमरः। अत्युत्कटभयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भावः। 'सर्वतो जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्' इति न्यायादर्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—कथाप्रसङ्गेन-जनैः उदाहृतात्, तव, अभिधानात्, अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः नताननः स (दुर्योधनः) सुदुःसहात् मन्त्रपदात् उरगः, इव व्यथते ॥ २४ ॥

सुधा—कथाप्रसङ्गेन-वार्त्ताऽनुक्रमेण, जनैः=लोकैः, (वाऽन्यपक्षे) कथाप्रसङ्गेन जनैः=विषवैद्यप्रवरलोकैः। उदाहृतात्=उच्चारितात्, तव=भवतः, युधिष्ठिरादेरित्यर्थः। अभिधानात्=नाम्नः, (वाऽन्यपक्षे) तवाभिधानात्=तार्क्ष्यवासुकीसंज्ञकात्, अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः=स्मृतार्जुनपराक्रमः, (वाऽन्यपक्षे) आखण्डलसूनुविक्रमः=स्मृतविष्णुपक्षीपदवेगः, स्मृतगरुडवेग इत्यर्थः। नताननः=नम्रमुखः स (दुर्योधन इति शेषः) सुदुःसहात्=अतिदुःश्राव्यात्, मन्त्रपदात्=विषदूरीकरणवाक्यविशेषात्, उरगः=सर्पः, इव, व्यथते=दुःखायते ॥ २४)

समासः—कथायाः प्रसङ्ग कथाप्रसङ्गस्तेन कथाप्रसङ्गेन। आखण्डलस्य सूनुः, आखण्डलसूनुः, आखण्डलसूनोः विक्रमः आखण्डलसूनुविक्रमः, अनुस्मृतः आखण्डलसूनुविक्रमो येन स अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः। तश्च वश्च तवौ, तार्क्ष्यवासुकी, तयोरभिधानमिति तवाभिधानं तस्मात्तवाभिधानात्। नतमाननं यस्य स नताननः। मन्त्रस्य पदम्, मन्त्रपदम्; तस्मात् मन्त्रपदात् ॥ २४ ॥

व्याकरणम्—व्यथते=व्यथ+लट् ॥ २४ ॥

वाच्यान्तरम्—कथाप्रसङ्गेन जनैः, उदाहृतात्, अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमेण नताननेन, तेन सुदुःसहान्मन्त्रपदात् उरगेण इव तवाभिधानात् व्यथ्यते ॥ २४ ॥

कोषः—'कथाप्रसङ्गोवार्त्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्' इति विश्वः। 'आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ'—इति विश्वः। 'आखण्डलः सहस्राक्षो ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया'-इत्यमरः। 'विक्रमः पादविक्षेपे सामर्थ्येऽपि च कथ्यते'—इति। 'आस्यं मुखं तु वदनमाननं वक्त्रमित्यपि' इति कोषः। 'उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः' इत्यमरः ॥ २४ ॥

सारार्थः—गोष्ठ्यां यदि वार्त्तायाः प्रसङ्गेन केनचिन्मुखाद्भवतश्चर्चा दुर्योधनः शृणोति, तदा साधारण्येन भवतां, विशेषेणार्जुनस्य पराक्रमं स्मृत्वा, तथा विषदूरीकरमन्त्रपाठश्रवणात् विषधरः सर्पो विषं त्यक्त्वा स्वयं हतप्रतिभो भवति, तथा सोऽपि हतदर्पः सन् विषीदति ॥ २४ ॥

भाषाऽर्थः—**आप लोगों के बारे में बातचीत चलने पर अर्जुन के पराक्रम को याद कर, जैसे मदारी के मन्त्र मे सांप निर्विष हो जाता है, वैसे ही वह भी आप लोगों का नाम सुन कर नीचे मुंह कर लज्जित होता है ॥ २४ ॥**

निगमयति—

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम्।
परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥२५॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तदिति। तत्तस्मात्त्वयि जिह्मं कपटं कर्तुमुद्यते । त्वां जिघांसावित्यर्थः । तत्र तस्मिन्दुर्योधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरं प्रतिक्रियाऽऽशु विधीयतां क्रियताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वयैवोच्यतामिति चेत्तत्राह—परेति । परप्रणीतानि । परोक्तानि वचांसि चिन्वतां गवेषयतां मादृशाम् । वार्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसारा वार्तामात्रसाराः खलु । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । वार्तामात्रवादिनो वयम्, न तु कर्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः । अतस्त्वयैव निर्धार्य कार्यमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥

अन्वयः—तत्, त्वयि जिह्मं कर्तुम्, उद्यते तत्र विधेयम्, उत्तरं आशु विधीयताम् । परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां मादृशां गिरः प्रवृत्तिसाराः खलु ॥ २५ ॥

व्याख्या—तत्=तस्मात्, त्वयि=भवति, भवतोऽर्थे इत्यर्थः । जिह्मं=कपटम्, कर्त्तुम्=विधातुम्, उद्यते=प्रवृत्ते, तत्र=तस्मिन्, दुर्योधने इत्यर्थः । विधेयम्=कर्तव्यम्, उत्तरम्=प्रतीकारः, आशु=शीघ्रम्, विधीयताम्=क्रियताम्, अर्थाद्धर्मयुक्त्या भवन्तं जेतुमक्षमः कपटयुक्त्या जिगीषति । परप्रणीतानि=अन्योदितानि, वचांसि=वाक्यानि, चिन्वताम्=गवेषयताम्, मादृशाम्=वनेचराणाम्, गिरः=वाचः, प्रवृत्तिसाराः=वृत्तान्तमात्रसाराः, खलु=एव ॥ २५ ॥

समासः—परैः प्रणीतानि इति परप्रणीतानि । प्रवृत्तिरेव सारो यासां ताः प्रवृत्तिसाराः॥२५॥

व्याकरणम्—विधीयताम्=वि+धीङ्+लोट् । चिन्वताम्=चिञ्+लोट्+शतृ ॥ २५ ॥

वाच्यान्तरम्—तत् त्वयि जिह्मं कर्त्तुं, उद्यते तत्र विधेयं, उत्तरं विधेहि । परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां मादृशां गीर्भिः प्रवृत्तिसाराभिर्भूयते ॥ २५ ॥

कोषः—'युक्तं विधेयं समयोचितं च परिकीर्त्तितम्' इति कोषः । 'प्रतिवाक्योत्तरे समे'—इत्यमरः । 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाऽह्वयः' इत्यमरः । 'सारो वले स्थिरांशे च' इत्यमरः ॥ २५ ॥

सारार्थः—स च दुर्योधनः सदैव भवतश्छिद्रान्वेषी कपटेन जेतुमिच्छति भवन्तमत एव भवान् यथा तस्य पराजयः स्यातथा विचारयतु, कथं तस्य पराजयः स्यादिति नाहं वक्तुमर्होऽस्मि—अहं तु परसमाचारमात्रवाहक एव, तेन यदत्र समयोचितं कृत्यं, तत्त्वया सत्वरमेव कर्तव्यम् ॥ २५ ॥

भाषाऽर्थः—**सो, आप से छल करने के लिये तैयार उस दुर्योधन के प्रति जो ठीक जवाब हो सो कीजिये । दूसरों के कहे हुए वचन का संग्रह करने वाले मेरे ऐसे आदमी की बात सिर्फ समाचारज्ञापक ही होती है ॥ २५ ॥**

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् ।
प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥

इतीति ॥ वनसन्निवासिनां पत्यौ वनेचराधिप इति गिरमीरयित्वोक्त्वाऽऽत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति । 'तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनम् । ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते' इति नीतिवाक्यामृते । अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनं प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वनेचरोक्तं वचो वाक्यमाचचक्ष आख्यातम् । अथवा कृष्णेति पदच्छेदः । सदनं प्रविश्यानुजस-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

न्निधौ तद्वचः कृष्णाऽऽचचक्ष आख्याता । चक्षिङो दुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ॥२६॥

अन्वयः—अथ इति गिरम्, ईरयित्वा गते आत्तसत्क्रिये, वनसन्निवासिनां पत्यौ (सति) महीभुजा कृष्णासदनं प्रविश्य, अनुजसन्निधौ तत् वचः आचचक्षे ॥ २६ ॥

सुधा—अथ=ततः, इति=पूर्वोक्तां गिरम्, ईरयित्वा=उक्त्वा, निवेद्येत्यर्थः । गते=स्वस्थानं प्रस्थिते, (तथा च) आत्तसत्क्रिये=गृहीतपारितोषिके, वनसन्निवासिनाम्=वनेचराणाम्, पत्यौ=स्वामिनि, सति, (तदा) महीभुजा=भूपतिना=युधिष्ठिरेणेति शेषः । कृष्णासदनं=द्रौपदीभवनम्, प्रविश्य=अन्तर्गत्वा, अनुजसन्निधौ=भीमसमक्षे, तत्=वनेचरोक्तम्, वचः=वचनम्, आचचक्षे=उक्तम् । वा महीभुजा, सदनम्=भवनम्, प्रविश्य, अनुजसन्निधौ कृष्णा तत् वचः आचचक्षे=आख्यातेति शेषः ॥ २६ ॥

समासः—आत्ता गृहीता सत्क्रिया येन स आत्तसत्क्रियस्तस्मिन् आत्तसत्क्रिये । वने सन्निवसन्ति ये ते, तेषां वनसन्निवासिनाम् । कृष्णाया द्रौपद्याः सदनं कृष्णासदनम् । महीं भुनक्तीति महीभुक् तेन महीभुजा । अनुजस्य सन्निधिः अनुजसन्निधिस्तस्मिन्ननुजसन्निधौ ॥ २६ ॥

व्याकरणम्—ईरयित्वा=ईर+णिच्+क्त्वा । प्रविश्य=प्र+विश+क्त्वा+ल्यप् । आचचक्षे=आङ्+चक्षिङ्+लिट् ॥ २६ ॥

वाच्यान्तरम्—इति ईरयित्वा आत्तसत्क्रिये वनेचरपतौ गते महीभुक् कृष्णासदनं प्रविश्य, वा सदनं प्रविश्यानुजसन्निधौ कृष्णां प्रति आचचक्षे ॥ २६ ॥

कोषः—'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'आत्तं गृहीतं स्वाधीनीकृतमात्मवशीकृतम्' इति कोषः । 'धवः पतिः प्रियो भर्ता'—इत्यमरः । 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्' इत्यमरः । 'सन्निधिः सन्निकर्षणम्' इत्यमरः ॥ २६ ॥

सारार्थः—यदा दुर्योधनस्य सकलं वृत्तान्तं युधिष्ठिराय निवेद्य एतत्कार्यसम्पादनपारितोषिकञ्च गृहीत्वा वनेचरेश्वरः स्वगृहं गतस्तदा युधिष्ठिरोऽपि वनेचरप्रतिपादितं तत्रैव समाचारजातं भीमसमीपे स्थितां द्रौपदीं कथयितुं जगाम ॥ २६ ॥

भाषाऽर्थः—**यह पहले की बात कहने के बाद मालिक के दिये हुए पुरस्कार (इनाम) लेकर जब वनेचर प्रधान (मुखिया) अपने घर को चला गया तब महाराजा युधिष्ठिर ने घर के अन्दर जाकर अपने छोटे भाई (भीम) के सामने उस वनेचर की बातें द्रौपदी को बताई ॥ २६ ॥**

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा ।
नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

निशम्येति । अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य ततस्तदनन्तरम् । ततो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्त्याः । 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यप् । अपाकृतीर्विकारान्विनियन्तुं निरोद्धुमक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोर्दीपिनीः संवर्धिनीर्गिरो वाक्यान्युदाजहार । जगादेत्यर्थः ॥ २७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—ततः द्रुपदात्मजा द्विषतां सिद्धिं निशम्य, ततस्त्याः, अपाकृतीः, विनियन्तुम्, अक्षमा, (सती), नृपस्य, मन्युव्यवसायदीपिनीः, गिरः, उदाजहार ॥ २७ ॥

सुधा—ततः=युधिष्ठिरकथनानन्तरम् । द्रुपदात्मजा=द्रौपदी, द्रुपदपुत्रीति शेषः । द्विषताम्=शत्रूणाम्, दुर्योधनप्रभृतीनाम् । सिद्धिम्=तदिष्टसिद्धिम्, राज्यलाभरूपामित्यर्थः । निशम्य=श्रुत्वा, स्वस्वामिमुखादित्यर्थः । ततस्त्याः=तत आगताः, अपाकृतीः=अपकारान् विकारान् इत्यर्थः । विनियन्तुम्=निरोद्धुम्, अक्षमा=असमर्था सती, नृपस्य युधिष्ठिरस्य, मन्युव्यवसायदीपिनीः=क्रोधोद्योगोद्योतिनीः, गिरः=वाचः, उदाजहार=उक्तवती । यथा प्रकृत्या शान्तचित्तस्य युधिष्ठिरस्य हृदये शत्रुप्रतीकारकरणार्थं बुद्धिरुत्तेजिता भवति, तथा जगादेत्यर्थः ॥ २७ ॥

समासः—द्रुपदस्य आत्मजा द्रुपदात्मजा । मन्युश्च व्यवसायश्च मन्युव्यवसायौ, तौ दीपयतीति मन्युव्यवसायदीपिनीः ताः मन्युव्यवसायदीपिनीः । तत आगतास्ततस्त्याः ॥ २७ ॥

व्याकरणम्—निशम्य=नि+शम्+क्त्वा+ल्यप् । उदाजहार=उत्+आ+हृ+लिट् ॥२७॥

वाच्यान्तरम्—द्विषतां सिद्धिं निशम्य ततः ततस्त्या अपाकृतीर्विनियन्तुम्, अक्षमया द्रौपद्या नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीः, गिरः उदाजह्रिरे ॥ २७ ॥

कोषः—'योगवृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे'–इत्यमरः । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि'–इत्यमरः । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः ॥ २७ ॥

सारार्थः—स्वपतिमुखेन वनेचरोक्तं दुर्योधनवृत्तान्तं श्रुत्वा ततो जातामर्षक्षुब्धा द्रौपदी यथा शत्रूणां संहारो भविष्यति तथा क्रोधोद्योगजनकं वाक्यं स्वपत्युः पुरतो जगादेति ॥ २७ ॥

भाषाऽर्थः—**अपने शत्रुओं की उन्नति सुनकर, चित्तके क्षोभ को नहीं छिपा सकने वाली द्रौपदी, अपने पति (युधिष्ठिर) के क्रोध और शत्रु नाश के लिये उद्योग कराने वाली बातें बोलने लगी ॥ २७ ॥**

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।
तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥

भवादृशेष्विति ॥ भवादृशा भवद्विधाः । पण्डिता इत्यर्थः । तेषु विषये । 'त्यदादिषु—' इत्यादिना कञ् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारादेशः । प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम् । वदेः क्तः । 'वचिस्वपि'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपस्तिरस्कार एव भवति । अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः । तथापि वक्तमनुचितत्वेऽपि निरस्तनारीसमयास्त्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वाद् दुष्टा मनोव्यथाः । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति । न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥ २८ ॥

अन्वयः—(यद्यपि) भवादृशेषु, प्रमदाजनोदितम्, अनुशासनम्, अधिक्षेप इव भवति । तथापि निरस्तनारीसमयाः, दुराधयः, मां वक्तुं व्यवसाययन्ति ॥ २८ ॥

सुधा—(यद्यपि) भवादृशेषु=भवद्विधेषु, सर्वज्ञेष्विति भावः । प्रमदाजनोदितम्=स्त्रीजन-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कथितम्, अनुशासनम्=उपदेशवचनम् अधिक्षेपः=आक्षेपः, तिरस्कार इति वा, इव=तद्वत्, भवति=स्यात्। तथापि=दुर्वचत्वेऽपि, निरस्तनारीसमयाः=ध्वस्तस्त्रीशीलाः, दुराधयः=दुष्टमनोव्यथाः, मां=द्रौपदीम्, वक्तुम्=कथयितुम्, व्यवसाययन्ति=प्रेरयन्ति, नत्वहं प्रकृत्याऽपि तु भवत्कर्तृकद्यूतपरित्यक्तस्त्रीसमुचितशालीनतया अगत्या वदामीति भावः ॥ २८ ॥

समासः—भवन्त इव दृश्यन्ते इति भवद्विधाः। तेषु भवादृशेषु। प्रमदा एव जनः प्रमदाजनस्तेनोदितं प्रमदाजनोदितम्। नार्याः समयाः शीलाचाराः इति नारीसमयाः, निरस्ता नारी, समया यैस्ते निरस्तनारीसमयाः। दुर्दुष्टा आधयो दुराधयः ॥ २८ ॥

व्याकरणम्—भवति=भू+लट्। अनुशासनम्=अनु+शास्—भावे घञ्। वक्तुम्=वच्=तुमुन्। व्यवसाययन्ति=वि+अव+षो+णिच्+लट् ॥ २८ ॥

वाच्यान्तरम्—भवादृशेषु प्रमदाजनोदितेन अनुशासनेन अधिक्षेपेण इव भूयते। तथापि निरस्तनारीसमयैर्दुराधिभिरहं वक्तुं व्यवसाय्ये ॥ २८ ॥

कोषः—'प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी' इत्यमरः। 'अधिक्षेपः समाक्षेपो व्यङ्ग्ययुक्तं वचोऽपि वा' इति कोषः। 'समयाः शपथाचार कालसिद्धान्तसंविद' इत्यमरः। 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः ॥ २८ ॥

सारार्थः—यद्यपि सर्वश्रेष्ठेषु भवादृशेषु जनेषु स्त्रीजनकथितं वचो न युक्तं, गुरुषु शिष्यानुशासनमिव, तथापि शत्रुतिरस्कारत्यक्तसच्छीलतयाऽस्मच्चित्तव्यथा मां वक्तुं प्रेरयतीति। अतो भवद्भिः क्रोधो न कर्त्तव्यः, सकारणं ममेदृक् वचः प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥

भाषाऽर्थः—आप लोगों के जैसे महानुभावों के प्रति स्त्रीलोगों की कही हुई बातें अपमान के समान हैं। तौ भी (क्या करूं) मेरे चित्त का दुःख (दर्द) मेरे उचित शील को हटाकर मुझे बोलने के लिये प्रेरणा करता है ॥ २८ ॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः।
त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥

अखण्डमिति ॥ आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रभावैः। स्ववंशजैः भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिन्नं धृता मही। त्वया, मदं च्योततीति मदच्युत्। क्विप्। तेन मदस्राविणा मतङ्गजेन स्रगितात्महस्तेन स्वकरेण, स्वचापलेनेत्यर्थः। अपवर्जिता परिहृता त्यक्ता। स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्वयः—आखण्डलतुल्यधामभिः स्ववंशजैः, भूपतिभिः, चिरम्, अखण्डं धृता मही, मदच्युता मतङ्गजेन स्रक् इव, त्वया, आत्महस्तेन, अपवर्जिता ॥ २९ ॥

सुधा—आखण्डलतुल्यधामभिः=इन्द्रसमतेजोभिः, स्ववंशजैः=निजपूर्वजैः, निजकुलजैरिति वा। भूपतिभिः=भूपैः, भरतादिभिरित्यर्थः। चिरं=दीर्घकालम्, अखण्डम्=सम्पूर्णम्, यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। धृता=धारिता, निजाधीनीकृतेति भावः। मही=पृथिवी, मदच्युता=दर्पजलस्राविणा, मतङ्गजेन मातङ्गेन, मतङ्गेन हस्तिनेति भावः। स्रक्=माल्यम्, इव, त्वया=युधिष्ठिरेण, आत्महस्तेन=स्वकरेण, द्यूतविधाविति शेषः। अपवर्जिता=त्यक्ता, स्वप्रमा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दजनितैवेयमापत्तिर्नहि दैवकृतेति हेतोरात्मवलं सर्वथा कार्यं, न दैवस्याशया स्थातव्यमिति ॥२९॥

समासः—आखण्डलस्य तुल्यं धाम येषां ते आखण्डलतुल्यधामानः तैः आखण्डलतुल्यधामभिः । स्वस्य वंशः स्ववंशः । स्वयंशाज्जायन्ते इति स्ववंशजास्तैः स्ववंशजैः । भुवः पतयो भूपतयस्तैर्भूपतिभिः । आत्मनो हस्त आत्महस्तस्तेनात्महस्तेन । मदं च्योततीति मदच्युत् मदुच्युता । मतङ्गाज्जायते इति मतङ्गजस्तेन मतङ्गजेन ॥ २९ ॥

व्याकरणम्—धृता = धृ = क्तः । अपवर्जिता=अप + वृज + क्तः ॥ २९ ॥

वाच्यान्तरम्—भूपतिभिर्धृतां महीं मदच्युत् मतङ्गज इव त्वमात्महस्तेन स्रजमिवापवर्जितवान् ॥ २९ ॥

कोषः—'आखण्डलः सहस्राक्ष' इत्यमरः । 'वाचलिङ्गः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक्' इत्यमरः । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । 'वंशोऽन्ववायः सन्तान' इत्यमरः । 'माल्यं माला स्रजौ' इत्यमरः । 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः॥२९॥

सारार्थः—इन्द्रसदृशपराक्रमवद्भिः स्ववंशजैर्भूपैचिरं या स्ववशीकृता इयं समुद्रान्ता भूमिः भवता सा तु मदमत्तहस्तिना माल्यमिव, उच्छिद्य द्यूतेन दूरीकृतेति ॥ २९ ॥

भाषाऽर्थः—**जिस समुद्र पर्यन्त पृथ्वी को, इन्द्र के समान पराक्रम वाले अपने कुल के राजा लोगों ने बराबर अपने अधीन रक्खा । उसको आपने अपने ही हाथ से खो दिया । जैसे मदसे मतवाला हाथी अपने गले की माला तोड़ कर फेंक दे ॥ २९ ॥**

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तम् । स च दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह—

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥

व्रजन्तीति ॥ मूढधियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति ये मायाविषु मायावत्सु विषये । 'अस्मायामेधा—' इत्यादिना विनिपत्ययः । मायिनो मायावन्तः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । न भवन्ति । अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति–प्रविश्येति । शठा अपकारिणो धूर्तास्तथाविधानकुटिलानसंवृताङ्गानवर्मितशरीरान्निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वाऽऽत्मीया भूत्वा घ्नन्ति हि । 'आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति भावः ॥ ३० ॥

अन्वयः—ये मायाविषु मायिनः न भवन्ति, ते मूढधियः पराभवं व्रजन्ति । हि तथाविधाः शठाः असंवृताङ्गान् निशिता इषवः इव प्रविश्य घ्नन्ति ॥ ३० ॥

सुधा—ये=केचन जना इति शेषः । मायाविषु=कपटिषु, मायिनः = कपटिनः, न, भवन्ति, ते = अमायिनः, मूढधियः=मन्दबुद्धयः, पराभवम्=अन्याक्रमणम्, व्रजन्ति = यान्ति । हि = यतः, तथाविधाः=तादृशाः, शठाः=मायिनः, असंवृताङ्गान्, निशिताः = तीक्ष्णीकृताः, इषवः = बाणाः, इव, प्रविश्य=अन्तः प्रविश्य, घ्नन्ति=मारयन्ति । अतो भवद्भिरीदृशैः सरलैर्न भाव्यमिति भावः ॥ ३० ॥

समासः—मूढा धीर्येषां ते मूढधियः । न संवृतानि, असंवृतानि, असंवृतान्यङ्गानि येषां ते असंवृताङ्गास्तान् असंवृताङ्गान् ॥ ३० ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri

व्याकरणम्—भवन्ति=भू+लट् । व्रजन्ति=व्रज+लट् । प्रविश्य=प्र+विश्+क्त्वा+ल्यप् । घ्नन्ति=हन्+लट् ॥ ३० ॥

वाच्यान्तरम्—यैर्मायाविषु मायिभिर्न भूयते, तैर्मूढधीभिः पराभवो व्रज्यते । शठैः प्रविश्य निशितैरिषुभिरिव तथाविधा असंवृताङ्गा जना हन्यते ॥ ३० ॥

कोषः—'पराभवः परिभवः पराजय' इति कोषः । 'निकृतस्त्वनृजुः शठ' इत्यमरः । 'कलम्बमर्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । 'अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते' इत्यमरः ॥ ३० ॥

सारार्थः—ये जना कपटयुक्तेष्वपि कपटं न कुर्वन्ति, प्रत्युत सारल्यमेव प्रकाशयन्ति, ते नियतं त्वरितमेव विनश्यन्ति, यथा अनावृतशरीरा वीराः कपटयुद्धकरैर्वीरैस्तीक्ष्णबाणैर्हन्यन्ते । तथैवेति । अतो मायाविषु मायिभिर्भवितव्यम् । अन्यथा प्राणपातशङ्का भवति । अत एव भगवद्वाक्यम्—'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' । वा 'शठे शाठ्यं समाचरेत्' । इति नीतिरपि तन्मतमनुसरति ॥ ३० ॥

भाषार्थः—जो कोई ठग धूर्त्त बदमाश के प्रति धूर्त्त ठग नहीं बनता, वह भारी दुःख को भोगता है । इस लिये कि शैतान लोग वैसे ही सीधे-सादे आदमी के सब बाहर भीतर का हाल समझ कर चौपट करते हैं, जैसे चोखोले बाण नङ्गे वदन वाले योधा के भीतर घुस कर मारते हैं ॥ ३० ॥

न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागमः किन्तु स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह—

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥

गुणेति । अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तं च कामन्दकीये—'उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी ॥' इति । 'कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः । 'अन्यारात्—' इत्यादिना पञ्चमी । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्चानुरक्तामनुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनां च मनोरमां श्रियमात्मवधूमिव स्वभार्यामिव 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमरः । परैः शत्रुभीरन्यैश्चापहारयेत् । स्वयमेवापहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहारवल्लक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अनुरक्तसाधनः, कुलाभिमानी, नराधिपः, त्वदन्यः, क एव, गुणानुरक्तां, कुलजां, मनोरमां, आत्मवधूम्, इव, श्रियम्, परैः, अपहारयेत् ॥ ३१ ॥

सुधा—अनुरक्तसाधनः=अनुकूलसहायकः, कुलाभिमानी=निजवंशमर्यादारक्षणशीलाः, नराधिपः=नरपतिः, राजा इत्यर्थः । त्वदन्यः—त्वत्तोऽन्यः, कः इव, (भवेत्) यः—गुणानुरक्ताम्—गुणैः सन्ध्यादिभिरनुरागवतीम् । वा गुणैः सौन्दर्यादिभिरनुरागिणीम्, कुलजाम्=वंशक्रमागताम्, वा कुलीनां, श्रियम्=लक्ष्मीम्, वा गृहलक्ष्मीं गृहिणीं मादृशीमिति शेषः । मनोरमाम्=मनोऽनुकूलाम्, आत्मवधूम्=स्वस्त्रियम्, इव अपहारयेत्=त्यजेत् । अत्र त्वमिवान्यः कः, न कोऽप्यन्योऽस्ति, भवानेवेदृश एक इत्यर्थे, 'त्वमन्यः क इवे'–ति पाठो युक्तः ॥ ३१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिर्वा यानसन्ध्यादिभिरनुरक्ता या सा गुणानुरक्ता, तां गुणानुरक्ताम्, अनुरक्तः साधनो यस्य सोऽनुरक्तसाधनः॥ कुलस्याभिमानं विद्यते यस्य सः कुलाभिमानी। कुलाज्जाता इति कुलजा, तां कुलजाम्। नराणामधिपो नराधिपः। मनो रमयतीति मनोरमा, तां मनोरमाम्। आत्मनो वधूरात्मवधूस्तामात्मवधूम्॥ ३१॥

व्याकरणम्—अपहारयेत्=अप+हारि+विधिलिङ्॥ ३१॥

वाच्यान्तरम्—अनुरक्तसाधनेन कुलाभिमानिना नराधिपेन त्वदन्येन केन इव गुणानुरक्ता कुलजा मनोरमा आत्मवधूरिव श्रीः परैरपहार्येत॥ ३१॥

कोषः—'निवर्त्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इति कोषः। 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः। 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः॥ ३१॥

सारार्थः—इह जगति न कोऽपि त्वत्तोऽधिको विवेकशून्यो दृश्यते यस्त्वं विचारवानपि, कुलीनां स्नेहवतीं स्त्रियमिव वंशक्रमागतां राज्यलक्ष्मीं त्यक्तवानसि॥ ३१॥

भावार्थः—आपके जितने सहायक हैं सब हृदय से प्रेमी हैं और खुद भी बड़े कुल की मर्यादा रखने वाले हो कर भी आपके ऐसा दूसरा राजा इस दुनियां में कौन होगा, जो अपने गुणों से अनुरागवती, कुलीना, मनमोहने वाली अपनी स्त्री की नाईं, वंश (खान दान) परम्परा से ठहरी हुई राजलक्ष्मी को त्याग दे। मेरी समझ में ऐसे सीधे-सादे एक आपही नजर आते हैं॥ ३१॥

अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति—

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि।
कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः॥३२॥

भवन्तमिति॥ हे नरदेव नरेन्द्र! एतर्हीदानीम्, अस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः। 'एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा' इत्यमरः। 'इदमोर्हिल्' इति हिल्प्रत्ययः। 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः। आपदमेवाह—मनस्विगर्हिते शूरजनजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे विवर्तमानम्। शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः। भवतं त्वामुदीरित उद्दीपितो मन्युः क्रोधः। शुष्कं नीरसम्। 'शुषः कः' इति निष्ठातकारस्य ककारः। शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः। तम्। शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात्कृतम्। उच्छिख उद्धतज्वालः। 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः। वह्निरिव। कथं न ज्वलयति। ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः। 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः॥ ३२॥

अन्वयः—हे नरदेव! एतर्हि, मनस्विगर्हिते, वर्त्मनि विवर्त्तमानं भवन्तम्, उदीरितः मन्युः, उच्छिखः, अग्निः, शुष्कं शमीतरुम्, इव कथं न ज्वलयति॥ ३२॥

सुधा—हे नरदेव!=मानवेन्द्र!, एतर्हि=अधुना, मनस्विगर्हिते=मानिजननिन्दिते, वर्त्मनि=मार्गे, विवर्त्तमानम्=संस्थितम्, भवन्तम्=युधिष्ठिरम्, उदीरितः=उद्गतः, सञ्जनित इति भावः। मन्युः=क्रोधः, शत्र्वपमानजातामर्ष इति भावः। उच्छिखः=उज्ज्वालः, अग्निः=वैश्वानरः, शुष्कम्=अनार्द्रम्, नीरसमिती यावत्। शमीतरुम्=शमीसंज्ञकवृक्षेन्धनम्, कथं=कस्मात्, न ज्वलयति=न दहति। अर्थादवश्यमेव भवतां कोपः प्रज्वलयितुं योग्य इति। आमर्षोद्गमसम्भवे

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तदसम्भवादाश्चर्यमेतत् वृत्तम् ॥ ३२ ॥

समासः—मनस्विभिर्गर्हितं मनस्विगर्हितं तस्मिन् मनस्विगर्हिते । नराणां देवो नरदेवस्तत्सम्बोधने हे नरदेव । शम्यास्तरुः शमीतरुः तं शमतीरुम् । उद्गता शिखा यस्य स उच्छिखः॥

व्याकरणम्—उदीरितः=उत्+ईर+क्तः । ज्वलयति=ज्वल+लट् ॥ ३२ ॥

वाच्यान्तरम्—हे नरदेव ! एतर्हि मनस्विगर्हिते वर्त्मनि विवर्त्तमानो भवान् उदीरितेन मन्युना, उच्छिखेन अग्निना शुष्कः शमीतरुरिव कथं ज्वल्यते ॥ ३२ ॥

कोषः—'एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा' इत्यमरः । 'अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः' इत्यमरः ॥ ३२ ॥

सारार्थः—यथाऽग्निः शुष्कं शमीकाष्ठं प्राप्योच्छिखो भूत्वा तं भस्मसात्करोति । तथैव भवान् वीरजनविनिन्दिते मार्गे वर्त्तमानः शत्रुकृतमपमानं सहन्, कथं न कोपेन शत्रुं दहति । नैतत्समुचितमिति ॥ ३२ ॥

भाषाऽर्थः—**इस समय वीरों के घृणित रास्ते में ठहरे हुए आपको एकएक निकला हुआ क्रोध क्यों नहीं उत्तेजित (उद्दीपित) करता, जैसे सूखे शमीवृक्ष की लकड़ी को प्रज्वलित आग जला डालती है ॥ ३२ ॥**

नन्वन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधस्त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह—

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

अवन्ध्येति । अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्यावन्ध्यकोपस्यात एवापदां विहन्तुः, निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । पुंस इति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वशङ्गता भवन्ति । 'वशं गतः' इति यत्प्रयः । अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके त्वनिष्टमाचष्टे—अमर्षशून्येन निःकोपेन जन्तुना । कन्यया शोक इतिवत् । 'हेतौ' इति तृतीया हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेमस्नेहः इत्यमरः । युवादित्वादण् । 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेपु' इति हृदादेशः । जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरो न । विद्विषा द्विषता च सता दरो न । अमर्षहीनस्य रागद्वेषावकिञ्चित्करत्वादगण्याविस्यर्थः । अथवा विद्विषा सता दरो भयन्न । 'दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे' इत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशाद् द्विधा पदच्छेदः । पुंवाक्येषु न दोषः । अतः स्थाने कोपः कार्यस्त्याज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—अवन्ध्यकोपस्य, आपदां, विहन्तुः देहिनः स्वयम्, एव वश्याः, भवन्ति, अमर्षशून्येन, जन्तुना, जातहार्देन, (सता) जनस्य, आदरः, न (भवति) वा, विद्विषा, (सता) दरः, न (भवति) ॥ ३३ ॥

सुधा—अवन्ध्यकोपस्य=अमोघामर्षस्य, सफलक्रोधस्येति भावः । आपदाम्=विपदाम्, विहन्तुः=संहारकस्य, जनस्येति शेषः । देहिनः=प्राणिनः, स्वयमेव=आत्मनैव, वश्याः=अधीनाः, भवन्ति=जायन्ते, अथ च, अमर्षशून्येन=क्रोधहीनेन, जन्तुना=जनेन, जातहार्देन=

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्राप्तप्रेम्णाऽपि, सता आदरः=सम्मानः, न हि (भवति) । तथा च तादृशेन जनेन विद्विषा= विरोधिनाऽपि समं, दरः=भयं, न (भवति) । अर्थाद्दुर्योधनस्तु क्रोधावसरे च हर्षं करोति, तेन तस्यावशा अपि वशीभूताः । भवान् वैराग्यं भजन् वने वसन्मुनिरिव क्रोधामर्षविहीनोऽस्ति, कदाचिच्चेत्क्रोधोऽपि जायते, तदा क्षणमेव स विलीनो भवति, क्रोधहेतुवति क्रोधफलं न पातयसि, शान्तचित्तत्वात्, अतो ये दुर्योधनादयः पूर्वं वशेऽतिष्ठन्, तेऽपि स्वतन्त्राः प्रत्युत भवन्तं वशिनमेव वशं कुर्वन्तीति नोचितम्, क्षत्रियकुलेऽवतीर्य, स्वकुलोचितां प्रकृतिं भजन्नेव जनो राजते ॥३३॥

समासः—न वन्ध्योऽवन्ध्यः, अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्य अवन्ध्यकोपस्य । देह एषामस्तीति देहिनः । अमर्षेण शून्योऽमर्षशून्यस्तेन अमर्षशून्येन । जातं हार्दं येन सः जातहार्दस्तेन जातहार्देन ॥ ३३ ॥

व्याकरणम्—भवन्ति=भू+लट् । आदरः=आ+दृ+अप् ॥ ३३ ॥

वाच्यान्तरम्—अवन्ध्यकोपस्य, आपदां विहन्तुः, स्वयमेव देहिभिर्वश्यैर्भूयते । अमर्षशून्येन जन्तुना जातहार्देन सताऽऽदरेण न भूयते, न च दरेण भूयते ॥ ३३ ॥

कोषः—'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम' 'दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे' इति चामरः ॥ ३३ ॥

सारार्थः—यस्य क्रोधोद्गमोचितसमये क्रोधो भवति, तथा च तस्य यथोचितं फलमपि दिशति, तस्य सर्वे वश्या भवन्ति । यस्य च क्रोधो विफलस्तस्मात्कस्यापि भयं न, नच—कोऽपि लाभो भवति कस्यचित् । अतो भवानपि मद्वचनापकर्षणामर्षसफलं करोतु । येन स्वतो भीताः शत्रवो गमिष्यन्ति पराभवमिति ॥ ३३ ॥

भाषाऽर्थः—**जिसका क्रोध व्यर्थ नहीं जाता अर्थात् जिस के ऊपर क्रोध करता है उसको जरूर दण्ड देता है, ऐसे आदमी के सब स्वयं (आप ही आप) अधीन हो जाते हैं । और जिस को क्रोध की जगह में भी क्रोध नहीं होता, ऐसे आदमी से न शत्रु को डर न मित्र से आदर ही मिलता है ॥ ३३ ॥**

परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।
महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४ ॥

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचित उचितलोहितचन्दनः । 'वाहिताग्न्यादिषु—' इति साधुः । अभ्यस्तरक्तचन्दन इत्यर्थः । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । महारथो रथचारी । उभयत्रापि प्रागिति शेषः । अद्य तु रेणुरूषितो धूलिच्छुरितः । पादाभ्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी । 'अज्यतिभ्यां च' इत्यनुवृत्तौ 'पादे च' इत्यौणादिक इन्प्रत्ययः । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अन्तर्गिरि गिरिष्वन्तः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'गिरेश्च सेनकस्य' इति विकल्पात्समासान्ताभावः । परिभ्रमन्नयं वृकोदरो भीमः । सत्यधनस्येति सोल्लुण्ठनवचनम् । अद्यापि सत्यमेव रक्ष्यते, न तु भ्रातर इति भावः । तवेति शेषः । मानसं नो दुनोति कच्चिन्न परितापयति । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् ॥ ३४ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—लोहितचन्दनोचितः, महारथः, अयं वृकोदरः, रेणुरूषितः पदातिः (सन्) अन्तर्गिरि परिभ्रमन्, सत्यधनस्य (तव) मानसं कच्चित् नो दुनोति ॥ ३४ ॥

सुधा—लोहितचन्दनोचितः=रक्तचन्दनचर्चितः, महारथः=अतिरथः, यः प्रागासीदिति शेषः । सोऽधुना, अयं=पुरःस्थः, वृकोदरः=कोकजठरः, रेणुरूषितः=धूलिधूसरितः, पदातिः= चरणचारी, अन्तर्गिरि = पर्वतगुहान्तरे, परिभ्रमन्=पर्यटन्, सत्यधनस्य = सर्वसत्यात्मकस्य तवेत्यर्थः । मानसम्=मनः, कच्चित् = किम्, नो = नहि, दुनोति = परितापयति, अवश्यमयं परितापयोग्यो विषयः । तथाऽपि ते चित्तं निश्चिन्तमिव लक्ष्यते, अतो भवन्मनः कठोरतममिति॥३४॥

समासः—लोहितश्च चन्दनं, लोहितचन्दनम्, तेनोचित इति लोहितचन्दनोचितः । पादाभ्यामतीति पदातिः । रेणुरूषितः=रेणुभी रूषितः । गिरिषु अन्तः इत्यन्तर्गिरि । महान् रथो यस्य स महारथः । वृकस्योदरमिवोदरं विद्यते यस्य सः वृकोदरः । सत्यमेव धनं यस्य सः सत्यधनस्तस्य सत्यधनस्य ॥ ३४ ॥

व्याकरणम्—परिभ्रमन् = परि + भ्रमु + लट् + शतृ । दुनोति = दुङ् + लट् ॥ ३४ ॥

वाच्यान्तरम्—लोहितचन्दनोचितेन महारथेन, पदातिना रेणुरूषितेन अन्तर्गिरि परिभ्रमता अनेन वृकोदरेण सत्यधनस्य तव मानसं कच्चित् नो दूयते ॥ ३४ ॥

कोषः—'लोहितो रोहितो रक्तः' इत्यमरः । 'पाटीरश्चन्दनोऽस्त्री च गन्धसार' इति कोषः 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रज' इत्यमरः । 'गुण्ठितरूषिते' इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानस मनः' इत्यमरः । 'वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः' इत्यमरः। 'पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्' इत्यमरः ॥ ३४ ॥

सारार्थः—यो भीमसेनो राजकुमारः पूर्वं नित्यं रक्तचन्दनचर्चिताङ्गो रथचारी आसीत् स चाधुना धूलिधूसरिताङ्गः पर्वतोपरि पादचारी भवन् भ्रमति, तं तथारूपं विलोक्य भवतो मनसि किं खेदो न जायते । अहह महतः कष्टस्यावसरोऽयम् ॥ ३४ ॥

भाषाऽर्थः—जो राजकुमार भीमसेन पहिले लाल चन्दन शरीर में लगाते थे, उसी शरीर मे अब धूल लगती है । जो कि पहले रथ पर चलते थे, सो अब पर्वतों पर पैदल घूमते हैं, हाय !!! ऐसे सोदर भाई को देख कर भी क्या आप का हृदय दुखता नहीं ? ॥ ३४ ॥

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।
स वल्कवासांसि तवाधुनाहरन् करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः ॥३५॥

विजित्येति । वासव इन्द्र उपमा उपमानं यस्य स वासवोपम इन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः । उत्तरान्कुरून्मेरोरुत्तरान्मानुषान्देशविशेषान्विजित्य प्राज्यं प्रभूतम्, 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । कुप्यादन्यदकुप्यं हेमरूप्यात्मकम् । "स्यात्कोशश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम् इत्यमरः । वसुधनमयच्छद्दत्तवान् । 'पाघ्रा'—इत्यादिना दाणो। यच्छादेशः । स धनं जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः 'संज्ञायां भृतृवृजि'—इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्'—इत्यादिना मुमागमः । अधुनास्मिन्काले । 'अधुना' इति निपातनात्साधुः । तव वल्क-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वासांस्याहरन्कथं तव मन्युं क्रोधं दुःखं वा न करोति ॥ ३५ ॥

अन्वयः—वासवोपमः, यः (अर्जुनः) उत्तरान् कुरून्, विजित्य, प्राज्यम्, अकुप्यं वसु अयच्छत् । सः धनञ्जयः, अधुना वल्कवासांसि आहरन् तव मन्युं कथं न करोति ॥ ३५ ॥

सुधा—वासवोपमः=इन्द्रोपमः, इन्द्रसम इति भावः । इन्द्रपुत्रत्वात्पितृसदृशत्वमुचितमेवेति । उत्तरान्=सिद्धपुरान्तिकवर्त्तिनः, कुरून्=एतदाख्यदेशान्, विजित्य=स्वायत्तीकृत्य, प्राज्यम्=प्रचुरम् । बहुलमित्यर्थः । अकुप्यम्=कुप्यभिन्नम्, वसु=धनम्, (भवते) अयच्छत्=दत्तवान्, सः=उत्तरकुरुविजयी, धनञ्जयः=अर्जुनः, मध्यमपाण्डव इत्यर्थः । अधुना=साम्प्रतम्, वल्कवासांसि=तरुत्वक्वस्त्राणि, आहरन्=गृह्णन्, परिदधन् इत्यर्थः । सन्, तव=युधिष्ठिरस्य, सर्वभ्रातृसुखदुःखानुभवशीलस्येत्यर्थः । मन्युम्=क्रोधम्, वा दुःखं, कथम्=कस्मात्, न करोति=उत्पादयति, स्वपालनीयानुजक्लेशमवलोक्य कस्मान्न शत्रौ दुःखदातरि क्रोध उत्पद्यते इति महदाश्चर्यंकरम् ॥ ३५ ॥

समासः—वासवः उपमा यस्य सः, वासवोपमः । वल्कान्येव वासांसि वल्कवासांसि, न कुप्यं अकुप्यम् ॥ ३५ ॥

व्याकरणम्—विजित्य=वि+जि+क्त्वा+ल्यप् । अयच्छत्=यम्+लङ् । आहरन्=आ+हृ+शतृ । करोति=कृ+लट् ॥ ३५ ॥

वाच्यान्तरम्—वासवोपमेन येन उत्तरान् कुरून् विजित्य प्राज्यमकुप्यं वसु भवते, अदीयत । तेन धनञ्जयेन अधुना वल्कवासांसि आहरता तव मन्युः कथं न क्रियते ॥ ३५ ॥

कोषः—'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । 'स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इत्यमरः । 'त्वक् स्त्रीवल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ ३५ ॥

सारार्थः—योऽर्जुनः कुरुदेशं जित्वाऽपरिमितं धनं भवते दत्तवान्, तमधुना खर्जूर-सर्ज-भूर्ज-प्रभृति-तरु-त्वचां वस्त्रं वसानं विलोक्य भवतो मनः कथं न खेदान्वितं जायते, अहह धन्योऽस्ति, महदुपकारकर्त्तर्यपि जने भवतः प्रतीकारकरणे मतिर्न प्रवर्त्तते । इति ॥ ३५ ॥

भाषाऽर्थः—**इन्द्र के समान जिन्होंने उत्तर कुरु देशों को जीतकर आप को अतुल धन दिया था । अब उनको वल्कल पहिने देख आप को क्रोध क्यों नहीं होता ? ॥ ३५ ॥**

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥३६॥

वनान्तेति । वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तथा कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेहौ । 'आकारो देह आकृतिः' इति वैजयन्ती । विष्वक्समन्तात् । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ । विशीर्णकेशावित्यर्थः । अत एवागजौ गिरिसम्भवौ गजाविव स्थितावेतौ यमौ युग्मजातौ । माद्रीपुत्रावित्यर्थः । 'यमो दण्डधरे ध्याङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः । विलोकयस्त्वं कथं धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वर-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तुष्टिपु' इति विश्वः । बाधितुं नोत्सहसे न प्रवर्तसे । 'शकधृष–' इत्यादिना तुमुन् । अहो ते महद्धैर्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती, विष्वक् , कचाचितौ, अगजौ, गजौ, इव, यमौ, विलोकयन् , त्वं, कथं, धृतिसंयमौ, बाधितुं , न उत्सहसे ॥।३६ ॥

सुधा—वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती = विपिनमध्यभूशयनकठोराकारौ, विष्वक्=परितः, सर्वत इत्यर्थः । कचाचितौ=केशव्याप्तौ=अगजौ = आरण्यकौ, गजौ=हस्तिनौ इव, एतौ=इमौ, पुरःस्थावित्यर्थः । यमौ=यमलौ, सहजातावित्यर्थः । विलोकयन्=पश्यन् , त्वं=युधिष्ठिरः, कथम्=कस्मात् कारणात् । धृतिसंयमौ = धैर्यनियमौ, बाधितुं = निरोद्धुम् , न उत्सहसे = न प्रवर्त्तसे ॥ ३६ ॥

समासः—न कठिना अकठिनाः, अकठिनाः कठिनाः सम्पद्यमाना इति कठिनीकृताः । वनान्त एव शय्या वनान्तशय्या, तया कठिनीकृता आकृतिर्ययोस्तौ वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती । कचैः आचितौ कचाचितौ । अगाज्जातावगजौ । धृतिश्च संयमश्च धृतिसंयमौ ॥ ३६ ॥

व्याकरणम्—विलोकयन्=वि + लोक् + णिच् + लट् + शतृ । बाधितुम्=बाध + तुमुन् । उत्सहसे = उत् + सह + लट् ॥ ३६ ॥

वाच्यान्तरम्—वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती विष्वक् कचाचितौ, अगजौ गजौ इव एतौ यमौ विलोकयता त्वया कथं धृतिसंयमौ बाधितुं न उत्सह्यते ॥ ३६ ॥

कोषः—'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'शय्यायां शयनीयवत् । शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी'इत्यमरः । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च'इत्यमरः । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिपु'–इति विश्वः ॥ ३६ ॥

सारार्थः—कुसुमसुकुमारौ नकुलसहदेवौ, भूमिशयनात्कर्कशशरीरौ विलोक्य अद्यापि त्वं धैर्यान्न विचलितोऽसि, नैतादृशधैर्यस्याधुनाऽवश्यकता । सर्वे ते भ्रातरः केवलं तव दुर्मतिग्राहिण्या गृहीता विपदि पतिता अनिर्वचनीयं क्लेशमनुभवन्ति ॥ ३६ ॥

भाषाऽर्थः—**जङ्गल में बिना बिछौने के सोने से कड़ा होगया है शरीर जिनका और बढ़े हुये केशों से चारों तरफ ढके हुए वनले हाथियों के जैसे इन दोनों यमल (नकुल, सहदेव) को देखते हुए अब तक भी आप धैर्य नहीं छोड़ते ? ॥ ३६ ॥**

अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकृतार्थं वर्णयितुमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः—

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः।
विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

इमामिति । इमां वर्तमानाम् । तवेमां तावकीं त्वदीयाम् । 'तस्येदम्' इत्यण्प्रत्ययः । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः । धियं त्वदापद्विषयां चित्तवृत्तिमहं न वेद कीदृशी वा न वेद्मि । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'विदो लटो वा' इति लटो णलादेशः । न चात्मदृष्टा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

न्तेनापन्नत्वाद्दुःखित्वमनुमातुं शक्यते । धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशयेनाह—चित्तवृत्तयो विचित्ररूपा धीराधीराद्यनेकप्रकाराः खलु । किन्तु परामुत्कृष्टां भवदापदं विचिन्तयन्त्या भावयन्त्या मम चेतश्चित्तम् । आधयो मनोव्यथाः । 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययः । प्रसभं प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति 'रुजो भङ्गे' इति धातोर्लट् । पश्यतामपि दुःसहा दुःखजननी त्वद्विपत्तिरनुभवितारं त्वां न विकरोतीति महच्चित्रमित्यर्थः । चेत इति । 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' इति षष्ठी न भवति । तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य विवक्षितत्वादिति ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अहम्, इमाम्, तावकीं, धियं, न, वेद । चित्तवृत्तयः, विचित्ररूपाः, खलु । परां, भवदापदं, विचिन्तयन्त्याः, मम, आधयः, प्रसभं, चेतः, रुजन्ति ॥ ३७ ॥

सुधा—अहम् = द्रौपदी, इमाम्—ईदृशीम्, तावकीम् = त्वदीयाम्, धियम् = बुद्धिम्, न वेद = न जानामि, चित्तवृत्तयः = मनोव्यापाराः, विचित्ररूपाः = भिन्नभिन्नप्रकाराः, खलु = किल, भवन्तीति शेषः । पराम् = अत्यधिकाम्, भवदापदम् = भवद्विपत्तिम् भवतामधोदशां दुर्दशामित्यर्थः । विचिन्तयन्त्याः = विचारयन्त्याः, मम = द्रौपद्याः, आधयः = मनोव्यथाः, प्रसभं = बलात्कारेण, सहसेत्यर्थः । चेतः = चित्तम्, रुजन्ति = भञ्जन्ति, इति भवतां दुर्दशामनुभवन्ती, अहमपि दुःखेन परिभूये, भवांस्तु निर्विकार इव वर्तते—इति सहृदयत्वं न सूचयति ॥ ३७ ॥

समासः—विचित्रं रूपं यस्यास्ताम् = विचित्ररूपाम् । चित्तस्य वृत्तयश्चित्तवृत्तयः । भवतामापदो भवदापदस्तां भवदापदम् ॥ ३७ ॥

व्याकरणम्—वेद = विद + लट् । रुजन्ति = रुज् + लट् ॥ ३७ ॥

वाच्यान्तरम्—मया इयं तावकी धीर्न विद्यते (न ज्ञायते) । चित्तवृत्तिभिर्विचित्ररूपाभिर्भूयते । परां भवदापदं विचिन्तयन्त्या मम आधिभिश्चेतः प्रसभं रुज्यते ॥ ३७ ॥

कोषः—'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । 'विपत्त्यां 'विपदापदौ' इत्यमरः ॥ ३७ ॥

सारार्थः—अहह ! सुखदुखःभेदविचारशून्या कथमीदृशी मतिस्तव कया दैवदुर्दशया समजनि, तन्मया न ज्ञातुं पार्यते हा ? क उपाय एवं स्याद्येन भवान् प्रकृतिस्थो भविष्यति । किमधिकम्, भवदीयां दुर्दशामनुभूय ममापि मनोलग्नमिव प्रतिभाति ॥ ३७ ॥

भाषाऽर्थः—**हाय ! आप की इस दुर्मति को मैं नहीं समझ सकती, आदमियों की चित्तवृत्ति भी भिन्न भिन्न होती है । आप की इस विपत्ति को सोचते हुए मेरे दिल को, मनोव्यथा (दिलदर्द) दुखाती है । किन्तु आप को तो जरा भी मालूम ही नहीं होता ॥ ३७ ॥**

तदापदमेक श्लोकत्रयेणाह—

पुराधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः॥३८॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पुरेति । यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं श्रेष्ठम् । 'महाधनं महामूल्ये' इति विश्वः । शयनं शय्यामधिरूढः सन् । स्तुतयो गीतयश्च ता एव मङ्गलानि तैः करणभूतैः पुरा विबोध्यसे वैतालिकैरिति शेषः । पूर्वं बोधित इत्यर्थः । 'पुरि लुङ् चास्मे' इति भूतार्थे लट् । स त्वमदभ्रदर्भां बहुकुशाम् । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः' इति । 'अदभ्रं बहुलं बहु' इति चामरः । स्थलीमकृत्रिमभूमिम् । 'जानपद'=इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीप् । एतेन दुःसहस्पर्शत्वमुक्तम् । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अधिशय्य शयित्वा । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशः । अशिवैरमङ्गलैः शिवारुतैः क्रोष्टुवासितैः । 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री शमी नद्यामलक्युभे' इति वैजयन्ती । निद्रां जहासि । त्यजसीति शेषः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—पुरा यः, (त्वं) महाधनं, शयनम्, अधिरूढः, (सन्) स्तुतिगीतिमङ्गलैः, विबोध्यसे । स, त्वम्, अदभ्रदर्भां, स्थलीम्, अधिरुह्य, अशिवैः, शिवारुतैः, निद्रां, जहासि ॥३८

सुधा—पुरा = पूर्वस्मिन् समये, राज्यारोहणावसरे इत्यर्थः । यः=महाराजो भवन्, त्वम्=युधिष्ठिरः, महाधनम् = बहुमूल्यं, शयनम्=पर्यङ्कम्, अधिरूढः=आरूढः, शयितः सन्नित्यर्थः । स्तुतिगीतिमङ्गलैः = स्तोत्रगानादिमङ्गलैः, शब्दैर्वाद्यैरिति शेषः । विबोध्यसे = विनिद्रो भूयसे, वैतालिकैरिति शेषः । स एवाधुना, त्वं = वनचरो भूत्वा, अदभ्रदर्भाम्=बहुकुशाम्, कुशकण्टकव्यापृतामित्यर्थः । स्थलीम्=प्राकृतभूमिम्, अपरिष्कृतामित्यर्थः । अधिशय्य = शयित्वा,'निद्रितो भूत्वा-इत्यर्थः । अशिवैः=अमङ्गलैः, शिवारुतैः=शृगालीरवैः, शिवाया आर्त्तनादैरित्यर्थः । निद्राम् = शयनम्, जहासि=त्यजसि ॥ ३८ ॥

समासः—स्तुतिश्च गीतिश्च मङ्गलञ्च स्तुतिगीतिमङ्गलानि तैः स्तुतिगीतिमङ्गलैः । अदभ्रो दर्भो यस्यां सा अदभ्रदर्भाम् । तामदभ्रदर्भाम् शिवाया रुतानि शिवारुतानि तैः शिवारुतैः॥३८॥

व्याकरणम्—अधि + रुह + क्तः । विबोध्यसे = वि + बुध + लट् । अधिशय्य = अधि + शीङ् + क्त्वा + ल्यप् । जहासि=हा + लट् ॥ ३८ ॥

वाच्यान्तरम्—पुरा महाधनं शयनमधिरूढं यं त्वां स्तुतिगीतिमङ्गलैः विबोधयन्ति । तेनैवाधुना अदभ्रदर्भा स्थलीमधिरुह्य अशिवैःशिवारुतैर्निद्रा हीयते ॥ ३८ ॥

कोषः—'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समा' इत्यमरः । 'अदभ्रं बहुलं बहु'—इत्यमरः । 'शिवा हरीतकी क्रोष्टा शमी नद्यामलक्युभे' इति वैजयन्ती।'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । 'स्त्रियां शिवा भूरिमाय गोमायु-मृगधूर्त्तका' इत्यमरः॥ ३८ ॥

सारार्थः—अहह ! पुरा यस्त्वं बहुमूल्यपर्यङ्के शयितः सन् उषस्युपस्थिते वन्दिमागधविहितनुतिगीत-वन्दनैर्निद्रात्यागं कृतवान्, स एवाधुना कुशकाशाङ्कुरकण्टकप्रभृतिपदार्थैर्दुर्गभूमौ विनाऽऽस्तरणं शयितः सन् शृगालस्यार्त्तनादैः शयनं मुञ्चसीति दशाव्यत्यासं नानुभवसि किम् ?, भ्रातृणां क्लेशं तु दूरे तावत्स्वदुःखमपि नानुभवितुमधुना शक्नोषि ॥ ३८ ॥

भाषाऽर्थः—पहले (जब कि महाराज सिंहासन पर थे) आप कीमती बिछौने से लदे हुए पलङ्ग पर सोते थे और प्रातः काल में बन्दि—भाट—मागध आदि जनों के स्तोत्रपाठ—गीत गान, सुस्वर बाजे आदि मंगल शब्दों (आवाजों) से जगते

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

थे। वही आप अब कुश कास तथा कण्टकों से छाई हुई जमीन में सोए हुए, सियारों के अमङ्गल शब्दों से नींद को तजते हैं। हा! कितना फर्क हो गया, क्या आप इस हालत को समझते नहीं है? ॥ ३८ ॥

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥३९॥

पुरेति। हे नृप, यदेतत्पुरोवर्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेनान्धसान्नेन। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतं प्रापितम्। नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः। 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात्। अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुर्यशसा समं परमतिमात्र कार्श्यं परैति प्राप्नोति। उभयमपि क्षीयत इत्यर्थः। अत्र सहोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकद्विवाचकम्' इति ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे नृप! पुरा, यत, एतत, (वपुः) द्विजातिशेषेण, अन्धसा, रामणीयकम्, उपनीतम्, तत, अद्य, वन्यफलाशिनः, ते, वपुः, यशसा, समं परम्, कार्श्यम्, परैति ॥ ३९ ॥

सुधा—हे नृप=राजन्! पुरा=पूर्वम्, सिंहासनारूढदशावसरे इत्यर्थः। यत् एतत्=पुरोवर्त्तमानम्, वपुरिति शेषः। द्विजातिशेषेण=ब्राह्मणभोजनावशेषेण, अन्धसा=अन्नेन, रामणीयकम्=दर्शनीयम् उपनीतम्=प्राप्तम्, तत अद्य=वनवाससमये, वन्यफलाशिनः=विपिनजातफलमूलवृत्तिनः, ते=तव, भवतो युधिष्ठिरस्येत्यर्थः। वपुः=शरीरम्, यशसा कीर्त्या, समम्=सह, परम्=अत्यधिकम्, कार्श्यम्=खिन्नत्वम्, परैति=प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

समासः—द्वाभ्यां (जन्मसंस्काराभ्यां) जायन्ते इति द्विजातयः तेभ्यः शेषमिति द्विजातिशेषं, तेन द्विजातिशेषेण। रमणीयस्य भावो रामणीयकम्। वने भवानि वन्यानि, वन्यानि फलानि वन्यफलानि, तानि अश्नाति इति वन्यफलाशी, तस्य वन्यफलाशिनः ॥ ३९ ॥

व्याकरणम्—उपनीतम्=उप=नी=क्तः। परैति=परा+इण्+लट् ॥ ३९ ॥

वाच्यान्तरम्—हे नृप! पुरा यत् एतत् शरीरं द्विजातिशेषेण अन्धसा रामयणीयकमुपनीतवत, तेन वन्यफलाशिनस्ते वपुषा यशसा समं परं कार्श्यम् परेयते ॥ ३९ ॥

कोषः—'स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा' इत्यमरः। 'नृपो भूपोऽवनीशश्च नृपतिर्भूपतिर्मतः' इति कोषः। 'विप्राण्डजक्षत्रिया द्विजा' इत्यमरः। 'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः। 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रह' इत्यमरः। 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः' इत्यमरः ॥ ३९ ॥

सारार्थः—पूर्वस्मिन् समये यस्त्वं ब्राह्मणगणान् सादरं नवभवव्यञ्जनसामग्रीभिर्भोजयित्वाऽवशेषेण स्वयं भोजनं विधाय शरीरं पोषितवान्। स एवाधुना वने वनजकन्दमूलफलानि भुञ्जन् यथा यशः स्वल्पं कृतवान्, तथैव शरीरमपि क्षीणं कृतवानसि ॥ ३९ ॥

भाषाऽर्थः—**हे राजन्! पहले आप ब्राह्मण तथा अभ्यागतों को खिला कर बाकी अन्न से अपनी देह को पाल पोस कर सुन्दर बनाये रहते थे। सो ही आप आज—**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri.

कल जंगल के फल कन्द मूल भक्षण करके उस मनोहर गति को दुर्बल बना लिये और उस के साथ ही यश को भी कम कर चुके है ॥ ३९ ॥

अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरञ्जयद्राजशिरः स्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

अनारतमिति । अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपादपीठस्थायिनौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमद्भूपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत् । तौ ते चरणौ, मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिरालूनशिखेषु छिन्नाग्रेषु बर्हिषां कुशानाम् । 'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः । वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः ॥ ४० ॥

अन्वयः—राजशिरःस्रजां, रजः, अनारतं, मणिपीठशायिनौ, यौ अरञ्जयत् । तौ, ते, चरणौ, मृगद्विजालूनशिखेषु, बर्हिषां, वनेषु निषीदतः ॥ ४० ॥

सुधा—राजशिरःस्रजां=प्रणमन्महीपमौलिमाल्यानाम्, रजः=परागः (कर्त्ता) अनारतम्=सततम् । मणिपीठशायिनौ,=रत्नमयपादपीठस्थायिनौ, यौ=(चरणौ) अरञ्जयत=रञ्जितवद् । तौ=पूर्वशोभितौ, ते=तव, चरणौ=पादौ, मृगद्विजालूनशिखेषु=हरिणविप्रपदिलुञ्चिताग्रेषु, बर्हिषाम्=कुशानाम्, वनेषु=विपिनेषु, निषीदतः=तिष्ठतः ॥ ४० ॥

समासः—मणिभिः खचितं पीठं मणिपीठम्, मणिपीठे शयाते इति मणिपीठशायिनौ, राज्ञां शिरांसि, राजसिरांसि तेषां स्रजो यास्ता राजशिरःस्रजस्तासां राजाशिरःस्रजां, मृगाश्च द्विजाश्च मृगद्विजास्तैरालूना शिखा येषां ते मृगद्विजालूनशिखास्तेपु मृगद्विजालूनशिखेषु ॥ ४० ॥

व्याकरणम्—अरञ्जयत्=रञ्ज+णिच्+लङ् । निषीदतः=नि+षद्+लट् ॥ ४० ॥

वाच्यान्तरम्—राजशिरःस्रजां रजसा अनारतं यौ मणिपीठशायिनौ, अरञ्ज्येताम्, ताभ्यां ते चरणाभ्यां मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषां वनेषु निषद्यते ॥ ४० ॥

कोषः—'सततेनारताश्रान्तसन्ततताविरतानिशम्' इत्यमरः । 'रत्नं मणिर्द्वयो रश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च' इत्यमरः । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः' इत्यमरः 'पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'विप्राण्डजत्रिया द्विजाः' इत्यमरः । 'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः ॥ ४० ॥

साराथः—यस्य भवतः पादौ पूर्वं सदैव मणिखचितपादुकास्थायिनौ, आसाते, तथा च सततमुपहारदानार्थमागतानां नमन्महीपतिमौलिमाल्यानां धूलिभिरपि भूषितौ चासाते, तावेव तव चरणौ साम्प्रतं हरिण-विप्र-लुञ्चिताग्राणां कुशानां सघने वने भ्रमत इत्यहो कष्टावसरः ॥४०॥

भाषाऽर्थः—**हर समय रत्न जटित पादुकाओं पर रखे हुए आप के पाँव नजराना देने के लिये आये हुए राजाओं के मस्तक की मालाओं के गर्द से सुशोभित होते थे । वे ही आज कल हरिण और ब्राह्मणों से नीचे हुए कुशों के वन में चलते हैं ॥ ४० ॥**

ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिदेवनेत्यत्राह—

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।
परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ ४१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

द्विषदिति । यद्यतः कारणादियं दशाऽवस्था । 'दशा वार्तावस्थायाम्' इति विश्वः । द्विषन्तो निमित्तं यस्याः सा । 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः । अतो मे मनः समूलं साशयमुन्मूलयतीवोत्पाटयतीव । दैविकी त्वापन्न दुःखायेत्याह—परैरिति । परैः शत्रुभिरपर्यासितापर्यावर्तिता वीर्यसम्पद्येषां तेषां मानिनां पराभवो विपदप्युत्सव एवेति वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । मानहानिर्दुःसहा, न त्वापदिति भावः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—यत्, इयं दशा द्विषन्निमित्ता (तत्रास्ति) ततः समूलं मे मनः उन्मूलयति इव । परैः, अपर्यासितवीर्यसम्पदां मानिनां पराभवः, अपि उत्सव एव (भवति) ॥ ४१ ॥

सुधा—यतः=यस्मात्कारणात्, इयम्=वर्त्तमाना वनवासरूपेति शेषः । दशा=अवस्था, द्विषन्निमित्ता=शत्रुहेतुकी, तव युधिष्ठिरस्य वर्त्तते, ततः=तस्मात्, समूलं=साश्रयम्, मे=मम, द्रौपद्या इति शेषः । मनः=चित्तं, उन्मूलयति=उत्पाटयति, इव । परैः=शत्रुभिः, अपर्यासितवीर्यसम्पदाम्=अपर्यावर्त्तितपौरुषसम्पत्तीनाम्, अनवरुद्धविक्रमाणामित्यर्थः । मानिनाम्=मनस्विनाम्, पराभवः, पराजय इत्यर्थः । अपि=एव, उत्सवः=उद्धवः, हर्षोदयः इव भवति ॥ ४१ ॥

समासः—द्विषन्तः निमित्तानि यस्याः सा द्विषन्निमित्ता । मूलेन सह वर्त्तते इति समूलम् । न पर्यासिता अपर्यासिता, अपर्यासिता वीर्यसम्पत् येषां ते अपर्यासितवीर्यसम्पदस्तेषामपर्यासितवीर्यसम्पदाम् ॥ ४१ ॥

व्याकरणम्—उन्मूलयति=उत्+मूल+णिच्+लट् ॥ ४१ ॥

वाच्यान्तरम्—येन अनया दशया द्विषन्निमित्तया भूयते, ततः समूलेन मे मनसा उन्मूल्यते इव । परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां मानिनां पराभवेनापि, उत्सवेन एव भूयते ॥ ४१ ॥

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । 'हेतुर्निमित्तकारणबीजनिदानानि हेतौ स्युः' इति । 'दशावार्त्ताऽवस्थायाम्' इति विश्वः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । 'पराभवः परिभवः पराजय इतीर्यते । 'अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः ॥ ४१ ॥

सारार्थः—यदीयं वर्त्तमानाऽवस्था दैवहेतुकी भवेत्तदा न तथा मनोहानिः । यतो रिपुकृताऽवस्थेयमस्ति, अतो मम मन उन्मूलितमिवालग्नमनुभूयते । न हि एवं दशायां मादृशानां जनानां प्राणा मनांसि तिष्ठन्ति, यन्मम मनो नो स्फुटति, प्राणा न बहिर्भवन्ति, तत्केवलं दुःखभोगहेतवे एवेति ज्ञायते । परन्तु भवन्तो मानिनः सन्ति; अतः शत्रुभिरतुलितविक्रमाणां भवतां दैवात्पराजयोऽपि हर्षोदय इव भवति ॥ ४१ ॥

भाषाऽर्थः—**आप की यह हालत शत्रुओं के कारण है, इसी से मेरा मन (दिल) उखड़ा हुआ सा जान पड़ता है । शत्रुओं से अपराजित और पौरुषवाले मानी जन के लिये पराभव भी उत्सव ही के समान मालूम पड़ता है ॥ ४१ ॥**

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम् ।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहा शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ४२ ॥

विहायेति ॥ हे नृप, शान्तिं विहाय तत्प्रसिद्धं धाम तेजो विद्विषां वधाय पुनः सन्धेह्यङ्गी-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

कुरु प्रसीद । प्रार्थनायां लोट् । ननु शमेन कार्यसिद्धौ किं क्रोधेनेत्यत्राह—व्रजन्तीति । निःस्पृहा मुनयः शमेन क्रोधवर्जनेन सिद्धिं व्रजन्ति । भूभृतस्तु शत्रूनवधूय निर्जित्य । कैवल्यकार्यवद्राजकार्यं न शान्तिसाध्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे नृप शान्तिं विहाय, विद्विषां वधाय पुनः, तत्, धाम सन्धेहि, प्रसीद । निःस्पृहाः, मुनयः, शत्रुम्, अवधूय, शमेन सिद्धिं व्रजन्ति । (किन्तु) भूभृतः, (तथा) न ॥ ४२ ॥

सुधा—हे नृप ! = राजन्, युधिष्ठिर ! शान्तिम् = क्षमाम्, सकलापमानदुःखसहनशीलरूपामित्यर्थः, विहाय = त्यक्त्वा, विद्विषाम् = वैरिणाम् दुर्योधनादीनामित्यर्थः । वधाय=नाशाय, पुनः = भूयः, तत् = स्वकीयं पौर्विकमित्यर्थः । धाम=तेजः, सन्धेहि=संयोजय, अङ्गीकुरु वेति । यतो न हि शान्त्या शत्रून् विजित्य सिद्धिं लभते कश्चिदित्याह—निःस्पृहाः=निरीहाः, अकामा इति यावत् । मुनयः=संयमिनः शत्रून् = कामादीन्, अवधूय = तिरस्कृत्य, दूरीकृत्य, शमेन = शान्त्या, सिद्धिम् = अभिलाषपूर्त्तिम्, व्रजन्ति = यान्ति । भूभृतः = राजानः तथा शान्त्या न सिद्धिं व्रजन्तीति ॥ ४२ ॥

समासः—निर्गता स्पृहा येषां ते।निःस्पृहाः । भुवं बिभ्रतीति भूभृतः ॥ ४२ ॥

व्याकरणम्—विहाय=वि + हा + क्त्वा + ल्यप् । सन्धेहि—सम् + धा + लोट् । प्रसीद= प्र + सद्=लोट् । अवधूञ् = अव + धूञ् + क्त्वा + ल्यप् । व्रजन्ति=व्रज् + लट् ॥ ४२ ॥

वाच्यान्तरम्—हे नृप ! शान्तिं विहाय विद्विषां वधाय पुनः तत् धाम त्वया सन्धीयताम्, प्रसद्यताम्, निःस्पृहैर्मुनिभिः शत्रून् वधूय शमेन सिद्धिर्व्रज्यते । किन्तु भूभृद्भिस्तथा न सिद्धिर्व्रज्यते ॥ ४२ ॥

कोषः—'शमथस्तु शमः शान्तिः' इत्यमरः । 'गृह—देह—त्विट्—प्रभावा धामानि' इत्यमरः ॥४२॥

सारार्थः—यतो हि प्रजापालनं राजसं कर्म, तत्सात्त्विक्या धिया न सम्पद्यते, सात्त्विक्या धिया तु योगसिद्धिः क्रियते योगिभिः । तेन भवान् मुनियोग्यां शान्तप्रकृतिं दूरीकृत्य, तत्काले शत्रुशातनाय राजसमुग्रं तेजः सङ्ग्रह्यताम्, येन स्वहस्तभ्रष्टराज्याधिगमः पुनः सम्भवेत् । अन्यथैवं मुनिवृत्त्या वनवाससुखमन्तरा नान्यत्प्रजाधिपत्यादि सौभाग्यं लभ्यते इति ॥ ४२ ॥

भाषाऽर्थः—**हे महाराज ! युधिष्ठिर, आप इस सहनशीलता को छोड़ कर (जैसी महाराज लोगों की होती है) शत्रुओं का संहार करने के लिये उस तेज को फिर धारण करिए । आप जो समझते हैं कि ऐसी ही प्रकृति अच्छी है, इसीसे सब होगा, सो कभी नहीं । ऐसी प्रकृति (मिजाज़) से मुनि लोग अपने काम क्रोध आदि शत्रु को दूर कर योगसिद्धि करते हैं । राजा—महाराज तो केवल छात्र (उग्रधर्म) से ही शत्रुओं को परास्त कर के सिद्धि पाते हैं ॥ ४२ ॥**

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

पुर इति ॥ किं च धामवतां तेजस्विनाम् । परनिकारासहिष्णूनामित्यर्थः । पुरःसरन्तीति पुरःसरा अग्रेसराः । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति टप्रत्ययः । यशोधना भवादृशाः सुदुःसहमतिदुः

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सहमीदृशमुक्तप्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य रतिं सन्तोषमधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत्तर्हि । हन्त इति खेदे । मनस्विताऽभिमानिता निराश्रया सती हता । तेजस्विजनैकशरणत्वान्मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासङ्गतेरधिपूर्वात्करोतेः 'अधेः प्रसहने' इत्यात्मनेपदं न भवति । 'प्रसहनं परिभवः' इति काशिका । तथाप्यस्याकर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये 'स्वरितञितः—' इत्यात्मनेपदं प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—चेत्, धामवतां, पुरःसराः, यशोधनाः, भवादृशाः, (जनाः) सुदुःसहम्, ईदृशं, निकारम्, प्राप्य, रतिम्, अधिकुर्वते, (तदा) हन्त !!! मनस्विता, निराश्रया, (सती) हता, ॥ ४३ ॥

सुधा—चेत् = यदि, धामवताम्=तेजोवताम्, तेजस्विनामिति भाव, । पुरःसराः=अग्रगण्याः, यशोधनाः=कीर्त्तिवित्ताः, भवादृशाः = त्वादृशाः, युधिष्ठिरोपमा महामहिमावन्तो राजान इति शेषः । सुदुःसहम = अतिदुःसह्यम्, ईदृशम् = एवंविधम्, निकारम् = शत्रुकृततिरस्कारमिति भावः । प्राप्य=लब्ध्वा, रतिं=तुष्टिम्, अधिकुर्वते=अङ्गीकुर्वन्ति, तदा=अङ्गीकारे कृते, हन्त !!! = खेदे, मनस्विता=स्वतन्त्रता, निराश्रया=निराधारा, सती, हता=मृतेति । मनस्विजनाभावात्कुत्र तिष्ठतु वराकी मनस्विताऽत आश्रयाभावाद्विवङ्गतेति भावः ॥ ४३ ॥

समासः—पुरः सरन्तीति पुरःसराः । धाम विद्यते येषां ते धामवन्तः तेषां धामवताम् । यशांसि एव धनानि येषां ते यशोधनाः । निर्गत आश्रयो यस्याः सा निराश्रया । मनस्विनो भावो मनस्विता ॥ ४३ ॥

व्याकरणम्—प्राप्य=प्र = आप् + क्त्वा + ल्यप् । अधिकुर्वते=अधि + कृ + लट् + झि । पुरःसराः=पुरः = सृ + टः । सुदुःसहम् = सु + दुस् + णमुल् । हता=हन् + क्तः ॥ ४३ ॥

वाच्यान्तरम्—चेत् धामवतां पुरःसरैः, यशोधनैः, भवादृशैः, ईदृशं, सुदुःसहं, निकारं, प्राप्य, रतिः अधिक्रियते । तदा हन्त, मनस्वितया निराश्रितया हतया भूयते ॥ ४३ ॥

कोषः—'पुरःसरा अग्रगण्या धुरीणाश्च पुरोगमा' इति कोषः । 'निकारो हि तिरस्कारोऽपमानश्च पराभव' ॥ ४३ ॥

सारार्थः—येषां नहि विद्यते तेजः, नहि यशोलब्धुमिच्छा वर्त्तते, ते यद्येवं कर्णे तूलं तैलं च निक्षिप्य 'यद्भवति तद्भवतु, यो हि यथा करिष्यति स तादृक् फलं भोक्ष्यति' इत्थं स्वमनसि धृतिं कृत्वा शत्रोरप्यपमानं सम्मानमिव अनुभवन्ति । तेषां तु सद्युक्तमेव, यतस्ते तेजोविहीनाः, यशोधना नहि ते सन्ति' भवन्तस्तु तथा न, किन्तु त ये जगति तेजस्विनस्तेषामग्रगण्याः यशोधनाश्च सन्ति, तदा कथमेवंप्रतिप्रकृतिकूलं विचारं पालयन्ति भवन्तः । एवं चेत्तदा मनस्विता भूमौ त्वाश्रयविहीना सती, स्वर्गमेव गमिष्यति ॥ ४३ ॥

भाषाऽर्थः—अगर तेजस्वियों में आगे गिनने लायक, यशरूपी धन वाले आप लोगों के ऐसे महापुरुष इस तरह अत्यन्त दुःसह दुःख पाकर भी चुप चाप बैठे रहेंगे तो हाय !!! स्वतन्त्रता वेचारी मानों निरवलम्ब हो कर खतम ही हो गई ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri.

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥

अथेति । अथ पक्षान्तरे । निरस्तविक्रमः सन् । चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । सुखस्य साधनं पर्येष्यवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नं कार्मुकं विहाय । धरतीति धरः । पचाद्यच् । जटानां धरो जटाधरः सन्निह वने पावकं जुहुधि । पावके होमं कुर्वित्यर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं धनुषेत्यर्थः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अथ निरस्तविक्रमः, (सन्) चिराय, सुखस्य, साधनं, क्षमाम्, एव, पर्येषि, (तदा) लक्ष्मीपतिलक्ष्म, कार्मुकं, विहाय, जटाधरः, सन्, इह, पावकं, जुहुधि ॥ ४४ ॥

सुधा—अथ=यदि, निरस्तविक्रमः=उत्साहहीनः, सन्, त्वम्, चिराय=चिरकालम्, सुखस्य=आनन्दस्य, साधनम्=सहायकम्, क्षमाम्=शान्तिम्, एव=निश्चयेन, पर्येषि= अवगच्छसि, जानासीति भावः । तदा, लक्ष्मीपतिलक्ष्म=राजचिह्नम्, कार्मुकम्=धनुः, विहाय= परित्यज्य, जटाधरः=सम्बद्धकेशधारी सन्, इह—वने, पावकम्=अग्निम्, जुहुधि=होमं कुरु, तव कार्यविरुद्धं देहलक्षणमस्ति । लक्षणन्तु राजार्हम्, कार्यन्तु योगियोग्यम् ॥ ४४ ॥

समासः—निरस्तः विक्रमो येन सः, निरस्तविक्रमः । लक्ष्म्याः श्रियः पतिः लक्ष्मीपतिः, लक्ष्मीपतेः लक्ष्म इति लक्ष्मीपतिलक्ष्म, जटां धरतीति जटाधरः ॥ ४४ ॥

व्याकरणम्—पर्येषि=परि+इण्+लट्+सिप् । विहाय=वि+हा+क्त्वा+ल्यप् । जुहुधि=हु+लोट्—मध्यमपुरुषैकवचने ॥ ४४ ॥

वाच्यान्तरम्—अथ निरस्तविक्रमेण सता त्वया चिराय सुखस्य साधनम् क्षमा एव परीयते । तदा लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं विहाय, जटाधरेण सता त्वया इह पावकः हूयताम् ॥४४॥

कोषः—'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । 'चिराय–चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । 'स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । 'शरासनं कार्मुकं च, चापं धनुरपीर्यते' इति । आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

सारार्थः—नो चेत् त्वं क्षमाऽवलम्बनेनैव स्वाभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति जानासि, तदा क्षमावलम्बनानुचितं क्षात्रतेजोधरोचितमिदं लुलद्धनुस्त्यज । प्रत्युत, क्षमावलम्बनोचितां जटां धृत्वा, सर्वं राजचिन्हं विहाय वनेऽग्निहोत्री भव, नहि शान्तिमता धनुर्ध्रियते केनापीति ॥ ४४ ॥

भाषाऽर्थः—**अगर आप पराक्रम को दूरकर केवल शान्ति ही को सुख का साधन (सहायक) समझते हैं, तो आप राजचिह्नस्वरूप इस धनुष को दूरकर और जटा बढ़ा करके अग्नि में हवन कीजिये ॥ ४४ ॥**

अथ समयोल्लङ्घनाद्बिभेपि तदपि न किञ्चिदित्याह—

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥४५॥

नेति । परेषु शत्रुषु । निकृतिः परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्तेष्वपकारतत्परेषुसत्सु भूरिधाम्नो·

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

महौजसः प्रतीकारत्तमस्य ते तव समयस्त्रयोदशसंवत्सरान्वने वत्स्यामीत्येवंरूपा संवित् । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः। तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तम् । 'युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । हि यस्माद्विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । सन्धिदूषणानि विदधति केनचिद्व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिं दूषयन्ति । विघटयन्तीत्यर्थः । शक्तस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं प्रधानमन्यत्समयरक्षणादिकमशक्तस्येति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—निकृतिपरेषु, परेषु, भूरिधाम्नः, ते, समयपरिरक्षणं, न, क्षमम् । हि विजयार्थिनः, क्षितीशाः, अरिषु, सोपधि, सन्धिदूषणानि, विदधति ॥ ४५ ॥

सुधा—निकृतिपरेषु=निकारकरणतत्परेषु, अपकारकेष्वित्यर्थः । परेषु=शत्रुषु, भूरिधाम्नः= बहुतेजसः, ते=तव, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । समयपरिरक्षणं=कालप्रतीक्षाकरणम् , त्रयोदशवर्षाणि वने वत्स्यामीत्येवं रूपमित्यर्थः । न = नहि, क्षमम्=युक्तम् , नोचितमित्यर्थः । हि=यतः, यस्मात् , विजयार्थिनः = शत्रुपराजयकामुकाः, क्षितीशाः=मेदिनीपतयः, राजान इत्यर्थः । अरिषु= शत्रुषु, सोपधि=सव्याजम् , छलेन सहितमिति यावत् , सन्धिदूषणानि=मैत्रीच्छिद्राणि, विदधति=कुर्वन्ति, केनापि कपटेन सन्धिं भेदयन्तीति भावः ॥ ४५ ॥

समासः—निकृतिः परं प्रधानं येषां ते निकृतिपराः, तेषु निकृतिपरेषु । भूरि धाम यस्य तस्य भूरिधाम्नः । समयस्य परिरक्षणं समयपरिरक्षणम् विजयस्यार्थः प्रयोजनं येषां ते विजयार्थिनः, क्षितेः पृथिव्या ईशाः क्षितीशाः । सन्धेर्दूषणानि सन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥

व्याकरणम्—विदधति=वि + धा + लट् + झि ॥ ४५ ॥

वाच्यान्तरम्—निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ते तव समयपरिरक्षणेन नहि क्षमेण भूयते । हि विजयार्थिभिः क्षितीशैररिषु सोपधि सन्धिदूषणानि विधीयन्ते ॥ ४५ ॥

कोषः—'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे । कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्' इत्यमरः । 'युक्ते क्षमं शक्ते हिते' इत्यमरः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । 'पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः ॥ ४५ ॥

सारार्थः—द्यूतपराजितस्य भवतः, त्रयोदशवर्षात्मके काले वने निवासस्तदैवोचितो, यदि स दुर्योधनो न्यायवेत्ता, परन्तु स च महान् कपटपटुः, सततं भवतां छिद्रमन्विष्यन् हन्तुं यतते । एवम्भूते शत्रौ कालप्रतीक्षाकरणं महदनुचितम् , यदि कोऽपि दुर्बलो वैरिकृतापराधप्रतीकारेऽक्षमः शत्रुतः शङ्कितो भवेत् , तस्योचितमेव, भवन्तस्तु तत्प्रतीकारकरणसमर्थाः सन्ति । ईदृशदशायां कपटिषु वैरिषु कपटमेव विधाय सहसा सन्धिर्भेद्यः । 'शठे शाठ्यं समाचरेत्' ॥ ४५ ॥

भाषाऽर्थः—**सदा कपट (दगा—फसाद) करने वाले दुश्मनों से समय की प्रतीक्षा करते रहना ठीक नहीं, क्योंकि जय की इच्छा रखने वाले राजा लोग छल से दुश्मनों की सन्धि तोड़ कर सत्यानाश करते हैं । आप तो निश्चिन्त हैं, यह ठीक नहीं है ॥४५॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति—

विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मं शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ।
रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

विधेति ॥ विधिर्दैवम् । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । समयः कालस्तयोर्नियोगान्नियमनाद्धेतोः । तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । अगाधे दुस्तरे । आपत्पयोधिरिवेत्युपमितिसमासः । दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात्तस्मिन्नापत्पयोधौ मग्नम् । सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति परेद्युरुन्मज्जतीत्यागमः । दीप्तिः प्रताप आतपश्च तस्याः संहारेण जिह्ममप्रसन्नम् । शिथिलधनम् , अन्यत्र शिथिलरश्मिम् । 'वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ' इति वैजयन्ती । शिथिलबलम्' इति पाठे तूभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः। रिपुस्तिमिरमिवेति रिपुतिमिरमुदस्य निरस्योदीयमानमुद्यन्तम् । 'ईङ् गतौ' इति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि शानच् । त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीर्भूयः सम्भ्येतु भजतु । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लोट् । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः ॥ यथाह भगवान्भाष्यकारः—'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्त्यध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति' इति । पूर्णोपमेयम् । मालिनी वृत्तम् । 'सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह दण्डी—'सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् ॥' इति ।

अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति—इतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । भारविकृताविति कविनामकथनम् । महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणसम्प्रत्तिः सूचिता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः कथनम् । प्रथमः सर्गः । समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनावधिकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् । 'शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः' इति द्वन्द्वाच्छप्रत्ययः । राघवपाण्डवीयमितिवत् । तथा ह्यर्जुन एवात्र नायकः । किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी–'वंशवीर्यप्रतापादि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति नः ॥' इति । अथात्र सङ्ग्रहः—'नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजस्तस्योत्कर्षकृते त्ववर्ण्यनतरां दिव्यः किरातः पुनः । शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरः प्रधानो रसः शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम्' ॥ इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—लक्ष्मीः (कर्त्री) विधिसमयनियोगात् , दीप्तिसंहारजिह्मम् , शिथिलवसुम् । अगाधे, आपत्पयोधौ, मग्नम् , दिनादौ रिपुतिमिरम् , उदस्य, उदीयमानं, दिनकृतम् , इव, त्वाम् , भूयः, समभ्येतु ॥ ४६ ॥

सुधा—लक्ष्मीः=राज्यलक्ष्मीः, पक्षान्तरे, तेजःश्री, विधिसमयनियोगात्=दैवकालानुरोधात्,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दुर्भाग्यदुःसमयप्रभावात् इत्यर्थः । वा दैवसमयानतिक्रमणात्, दीप्तिसंहारजिह्मम्=कान्तिहानिखिन्नम्, पक्षान्तरे तेजोविनाशशिथिलम्, शिथिलवसुम्=मन्दतेजसम्, पक्षान्तरे क्षीणधनम्, अगाधे=मतलस्पर्शे, दुस्तरे इत्यर्थः । पक्षान्तरे, अपरिमेये, आपत्पयोधौ=विपत्समुद्रे, पक्षान्तरे, विपद्रुपकेऽर्णवे, मग्नम्=निमज्जमानम्, दिनादौ=प्रभाते, पक्षान्तरे, शुभसमयसमागमे, रिपुतिमिरम्=वैरिरूपान्धकारम्, उदस्य=निरस्य, संहृत्येत्यर्थः । उदीयमानम्=उद्यन्तम्, पक्षान्तरे उन्नत्यभिमुखगमनशीलम्, दिनकृतम्=सूर्यम्, इव, त्वाम्=भवन्तम्, युधिष्ठिरम्, भूयः=पुनः, समभ्येतु, भजतु, सङ्गच्छतु इति भावः ॥ ४६ ॥

समासः—विधिश्च समयश्च विधिसमयौ, तयोः विधिसमययोर्नियोगः, विधिसमयनियोगस्तस्माद्विधिसमयनियोगात् । वा विधेः समयः (सिद्धान्तः) विधिसमयस्तस्य नियोगस्तस्मात् । दीप्तेः संहारो दीप्तिसंहारस्तेन जिह्म इति दीप्तिसंहारजिह्मस्तं दीप्तिसंहारजिह्मम् । शिथिलं वसु यस्य सः शिथिलवसुस्तं शिथिलवसुम् । आपत् पयोधिरिवेत्यापत्पयोधिः तस्मिन् आपत्पयोधौ । रिपुस्तिमिरमिव इति रिपुतिमिरम् । दिनस्यादिर्दिनादिस्तस्मिन् दिनादौ ॥ ४६ ॥

व्याकरणम्—मग्नम्=मस्ज+क्तः । उदस्य=उत्+असु+क्त्वा+ल्यप् । उदीयमानम्=उदीयतेः शानच् । समभ्येतु—सम्+अभि+इण्+लोट् ॥ ४६ ॥

वाच्यान्तरम्—लक्ष्म्या विधिसमयनियोगात् दीप्तिसंहारजिह्मः शिथिलवसुः, अगाधे आपत्पयोधौ मग्नः, रिपुतिमिरमुदस्य दिनादावुदीयमानस्त्वं दिनकृत् इव समीयस्वेति ॥ ४६ ॥

कोषः—'विधिर्दैवे विधाने च' इत्यमरः । 'वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ'—इति वैजयन्ती । 'अगाधमतलस्पर्शे' इत्यमरः । 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

सारार्थः—यथा सन्ध्यासमये समागते सूर्यो दैवसमयप्रभावेण किरणसंहरणकारणेन खिन्नः, समुद्रे निमग्नः, तेजोविहीनो भवति, तथा च प्रभाते उपस्थितेऽन्धकारं संहृत्योदयं प्राप्नोति तथैव द्यूतक्रीडावसाने दुर्दैवकालानुसारेण संहृतसर्वस्वः, कान्तिहीनः अपारविपत्समुद्रेऽधुनाऽवधि निमग्नोऽसि । अतः परं सुदिने प्राप्ते झटिति दुर्योधनप्रभृतिवैरिगणान् संहृत्य स्वकीयपूर्वजाश्रितां राज्यलक्ष्मीं लभस्व ॥ ४६ ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे विधि और समय के प्रभाव से कान्ति के नाश होने के कारण खिन्न और किरणहीन, शामको विपत्तिरूप महासागर में डूबकर, सुबह फिर अन्धकाररूपी दुश्मन को चौपट कर, उदय होते हुए सूर्य को शोभा अपनाती है, वैसे ही पहले जुआ में दैव और काल की प्रेरणा से अपने विचार और तेज के अभाव से दुर्दशा को प्राप्त आपद—महार्णव में डूबे हुए फिर भी अपने दुश्मनों को मार कर अभ्युदयको इच्छा रखने वाले आपको राज्यलक्ष्मी अपनावे ॥ ४६ ॥**

इति महाकविभारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सुधा—इति शब्दः, सर्गपरिसमाप्तिसूचकः भारविकृतावनेन ग्रन्थकारेण स्वनामोल्लेखनं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कृतं (१) महाकाव्यमिति शब्देन इदं प्रारभ्यमाणं महद्भविष्यति । किरातार्जुनीय इति—काव्य-वर्णनीययोः पात्रयो प्रधानतया नामपरिचयः । शेषं सुगमम् । किरातार्जुनावधिकृत्य कृतोग्रन्थः । किरातार्जुनीयम् । प्रतिसर्गान्ते—सर्गान्तःपातिपद्येभ्यो भिन्नपद्यस्य निवेशः काव्यलक्षणसूचकः, यथोक्तं 'एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः' । पद्यमेतन्मालिनीनामकम् , यथोक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।' अनेन लक्षणमुदाहरणञ्चैतदुभयमपि तत्र निगदितम् । तत्र तावत् 'गण' शब्देन वर्णत्रयं गृह्यते, यथा विमलं कमलं, वराकी सिंहिनी, जरठो वृषभ इत्यादि ॥ अत्र वर्णत्रये यदि सर्वे गुरवस्तदा 'मगणः प्रोच्यते सः यथा राजानः, देवेशाः । गौरीशाः । मान्धाता । तत्र गुरुबोधकम् = S, लघुबोधकम् = I, मगणः = SSS, एवं कालिन्दी, यत्रादिमो लघुर्मध्यान्त्यौ गुरू, स यगणः=ISS, इत्यादि, एषां सोदाहरणलक्षणनामानि प्रदर्श्यन्ते—

गणनाम	लक्षणं	उदाहरणम्
मगणः	SSS	मांधाता
यगणः	ISS	भवानी, शिवानी, सुशीला, सुलीला,
रगणः	SIS	शैलजा, कालिका, तारिणी, जानकी,
सगणः	IIS	गिरिजा, दयिता, विधिना, मुनिना,
तगणः	SSI	देवेश, गौरीश,
जगणः	ISI	कदापि, गणेश, महेश, उमेश,
भगणः	SII	पारद, नारद, पानप, भारत,
नगणः	III	नयन, कमल, अमल, परम,

तत्र पूर्वोक्तलक्षणेन, यत्र पद्यपादे ननमयया-गणाः, तथाऽष्टभिस्ततःसप्तभिर्वर्णैर्विश्रामस्तन्मालिनीसंज्ञकम् ।

यथाऽत्र तल्लक्षणे एव गणान् विरच्य प्रदर्श्यते—

न न म य य

III III SSS ISS ISS

न न म य य युते यं मालिनीभो-गि लोकैः

स्वरूपदर्शनेन गणविन्यासः स्फुटः । तथा च 'ननमयययुतेयं एतावन्तो वर्णा एकहेलयोच्चार्यन्ते, तदा तदन्ते विश्राम उचित एव । ततः पदान्तं यावदेकहेलयाऽष्टभिः पूर्वं पश्चात्सप्तभिर्विश्राम इति स्फुटमस्ति । एवं सर्वेषां छन्दसां लक्षणं ज्ञातव्यमिति ॥ ४६ ॥

इति मिथिलादेशावयवभागलपुरग्रामनिवासिना श्रीवैद्यनाथसंस्कृतविद्यालयगणितागमाध्यापकेन मैथिलवंशावतंसेन मिश्रोपनामकेन विद्वद्वृन्दवन्द्यानवद्यविद्याविभवस्पृहणीयगुणगणालङ्कृतपण्डितमण्डलमण्डनहंसराजशर्मणस्तनूजन्मना श्रीगङ्गाधरशर्मणा विरचितया सुधाभिधया टीकया विभूषिते किरातार्जुनीयकाव्ये प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

(१) सद्वंशः क्षत्रियो वाऽपि धीरोदात्तगुणान्वितः ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते । क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणवर्णनम् ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गाष्टाधिका इह । नाना वृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अथ द्वितीयः सर्गः ।

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

विहितामिति । अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या । प्रियाग्रहणमस्या हितोपदेशतात्पर्यसूचनार्थम् । विहिताम् । अभिहितामित्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः कि यासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्यवसानात् । मनःप्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहराम् । विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वमुक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं धर्मराजमुपपत्तिमद्युक्तियुक्तमूर्जिताश्रयमुदरार्थं वचनमूच उक्तवान् । कर्तरि लिट् ।ब्रुवो वचिरादेशः । 'ब्रुविशासि—' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । 'अकथितं च' इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ वृकोदरः, प्रियया, विहिताम्, मनःप्रियाम्, गिरं, गरीयसीम्, निश्चित्य, नृपम्, उपपत्तिमत्, ऊर्जिताश्रयम्, वचनम्, ऊचे ॥ १ ॥

सुधा—अथ = द्रौपदीवाक्यपूर्त्यनन्तरम्, वृकोदरः=भीमः, द्वितीयपाण्डव इति यावत् । प्रियया = दयितया, द्रौपद्येति भावः । अत्र प्रियेति पदं मनोनुकूलकथनकारित्वं तस्याः सूचयति । अर्थाद् द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वा भीमोऽतिसन्तुष्ट इति भावः । विहिताम्=उक्ताम्, प्रतिपादिताम्, इति यावत् । मनःप्रियाम् = मनोहराम्, गिरम्=वाणीम्, तु, गरीयसीम्=अर्थबहुलाम्, निश्चित्य=स्थिरीकृत्य, नृपम् = युधिष्ठिरम्, उपपत्तिमत् = युक्तियुक्तम्, ऊर्जिताश्रयम्=उदारार्थम्, वीररसान्वितमित्यर्थः । वचनम् = वचः, ऊचे=उक्तवान् । अस्मिन् सर्गे वियोगिनीनाम वृत्तम् । तल्लक्षणञ्च "विषमे यदि सौ जगौ समे सभरा लगौ च तदा वियोगिनी" कविवरैराधिप्रकटनमेतद्वृत्तेनैव क्रियते—यथा कुमारे रतिविलापः, रघुवंशे—अजविलापः इत्यादि ॥ १ ॥

समासः—मनसः प्रिया, मनःप्रिया, तां मनःप्रियाम् ॥ १ ॥

व्याकरणम्—विहिताम्=वि + धा + क्तः । निश्चित्य = निस् + चिञ् = क्त्वा + ल्यप् । ऊचे = ब्रू + लट् ॥ १ ॥

वाच्यान्तरम्—अथ वृकोदरेण, प्रियया विहिताम्, मनःप्रियाम्, गिरम्, गरीयसीम् निश्चित्य, उपपत्तिमत्, ऊर्जिताश्रयम्, वचनम्, नृपः, ऊचे ॥ १ ॥

कोषः—'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः ॥ १ ॥

सारार्थः—अथ भीमसेनः स्वसम्मत्यनुकूलं द्रौपदीकथनं निशम्य जातोद्रेकः सन् युक्तिभरितं वचनं युधिष्ठिरं प्रत्यूचे ॥ १ ॥

भाषार्थः—**द्रौपदी की बात अपनी राय के माफिक सुन कर भीमसेन बड़े भाई (युधिष्ठिर) से उचित और वीररस युक्त बातें कहने लगे ॥ १ ॥**

किं तद्वचनं तदाह—

यद्वोचत वीक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ २ ॥

यदिति । मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण । "तत्प्रकृतवचने मयट्' । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेनाप्तत्वमुक्तम् । परितो वीक्ष्य समन्ततो विविच्य यद्वचनमवोचत । ब्रुवो वक्तेर्वा लुङ् । 'वच उम्' इत्युमागमः । वागधिपस्य बृहस्पतेरपि दुर्वचं वक्तुमशक्यम् । शेषे षष्ठीयम्, न कृद्योगलक्षणा । अतो 'न लोक—' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधो नास्ति । तद्वचनं विस्मयं विदधीत । सर्वस्यापीति शेषः । अथवा वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति सम्बन्धः । दुर्वचम् । केनापीति शेषः । यतः स्त्रैणमपि शास्त्रमनुरुणद्धि हितं चानुबध्नाति । अतो विस्मयकरं ग्राह्यं चैतद्वचनमिति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

अन्वयः—मानिनी, स्नेहमयेन, चक्षुषा, परितः, वीक्ष्य, यत्, अवोचत्, वागधिपस्य, अपि, दुर्वचं, तत्, वचनं, विस्मयं, विदधीत ॥ २ ॥

सुधा—मानिनी = मनःस्विनी, निजकुलाभिमानवतीत्यर्थः । द्रौपदीति शेषः । स्नेहमयेन= प्रेमपूर्णेन, चक्षुषा = ज्ञाननयनेन, परितः = चतुर्दिक्षु, वीक्ष्य = आलोच्य, यत् = यादृक्, वचनमिति शेषः । अवोचत् = उक्तवती, तत्=पूर्वसर्गगदितम्, वागधिपस्य=वागीशस्य, बृहस्पतेरित्यर्थः । अपि, दुर्वचम् = दुष्प्रयोज्यम्, वक्तुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्य कथैव का, एवम्भूतं, वचनम् – वाक्यं, विस्मयम्=आश्चर्यम्, विदधीत=कुर्यात् । वातद्वचनं वा गधिपस्यापि विस्मयं विदधीत । इति योज्यम् ॥ २ ॥

समासः—अधिकृत्य पातीति अधिपः । वाचामधिपो वागधिपस्तस्य वागधिपस्य ॥ २ ॥

व्याकरणम्—वीक्ष्य=वि + इक्ष् + त्वा + ल्यप् । अवोचत्=अव + वच्=लुङ् । विदधीत= वि + धा + विधिलिङ् ॥ २ ॥

वाच्यान्तरम्—मानिन्या (द्रौपद्या) स्नेहमयेन चक्षुषा वीक्ष्य यदवोचि, तेन दुर्वचेन, वचनेन वागधिपस्यापि विस्मयो विधीयते ॥ २ ॥

कोषः—'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्' इत्यमरः ॥ २ ॥

सारार्थः—कुलाभिमानवती द्रौपदी पूर्वापरं सर्वं वृत्तान्तं स्नेहदृष्ट्या समालोच्य बृहस्पतेरपि महदाश्चर्यकरं वचनं युधिष्ठिरं प्रति कथितवती ॥ २ ॥

भाषाऽर्थः—**अपने वंश की इज्जत रखने वाली द्रौपदी ने आगे पीछे चारों। तरफ-प्रेम की नजर से देख कर जो बात कही है, वह बृहस्पति को भी विस्मत कर देगी या जो बात बृहस्पति भी प्रयोन न कर सकेंगे सबको आश्चर्य में डालने वाली ऐसी बात कही है ॥ २ ॥**

विस्मयकरत्वे हेतुमाह—

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

विषम इति । विषमोऽपि दुर्बोधोऽपि । अन्यत्र दुःप्रवेशोऽपि । नयो नीतिशास्त्रम् । पयसामाशयो ह्रद इव । कृततीर्थः कृताभ्यासाद्युपायः सन् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति विश्वः । अन्यत्र कृतजलावतारः सन् । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इति हलायुधः । विगाह्यते गृह्यते प्रविश्यते च । किन्तु तत्र नये जलाशये च स तादृशः पुरुषो विशेषदुर्लभोऽत्यन्तदुर्लभो यः कृत्यं सन्धि विग्रहादिकार्यं स्नानादिकं च तस्य वर्त्म सत्साधु देशकालाद्यविरुद्धं यथा तथा । अन्यत्र गर्तग्राहपाषाणादिरहितम् । यथा तथोपन्यस्यत्युदाहरति । 'उपन्यासस्तु वङ्मुखम् । उपोद्घात उदाहारः' इत्यमरः । यथा केनचित्कृततीर्थे पयसि गम्भीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति । तीर्थंकरस्तु विरलः । तद्वन्नीतावपि गूढमपि तत्त्वं वक्तरि सति बोद्धारः सन्ति । वक्ता तु न सुलभः । अत इयमपठितापि साधु वक्तीति युज्यते विस्मय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्वयः—विषमः, अपि नयः, पयसाम्, आशय इव कृततीर्थः (सन्) विगाह्यते । (किन्तु) तत्र तु यः सत् कृत्यवर्त्म उपन्यस्यति, सः, विशेषदुर्लभः (अस्ति) ॥ ३ ॥

सुधा—विषमः=दुर्ज्ञेयः, जलाशयपक्षे दुष्प्रवेशः, अपि, नयः=नीतिशास्त्रम्, पयसाम्=जलानाम्, आशयः=ह्रद-इव, जलाशय इत्यर्थः । कृततीर्थः=कृताभ्यासादिप्रपञ्चः सन्, वा पक्षान्तरे—कृतजलावतारः सन्, विगाह्यते=गृह्यते, अन्यत्र, प्रविश्यते । तत्र=नये, वा जलाशये, यः=कश्चित् जनः, कृत्यवर्त्म=कार्यमार्गम्, राजनीतेः कृत्यं सन्धिविग्रहयानादि, पक्षे जलाशयस्य, कृत्यम्=सुखावगाहनाय सोपानादिविधानम्, उपन्यस्यति=उपदिशति, नीतिपक्षे, निवेशयति जलाशयपक्षे, स=तादृशः, जनः, लोकः, विशेषदुर्लभः=अत्यन्तदुर्मिलः, भवतीति शेषः । अर्थात् यथा सोपानादिप्रवेशसुकरे जलाशये प्रवेष्टारोऽनेके भवन्ति, परन्त्वगाधजले सर्वप्रथमं सोपानादिविधाता जनोऽतिदुर्लभस्तथैव नीतिशास्त्रे प्रचलति तज्ज्ञातारो भवितुमर्हन्ति बहवः । किन्तु पूर्वं नीतिनिर्माता जनः सहस्रेष्वपि प्रायः कश्चित् । ततो द्रौपद्या यदुक्तं तदभिनवं परिणामसुखं साधु वस्तु, तदवश्यं ग्राह्यम्, नहि स्त्रीधिया हेयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

समासः—कृतं विहितम् तीर्थः यस्मिन् स कृततीर्थः ? विशेषेण दुर्लभः, इति विशेषदुर्लभः । कृत्यस्य वर्त्म कृत्यवर्त्म ॥ ३ ॥

व्याकरणम्—उपन्यस्यति=उप+नि+असु+लट् । विगाह्यते=वि+गाह+लट् ॥ ३ ॥

वाच्यान्तरम्—लोकाः विषममपि नयं, कृततीर्थं पयसामाशयमिव विगाहन्ते, तत्र येन सत्कृत्यवर्त्म उपन्यस्यते तेन विशेषदुर्लभेन भूयते ॥ ३ ॥

कोषः—'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति विश्वः । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इति हलायुधः । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । 'अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः ॥ ३ ॥

सारार्थः—यथा प्राकृतो जलाशयः क्व नीचं क्वोच्चं, क्व पिच्छिलमस्तीति विचारेण दुरवगाह एव नहि, प्रत्युत दुष्प्रवेशोऽपि भवति, तत्र यदि कश्चित्कलाभिज्ञो जनः सुखप्रवेशाय सोपानादिक्रमनिम्नावतरणं निर्माति । तदा स एव सहस्रेष्वप्येकोऽतिदुर्लभः परन्तु सम्पन्ने

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सोपानादावुपाये काणकुब्जान्धा अपि शनैः प्रविशन्त्येव, न दुर्लभा भवन्ति । एवं दुर्दैवदुर्दशाधीनस्य न किमपि संसारक्षेत्रे स्फूरति, यदि केनापि उपदेशकेन कथिते नीतिमार्गे, पश्चान्निजोन्नत्यै करोत्यपि कमप्युपायं तदा न तस्य तन्माहात्म्यं, किन्तु येनोपदिष्टं तन्नीतिविधानं स एवाति दुर्लभः अर्थात्केनाप्यपाठिताऽपि द्रौपदी, पठितेवापूर्वां नीतिरीतिमुपदिशति, एतन्महदाश्चर्यकरम् ॥ ३ ॥

भाषाऽर्थः—जैसे गहरा और कीचड वगैरह से घुसने के लायक भी जो जलाशय नहीं है, उस में अगर कोइ सीढ़ी वगैरह उतरने के लिये बनादे, ता उस में स्नानार्थ घुसने वाले को कुछ भी तकलीफ नहीं होती । ऐसे ही जो नीति समझने के लायक भी नहीं है, अगर वह किसी अध्यापक से पढ़कर याद कर ली गई हो, तो समझ सकते हैं, लेकिन जैसे जलाशय में सीढ़ी बनानेवाला मिलना मुश्किल है, ऐसे ही कठिन राजनीति समझाने वाले भी कम हैं । लेकिन बिना पढ़ाई गई भी द्रौपदी जो कह गई है, वह बडा ही आश्चर्यजनक है ॥ ३ ॥

अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह—

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन्वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

परिणामेति । परिणामः फलकालः परिपाकावस्था च तत्र सुखे हिते । 'शस्तं चाथ त्रिपु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च' इति सुखशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वम् । गरीयसि भूयिष्ठे श्रेष्ठे च । क्षतौजसामुभयत्रापि क्षीणशक्तीनां व्यथके युद्धोपोद्बलकत्वाद्भयङ्करे । अन्यत्रादौ संशयादिदुःखजनके । अल्पीयस्यल्पाक्षरेऽल्पमात्रे च । उक्तं च—'स्वल्पा च मात्रा बहुलो गुणश्च' इति । अस्मिन्वचसि द्रौपदीवाक्ये । अतिवीर्यवत्यन्तसामर्थ्यवति भेषज औषध इव । 'भेषजौषधभैषज्यानि, इत्यमरः । बहुरनेको गुणो मानत्राणराज्यलाभादिरारोग्यबलपोषादिश्च दृश्यते । अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः ॥ ४ ॥

अन्वयः—परिणामसुखे गरीयसि, क्षतौजसां व्यथके अस्मिन् वचसि, अति वीर्यवति, अल्पीयसि, भेषजे, इव, बहुः, गुणः, दृश्यते, ॥ ४ ॥

सुधा—परिणामसुखे=अत्यन्तसुखप्रदे, गरीयसि=महदभिप्रायवति, क्षतौजसां=क्षीणबलानाम् , व्यथके=मर्मस्पर्शकरे, अतिवीर्यवति=परमशक्तिशालिनि, अल्पीयसि=परिमिताक्षरे, अस्मिन्=पूर्वप्रोक्ते, वचसि=द्रौपदीवचनसमूहे, भेषजे=औषधे, इव, गुणः=मानत्राणराज्यलाभादिकः, दृश्यते=ज्ञानदृष्ट्या विलोक्यते ।

अथ भेषजपक्षे—परिणामसुखे=सेवनोत्तरसमयकल्याणकरे, तत्कालाप्रियेऽपीति शेषः । गरीयसि=गुरुपाके, चिरजीर्ये, वा महन्मूल्यलभ्ये, क्षतौजसां=शक्तिशून्यानाम् , नितान्तरोगिणामित्यर्थः, व्यथके=विशेषमात्रादनेन क्लेशदे, परिमितमात्रयाऽऽरोग्यदे इति भावः । अर्थात् चन्द्रोदयादिभेषजमतिदुर्बलस्य चेदधिकं दीयते तदा गुणापेक्षया हानिरेव महती न तज्जीर्यते इति भावः । तथा, अतिवीर्यवति=अत्यधिकसामर्थ्यशालिनि, अल्पीयसि=लघुतमवटिकात्मकेऽपि,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भेषजे=औषधे, अस्मिन् वचसि=द्रौपदीवाक्ये इव, बहुः=अनेकः, गुणः, आरोग्य–वीर्य–कान्ति–स्फूर्त्ति–प्रभृतिरूपः, दृश्यते=अनुभूयते इति भावः ॥ ४ ॥

समासः—परिणामे सुखं यस्मिन् तस्मिन् परिणामसुखे । क्षतमोजो येषां ते क्षतौजसस्तेषाम् क्षतौजसाम् ॥ ४ ॥

व्याकरणम्—गरीयसि=गुरु+ईयसुन् । व्यथके=व्यथ=ण्वुल् । दृश्यते=दृश्+कर्मणि लट् ॥ ४ ॥

वाच्यान्तरम्—परिणामसुखे गरीयसि, क्षतौजसां व्यथके, अस्मिन् वचसि, अतिवीर्यवति अल्पीयसि भेषजे इव बहुगुणं पश्यामि ॥ ४ ॥

कोषः—परिणामोऽवसानः स्यात्परिपाकदशाऽपि च' इति कोषः । 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच' इत्यमरः ॥ 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः । 'ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये' इत्यमरः ॥ ४ ॥

सारार्थः—यथा स्वल्पमपि महौषधं परिणामसुखकरं भवति, तथा च निरुत्साहानामुत्साहवर्धकञ्च, तथैव सङ्क्षिप्तमपि सारवत्तरं महदभिप्रायान्वितं द्रौपदीवाक्यं परिणामसुखदं वर्त्तते

भाषाऽर्थः—**आखिर में सुख देने वाली, गूढ अर्थ वाली और दुर्बलों को उत्तेजना देनेवाली द्रौपदी की बात में परम शक्तिमान् थोड़े से औषध के समान विशेष (बड़े ही) गुण देखने में आते हैं ॥ ४ ॥**

सत्यमेवं तथापि मह्यं न रोचते, किं करोमीत्यत आह—

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेऽपि भारती ।
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ ५ ॥

इयमिति । रुचिरार्था महिमार्थसम्पन्नेति रुचिहेतूक्तिः । इयं भारती द्रौपदीवाक्यमिष्टगुणाय । गुणग्राहिण इत्यर्थः । भवते तुभ्यमपि । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । रोचतां स्वदताम् । विध्यर्थे लोट् । हितवचने बलादपीच्छां कुर्यादौषधवदिति भावः । तथापि स्त्रैणे वचसि का श्रद्धा तत्राह–नन्विति । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः । गुणपक्षपातिन इत्यर्थः । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति ग्रहेः क्यप् । विपश्चितो विद्वांसः । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निःस्पृहा ननु निरास्थाः खलु । 'बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्' इति न्यायादिति भावः ॥ ५ ॥

अन्वयः—रुचिरार्था, इयं भारती, इष्टगुणाय भवते अपि रोचताम् । गुणगृह्या विपश्चितः' वचने वक्तृविशेषनिस्पृहाः ननु ॥ ५ ॥

सुधा—रुचिरार्था=शोभनाभिप्राया, हिताशयेति भावः । इयम्=द्रौपद्युक्ता, भारती=वाणी, इष्टगुणाय=गुणैकपक्षपातिने, भवते=युधिष्ठिराय, अपि रोचताम्=स्वदताम् , अस्मभ्यञ्चतुर्भ्यः सा रोचते एव, भवतेऽपि रुचिकरी भवत्विति भावः । कथं स्त्रीवाक्यं स्वीकार्यमित्याह—गुणगृह्याः=गुणग्रहणपरायणाः, विपश्चितः=विद्वांसः, वचने=वाक्ये, वक्तृविशेषनिःस्पृहाः=वाग्मि-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

मुख्ये निरीहाः, ननु=खलु, भवन्ति । वृद्धा विद्वांस एव मामुपदिशन्तु, नान्ये, तत्रापि स्त्रीबालयोर्वचनं नहि ग्राह्यमिति गुणैकपक्षपातिनां पक्षो नह्यस्ति, किन्तु "बालादपि सुभाषितम्" इत्येव पक्षः । अतो भवद्भिरवश्यमेव तद्वाक्यमादरणीयमिति भावः ॥ ५ ॥

समासः—इष्टाः गुणा यस्य स इष्टगुणस्तस्मै इष्टगुणाय । रुचिरः अर्थः यस्याः सा रुचिरार्था । वक्तृणां विशेषः वक्तृविशेषस्तस्मिन् , वक्तृविशेषे निःस्पृहा ये ते वक्तृविशेषनिःस्पृहाः । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः ॥ ५ ॥

व्याकरणम्—रोचताम्=रुच्=लोट् ॥ ५ ॥

वाच्यान्तरम्—रुचिरार्थया अनया भारत्या इष्टगुणाय भवतेऽपि रुच्यताम् । गुणगृह्यैर्विपश्चिद्भिः, वचने वक्तृविशेषनिःस्पृहैर्भूयते ॥ ५ ॥

कोषः—'निकामेष्टं यथेप्सितम्' । 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञ' इत्यमरः ॥५॥

सारार्थः—अधुना द्रुपदपुत्र्या यदुक्तं तदस्माकं चतुर्णां भ्रातृणां मते अतीव समयोचितं रमणीयं ग्रहणीयञ्च । अथ भवानपि तत् स्वीकरोतु । अङ्गीकाराकरणे तु न कोऽपि हेतुः, केवलं स्त्रीत्वाददूरदर्शितया चेन्नेत्युच्यते तदपि न, यतो गुणैकपक्षपातिनां जनानां गुणविशेषे एवाग्रहो वाऽऽदरः । नहि वक्तृजने, अर्थात् स्त्री वा पुमान् बालकोऽपि उपदिशतु, यद्वाक्ये गुणो लक्ष्यते तदेव ग्राह्यम् , चेत्तत्स्त्रीबालयोरपि भवेत्तदा तदपि, वृद्धस्यैव वचश्चेन्निःसारं तदा तदप्युपेक्षणीयमित्यर्थे त्वेका नीतिर्यथा "युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि । अन्यतृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मयोनिना" । तथा च भवतोऽग्रेऽहमपि बाल एवास्मि अतो मयाऽपि यदुच्यते, तदङ्गीकर्त्तव्यमित्याशयः ॥ ५ ॥

भाषाऽर्थः—**सुन्दर भाव से भरी यह बात, गुणों के पक्षपाती आपको अच्छी लगे । क्यों कि सिर्फ गुण ही के ऊपर ध्यान देने वाले विद्वान् लोग, बोलने वालों के अच्छे होने का आग्रह नहीं रखते । कोई भी बोले, पर बात अच्छी होनी चाहिये ॥ ५ ॥**

सम्प्रति स्वयमुपालभते—

चतसृष्वपि ते विवेकिनो नृप विद्यासु निरूढिमागता ।
कथमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति ॥ ६ ॥

चतसृष्विति । हे नृप, चतसृष्वपि विद्यास्वान्वीक्षिक्यादिषु । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चैताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः' इति कामन्दकः । निरूढिमागता प्रसिद्धिं गता अत एव विवेकिनी सदसद्विवेकवती । यथाह मनुः—'आन्वीक्षिक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥' इति । ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव विपर्ययं वैपरीत्यमविवेकरूपमेत्यावसीदति नश्यति । तन्न युक्तमिति भावः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे नृप ! चतसृष्वपि विद्यासु निरूढिम् , आगता।विवेकिनी, ते मतिः, विपर्ययम् , एत्य, करिणी पङ्कम् , इव, कथम् , अवसीदति ॥ ६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुधा—हे नृप !=राजन् !, चतसृषु=आन्वीक्षिक्यादिषु, 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चैताश्चतस्रः स्युर्लोकसंस्थितिहेतव' इति नीतिः । विद्यासु=अधुनोक्तासु, निरूढिम्=प्रसिद्धिम्, आगता=प्राप्ता, विवेकिनी=सदसद्विचारशीला, ते=तव=युधिष्ठिरस्य, मतिः=बुद्धिः, विपर्ययम्=व्यत्यासम्, एत्य=प्राप्य, करिणी=हस्तिनी, पङ्कम्=आर्द्रमृदम्, एत्य, इव, कथम्=किमिव, अवसीदति=नश्यति, यथा चतुश्चरणवती स्वेष्टसुखज्ञानवत्यपि हस्तिनी, दैवात्पङ्के संलग्ना भूत्वा क्लिश्यति, तथैव ते मतिरपि सकलागमज्ञाऽपि शत्रुकृतप्रपञ्चे निमग्नाऽस्ति, तत्कथमिति न ज्ञायते । यथा पङ्कसंलग्नां हस्तिनीं, हस्तिनी एवोद्धर्त्तुं शक्नोति, तथैव भवदीयां मतिं मोहापन्नां, भवादृश एव प्रकृतिस्थां कर्त्तुं शक्नुयात् इति भावः । वा हस्तिनीव स्थूला मतिस्तेऽस्ति चेति व्यङ्ग्योक्तिः। बहुत्र भीमकृतयुधिष्ठिराक्षेपवचनावलोकनात् भारते ॥ ६ ॥

व्याकरणम्—विवेकिनी=विवेक+इन्+ङीप् । निरूढिम्—नि+रुह+क्तिन् । एत्य=इण्+क्त्वा+ल्यप्+तुक् ॥ ६ ॥

वाच्यान्तरम्—हे नृप ! चतसृषु विद्यासु निरूढिम्, आगतया, विवेकिन्या ते मत्या विपर्ययम्, एत्य, करिण्या पङ्कम्, इव कथम्, अवसद्यते ॥ ६ ॥

कोषः—'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चैताश्चतस्रश्च लोकसंस्थितिहेतव' इति कामन्दकी नीतिः । 'करिणी हस्तिनी प्रोक्ता धेनुका च वशाऽथव' इति । स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये' इत्यमरः ॥ ६ ॥

सारार्थः—यथा चतुश्चरणेषु स्थिराऽपि स्वप्राणानिष्टशङ्किताऽपि हस्तिनी पङ्के निमग्ना सीदति तथैव चतसृषु विद्यासु प्रख्यातिं गता ते मतिर्वैरिविहितकपटप्रपञ्चे निमग्नाऽस्ति । तत्कथमिति न बुद्ध्यते, केवलं दुर्दैवमेव कारणमिति ॥ ६ ॥

भाषाऽर्थः—**हे महाराज ! चारों विद्याओं में प्रसिद्ध और अच्छे बुरे को समझती हुई भी तुम्हारी बुद्धि, क्यों उलटी हो कर नष्ट होती जा रही है । जैसे चार पांव वाली हथिनी कीचड़ में पड़ दुःखी हो ॥ ६ ॥**

किं नश्छिन्नमिदानीं येनेत्थमुपालभ्येमहीत्यत्राह—

विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि सम्भावितवृत्तिपौरुषम् ॥ ७ ॥

विधुरमिति । त्वयि परैः शत्रुभिरिमामिदृशीमवगीतां गर्हिताम् । 'अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते' इति विश्वः । दशां गमिते प्रापिते सति । सुरैरपि सम्भावितवृत्ति बहुकृतप्रसारम् । अथवा निश्चितसद्भावम् । पौरुषं पुरुषकारः । युवादित्वादण्प्रत्ययः अवसीदति नश्यतीति यत् । अतः परम् अतोऽन्यदधिकं किं विधुरं किं कष्टम्, न किञ्चिदित्यर्थः । 'विधुरं प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि' इति वैजयन्ती । अस्तीति शेषः । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारः । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा यद्वा पुरुषाधिकारस्य दुर्दशा सा च शत्रुकृता । तदुपरि महत्कष्टं तच्च त्वदुपेक्षयेत्युपालभ्यस इत्यर्थः ॥७॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—परैः; अवगीताम्, इमां दशाम्, गमिते, त्वयि, सुरैः अपि, सम्भावितवृत्ति, पौरुषम्, यत्, अवसीदति, तत् अतः, परं, किं, विधुरम् ॥ ७ ॥

सुधा—परैः = शत्रुभिः, दुर्योधनादिभिरित्यर्थः । अवगीताम् = निन्दिताम्, इमाम् = ईदृशीम्, वर्तमानामित्यर्थः । दशाम् = अवस्थाम्, गमिते = प्राप्ते, त्वयि = भवति युधिष्ठिरे, सुरैः = अमरैः, देवैरित्यर्थः । अपि, सम्भावितवृत्ति = बहुकृतप्रसारम्, वर्णितकृत्यम्, इति वा, पौरुषम् = उद्योगः यत् = यस्मात् कारणात् अवसीदति = नश्यति तत्, अतः = अस्मात्, परम् = अधिकम्, किम्, विधुरम् = कष्टम्, न किमपीत्यर्थः । यदि कश्चिदकिञ्चनो जनः एवं वैरिदुर्दशां प्राप्तो भवेत्तदोचितमेव, परन्तु भवतः पौरुषं देवैरपि प्रशंसनीयं, तादृशा भवन्तोऽनाथा इव अवसीदन्ति, इति नानुभवयोग्यो विषयः ॥ ७ ॥

समासः—सम्भाविता वृत्तिर्यस्य, तत् सम्भावितवृत्ति ॥ ७ ॥

व्याकरणम्—अवसीदति = अव + सद् + लट् ॥ ७ ॥

वाच्यान्तरम्—परैः, अवगीताम्, इमां दशां गमिते त्वयि, सुरैरपि सम्भावितवृत्तिना पौरुषेण यत् अवसद्यते, अतः परं केन विधुरेण भूयते ॥ ७ ॥

कोषः—'अवगीतः ख्यातगर्हण' इत्यमरः । अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते' इति इति विश्वः । 'दशाऽवस्थाऽनेकविधा' इत्यमरः । 'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः । 'पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषम्' इत्यमरः ॥ ७ ॥

सारार्थः—यस्य नाम शक्तिर्नास्ति, तादृशश्चेद्वैरिभिः पीड्यते तर्हि तद्युक्तमेव, यतस्तत्प्रतीकारकरणसामर्थ्यं चाशक्ते जने न भवति । परन्तु भवान्, पराक्रमाधिकजनचर्चावसरे देवैरपि गीयते, 'यत्पाण्डवैः सह योद्धुं वयमपि न शक्नुमः' एवम्भूतोऽपि यच्छत्रुभिः पीड्यते भवान्, तस्मादतोऽधिकं न हि दृश्यते अद्भुतं कष्टम् ॥ ७ ॥

भाषाऽर्थः—**शत्रुओं द्वारा ऐसी गिरी हालत में डाले हुए देवताओं से भी प्रशंसित आपका जब आचरण ही चौपट हो रहा है तो इससे बढ़कर क्या और कष्ट (क्लेश) होगा ? ॥ ७ ॥**

अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेत्याशङ्क्य नायमुपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव तावच्छ्लोकद्वयेन विविनक्ति—

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

द्विषतामिति ॥ भूतिमुदयमिच्छता । शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा सुधिया । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इत्यसिच्प्रत्ययः । गुरुर्महानप्यस्वन्ततरोऽत्यन्तदुरन्तः । क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषतामुदयो वृद्धिः । सुखेन मृष्यत इति सुमर्षणः सुसहः । उपेक्ष्य इत्यर्थः । स्वन्तश्चेद्दुर्मर्षण इति भावः । 'भाषायां शासि–'इत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसम्पदुन्मुखः । 'प्रनिरन्तर्—'इत्यादिना णत्वम् । परिक्षयो न सुमर्षणः । नोपेक्ष्य इत्यर्थः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्यथा तूपेक्ष्य इति भावः । नह्युदय एव प्रतिकार्यो न च क्षय इत्येवोपेक्ष्यः । किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यामुभावपि प्रतिकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वयः—भूतिम्, इच्छता, सुमेधसा, गुरुः, अस्वन्ततरः, द्विषताम्, उदयः सुमर्षणः (भवति) महान् अपि, फलसम्पत्प्रवणः, परिक्षयः, न (सुमर्षणः भवति) ॥ ८ ॥

सुधा—भूतिम्=विभूतिम्, ऐश्वर्यमित्यर्थः । इच्छता=अभिलषता, सुमेधसा=सुबुद्धिना, जनेनेति शेषः । गुरुः=महान्, समधिक इति वा, अस्वन्ततरः=दुःखोदर्कः, क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषतां=शत्रूणाम्, उदयः=अभ्युदयः, उन्नतिरिति वा । सुमर्षणः=सुसहः, भवति । वैरिणामभ्युदय उपेक्ष्यो भवति, चेत्स्वयं शनैः शनै क्षीयमाण इत्यर्थः । अथ, महान्=विशेषः अपि, फलसम्पत्प्रवणः=लाभविभवाभिमुखः । परिक्षयः=अनभ्युदयः, न=नहि, सुमर्षणः=सहः, भवति । चेत्तत्काले दशा क्षीणा, किन्त्वभ्युदयोन्मुखी तादृशस्य शत्रोरुपेक्षा नहि युक्तेति । अर्थात्स च दुर्योधनोऽनुदिनमभ्युदयोन्मुख एवातोऽसौ नोपेक्ष्यः । यथोक्तं शिशुपालवधे "उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च" इति ॥ ८ ॥

समासः—शोभना मेधा यस्य सः सुमेधास्तेन सुमेधसा । शोभनोऽन्तोऽवसानो यस्य सः स्वन्तः, न स्वन्त अस्वन्तः, अतिशयेनास्वन्तः, अस्वन्ततरः । फलस्य सम्पत् फलसम्पत्, तस्याः प्रवणः फलसम्पत्प्रवणः ॥ ८ ॥

व्याकरणम्—उदयः=उत्+इण्+भावे घञ् । परिक्षयः=परि+क्षि+भावे घञ् ॥८॥

वाच्यान्तरम्—भूतिमिच्छन् सुमेधाः गुरुमस्वन्ततरं द्विषतामुदयं सहति । वा गुरुणा अस्वन्ततरेण द्विषतामुदयेन सुमर्षणेन भूयते । महताऽपि फलसम्पत्प्रवणेन परिक्षयेण, न सुमर्षणेन भूयते ॥ ८ ॥

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा इत्यमरः ॥ ८ ॥

सारार्थः—यदि वर्त्तमानसमये शत्रोर्दशा उत्तमा, किन्त्वनुदिनं क्षीयमाणा, तर्हि स च शत्रुरुपेक्ष्यः । तदर्थं नहि विशेषसावधानताया आवश्यकता । अथ यस्य च दशा तत्कारे क्षीणाऽपि, शनैः शनैरुन्नत्यभिमुखी, स चोपेक्ष्योऽपि न जातु पराभवं करोति । स्वयमेव भाविनि काले नश्यति । तथा कृष्णपक्षादौ चन्द्रः पूर्णोऽपि, परं क्षीयमाणः, अत एव तं राहुरुपेक्षते, तथा च शुक्लपक्षादौ चन्द्रं कृशतममपि प्रतिदिनं वर्द्धमानमवलोक्य पक्षान्ते स्वर्भानुर्ग्रसति । इति ॥८॥

भाषाऽर्थः—**उन्नति की चाह रखने वाले बुद्धिमान्, वर्त्तमान समय में शत्रु की तरक्की और धीरे धीरे अवनति देखकर सहते हैं और तत्काल में गई गुजरी हालत, और आगे बढ़ती हुई दशा देखकर नहीं सह सकते हैं ॥ ८ ॥**

अथोभयोरपि मध्य एकतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वेदानीं युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह—

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥

अचिरेणेति ॥ कृतमनेनेति कृती । कुशल इत्यर्थः । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । परस्य

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगमचिरेणाशुभाविनीं भूयसीं दुरन्तां च, तथात्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीमल्पीयसीं च विगणय्य विचार्य। 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः। उपेक्षते। अन्यथोक्तवैपरीत्ये। परस्य क्षययुक्तावल्पीयस्याम्, स्वस्य भूयस्यां च सत्यामित्यर्थः। तत्प्रतिकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रतिकारमचिरेणाशु कुरुते। एवं सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरिक्षयो यथास्माकं तदा किं वक्तव्यम्। सद्यः प्रतिक्रुरुत इत्यर्थात्सिद्धमनुसन्धेयम्॥ ९॥

अन्वयः—कृती, परस्य, अचिरेण, भूयसीं, क्षययुक्तिम्, आत्मनः, च, विपरीतां, विगणय्य, उपेक्षते,। अन्यथा, तत्प्रतिकारं, कुरुते॥ ९॥

सुधा—कृती = कुशलः, यत्नवान् वा, परस्य = शत्रोः, अचिरेण=अल्पकालेन भूयसीं = महीयसीं, क्षययुक्तिम् = नाशप्रकारम्, संहारगतिमित्यर्थः। तथा, आत्मनः = स्वस्य, च=अपि, विपरीताम् = तद्विलोमाम्, चिरेण भाविनीं स्वल्पीयसीं च क्षययुक्तिमित्यर्थः। विगणय्य=विविच्य, विचार्येति वा, उपेक्षते = उपेक्षां कुरुते। अन्यथा = उक्तभिन्नदशायां, अर्थात् शत्रोश्चिरेण भाविनीं, स्वस्य चाशु सम्भाविनीं क्षययुक्तिमालक्ष्येति भावः। तत्प्रतिकारम् = तत्प्रतिक्रियाम्, अर्थायेन साक्षययुक्तिर्नश्यति स्वस्य, परस्य चाशु साऽऽयाति तथा कुरुते=करोति॥ ९॥

समासः—न चिरमचिरं तेनाचिरेण। क्षयस्य युक्तिः क्षययुक्तिस्तां क्षययुक्तिम् तस्याः क्षययुक्तेः, प्रतिकारस्तत्प्रतिकारस्तं तत्प्रतिकारम्॥ ९॥

व्याकरणम्—विगणय्य=वि=गण + णिच् + क्त्वा + ल्यप्। उपेक्षते = उप + ईक्ष + कर्त्तरि लट्। कुरुते = कृ + लट्॥ ९॥

वाच्यान्तरम्—कृतिना अचिरेण, परस्य भूयस्यपि, क्षययुक्तिः स्वस्य च विपरीता, क्षययुक्तिरुपेक्ष्यते, अन्यथा तत्प्रतिकारः क्रियते॥ ९॥

कोषः—'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यमरः। 'विपरीतो विपर्यासो व्यत्यासो व्यत्ययश्च स' इत्यमरः। वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः॥ ९॥

सारार्थः—कुशलो जनस्तु, शत्रोराशु भाविनं नाशोपायं, तथा निजस्य चिरसम्भवं तं समवलोक्य तत्प्रतिकारकरणे वेगवान् नहि भवति। अथ चेद्दीर्घकालेनायान्तीं शत्रोर्विपत्तिम्, स्वस्य च सत्वरमेव भाविनीं तां ज्ञात्वा झटिति तत्र यथा शत्रोर्विपत्तिः शीघ्रमेव भवति, तथा स्वस्य च विपत्तिर्दूरी भवति, तथा यतते॥ ९॥

भाषाऽर्थः—**समझदार लोग, थोड़ी ही देर में होने वाली दुश्मनों को विपत्ति देख और खुद की देर से आने वाली समझ कर टाल देते हैं। लेकिन, वे शत्रुओं की दूरसे आने वाली और अपनी तुरत पहुंचनेवाली विपद् को हटाने के लिये उपाय करते हैं॥९॥**

तथाप्युपेक्षायामनिष्टमाचष्टे—

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया।
अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः॥ १०॥

अनुपालयतामिति। उदेष्यतीं वर्धिष्यमाणाम्। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः। द्विषतां प्रभुशक्तिं कोशदण्डजं तेजः। 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः। अनी-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

हयाऽनुत्साहेनानुपालयतामुपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयान्निकृष्टपुरुषानुरागोत्थलोकापवादभयादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरादपयान्त्यपसरन्ति । यथाह कामन्दकः—'स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते' इति । अतः पराक्रमितव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

अन्वयः—उदेष्यतीम्, द्विषताम्, प्रभुशक्तिम् । अनीहया, अनुपालयताम्, महीभुजाम्, श्रियः, जननिर्वादभयात् इव अचिरात् अपयान्ति ॥ १० ॥

सुधा—उदेष्यतीम् = वर्धिष्यमाणाम्, द्विषतां=शत्रूणां, प्रभुशक्तिम् = कोषदण्डसामर्थ्यम्, अनीहया=अनिच्छया, अवहेलयेत्यर्थः । अनुपालयताम्=उपेक्षमाणानाम्, महीभुजाम् = भूभुजाम्, राज्ञाम्, श्रियः=राजलक्ष्म्याः, जननिर्वादभयात्, इव, अचिरात्=सत्वरमेव, अपयान्ति= निर्गच्छन्ति, दूरीभवन्ति । न तादृशानां जनानां समीपे तिष्ठन्तीति भावः ॥ १० ॥

समासः—प्रभोः शक्तिः प्रभुशक्तिस्तां प्रभुशक्तिम् । महीं भुञ्जन्तीति महीभुजस्तेषां महीभुजाम् । जनानां निर्वादः जननिर्वादः तस्माद्भयं जननिर्वादभयम्, तस्माज्जननिर्वादभयात् ॥१०॥

व्याकरणम्—अनुपालयताम् = अनु + पाल + णिच् + शतृ । द्विषताम्=द्विष + शतृ + । महीभुजाम् = मही + भुज + क्विप् । अपयान्ति = अप + या + लट् ॥ १० ॥

वाच्यान्तरम्—उदेष्यतीं, द्विषतां, प्रभुशक्तिम्, अनीहया, अनुपालयतां, महीभुजां, श्रीभिः, जननिर्वादभयात्, इव, अपयायते ॥ १० ॥

कोषः—'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः ॥ १० ॥

सारार्थः—यः कश्चिन्महीपतिः शत्रोरुन्नतिमवलोक्योपेक्षां कुरुते, तस्य समीपे चाण्डालस्पर्शपातकभयादिव सम्पदो नहि आयान्ति, पूर्वतो वर्त्तमाना अपि दूरतो गच्छन्तीति ॥ १० ॥

भाषाऽर्थः—**बढ़ती हुई, दुश्मनों की दौलत को देख चुपचाप ठहरनेवाले राजाओं की सम्पत्ति, लोगों के अपवाद के समान निकल जाती है ॥ १० ॥**

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेनाभियुज्यत इत्यत्रात—

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

क्षयेति । क्षययुक्तमपि तथा सन्तं क्षीणमपि स्वभावजं सहजमनपायं शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशं च दधतं समृद्धये वृद्ध्यर्थमुत्थितमुद्युक्तम् । वर्धिष्णुमित्यर्थः । नृपं प्रजाः । प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीयाग्रहणम् । प्रतिपदि त स्यादृश्यत्वादिति । प्रणमन्ति । प्रह्वीभावेन वर्तन्त इति भावः । चन्द्रं तु नमस्कुर्वन्ति । क्षीणस्याप्युत्साहः कार्यसिद्धेर्निदानमित्यर्थः । 'जयं हि सततोत्साही दुर्बलोऽपि समश्नुते' इति कामन्दकः ॥ ११ ॥

अन्वयः—प्रजाः क्षययुक्तम्, अपि, स्वभावजं शिवं धाम दधतम्, समृद्धये उत्थितम्, अनपायम्, नृपम्, प्रतिपच्चन्द्रम्, इव प्रणमन्ति ॥ ११ ॥

सुधा—प्रजाः = जनाः, करदा लोका इति यावत् । क्षययुक्तम् = हानिमन्तम्, स्वभावजम्= प्राकृतिकम्, शिवम् = भाविकल्याणकरम्, धाम=तेजः=ओजः, दधतं,=धारयन्तम्, समृद्धये=

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ऐश्वर्योन्नत्यै, उत्थितम् = उद्योगपरम्, अनपायम् = निर्दोषम्, नृपम् = राजानम्, क्षयमुक्त(१)म् = परिक्षीणम्, कलामात्रावशेषमित्यर्थः । अपि, स्वभावजम् = प्रकृतिजम्, एवमेव परिक्षीणोऽपि शुक्लपक्षेऽनुदिनं प्रकृत्या वर्धतेऽतः स्वाभाविकम् । यद्यपि चन्द्रबिम्बे स्वतस्तेजो न वर्तते, किन्तु रविकिरणोज्ज्वलभाग उज्ज्वल इवावलोक्यते । तथापि रविकिरणयोगोऽपि प्राकृतिक एवोच्यते । यदि स्वगतं तेजोऽङ्गीक्रियते, तदा सर्वस्यां तिथौ कथं नाखिलं बिम्बमुज्ज्वलमवलोक्यते ? । शिवम् = भाविकल्याणसूचकम्, वा, शिवशिरोभूषणम्, नामैकदेशे नामग्रहणेन क्षत्यभावात् । धाम = तेजः, किरणमिति यावत्, समृद्धये = वर्धनाय, क्रमकलोपचयायेति यावत् । उत्थितम् = भूप्रान्तादियति उद्गच्छन्तम्, पूर्वक्षितिजादुपरि समुद्गतम्, इति यावत । अनपायम् = निष्कलङ्कम्, पूर्णबिम्बे एव कलङ्कपूर्णत्वावलोकनात्, कलामात्रशेषे कलङ्कानदर्शनाच्चेति शेषः । प्रतिपच्चन्द्रम् = प्रतिपत्तिथ्यन्तचन्द्रम्, इव, प्रणमन्ति = नमस्कुर्वन्ति, अत्र क्षयमुक्तमिति नृपचन्द्रयोर्वा धाम्नोऽपि विशेषणमवगन्तव्यम् । चन्द्रः सूर्यसान्निध्यवशेन द्वादशांशान्तर्गतो यदा तदा सदुज्ज्वलभागोऽस्मदादिदृश्यवृत्तान्तर्गतो न भवति । यदा पुनः क्रमशोऽग्रे गच्छति, तदा क्रमशस्तिर्यक्स्थतया स्वदृश्यभागे तच्छुक्लभागस्य प्रवेशात् तच्छुक्लवृद्धिर्भवतीति कलावृद्धेः कारणम् ११

समासः—क्षयेन युक्तः क्षययुक्तस्तम् । स्वस्य भावः स्वभावस्तस्माज्जायते इति स्वभावजः तम् स्वभावजम् । न अपायाः सन्ति यस्मिन् सः अनपायस्तमनपायम् । प्रतिपदश्चन्द्रः प्रतिपच्चन्द्रस्तं प्रतिपच्चन्द्रम् ॥ ११ ॥

व्या०—दधतम् = धा + शतृ । प्रणमन्ति = प्र + णम + लट् । उत्थितम् = उत् + ष्ठा + क्तः ॥ ११ ॥

वाच्यान्तरम्—प्रजाभिः, क्षययुक्तोऽपि, वा क्षययुक्तमपि स्वभावजं धाम दधत्, समृद्धये उत्थितोऽनपायो नृपः प्रतिपच्चन्द्र इव प्रणम्यते ॥ ११ ॥

कोषः—'स्वभावश्च निसर्गश्च प्रकृतिर्वा' इति कोषः । 'धाम तेजसि दीप्तौ च गृहे स्थाने शरीरके' इति । 'स्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । 'हिमांशुश्चन्द्र माश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

सारार्थः—यदि वर्त्तमानसमये न्यायपरो राजा हतविभवोऽपि, स्वाभ्युदयार्थं प्रयासं करोति, तदा चिरानुरागिणः प्रजाजनास्तस्य सादरं साहाय्यं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

भाषाऽर्थः—**मौजूदा हालत में दुर्दशाग्रस्त होने पर भी, आगे के लिये अच्छी प्रतिभा बनाये उन्नति के लिये तैयार और दोषों से रहित राजा को प्रतिपदा के चन्द्रमा के सदृश प्रजालोग प्रणाम करते हैं अर्थात् उनका साथ देते हैं ॥ ११ ॥**

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह—

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥

प्रभव इति । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनि-

(१) क्षयेन राजयक्ष्मणा युक्तमिति वा व्याख्येयम् ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥' इति पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः। 'तद्धितार्थ-' इत्यादिनोत्तरपदसमासः। कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः। नयो नीतिः। मन्त्र इति यावत्। कोशोऽर्थराशिः। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः,' इत्यमरः। दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम्। 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसाया लगुडे यमे। यात्राज्ञायां सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती। तयोः कोशदण्डयोः। प्रभुशक्तेरित्यर्थः। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम्। 'ऋदोरप्'। स नयो विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। दक्षतां क्षिप्रकारित्वम्। उत्साहमित्यर्थः। लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः। नियतिं दैवमिव। 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः। अनुरुध्यतेऽनुसरति। रुधेर्दैवादिकात्कर्तरि लट्। मन्त्रस्यापि मूलमुत्साहस्तन्मूलायाः प्रभुशक्तेर्मूलमिति किमु वक्तव्यम्, अतः स एवाश्रयणीयः। यतो नक्तन्दिवं मन्त्रयतस्तस्यापि प्रभोर्निरुत्साहस्य न किञ्चित्सिद्ध्यतीति ॥ १२ ॥

अन्वयः—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः, नयः, कोशदण्डयोः प्रभवः खलु। सः (नयः) विधेयपदेषु दक्षताम्, लोकः, नियतिम् इव अनुरुध्यते ॥ १२ ॥

सुधा—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः=विहितसहायाद्यङ्गपञ्चकनिश्चयः, (अर्थाद्राजनीतेः पञ्चाङ्गानि वर्त्तन्ते तेषु प्रथमे के मम सहायकाः सन्तीत्यस्य परिज्ञानमेकम्, तथा च जयस्यापकरणानामेकत्रीकरणं द्वितीयम्, एवं देशविभागस्तृतीयम्, तथा कालविभागश्च, अस्मिन् समये इदं कर्त्तव्यमिति। तथा विपत्तेः प्रतीकारः। कुतश्चिदागताया विपदो दूराकरणायायासः, इति चतुर्थम्, तथा परिणामे कार्यसिद्धिरिति पञ्चमम्।) नयः=नीतिः, कोशदण्डयोः=धनराशिचतुरङ्गसैन्ययोः, प्रभवः—उत्पत्तिकारणम्। खलु भवति। सः=नयः, विधेयपदेषु =कृत्यवस्तुषु, दक्षताम्=दक्षत्वम्, उद्योगमिति यावत्। लोकः=जनः, नियतिम् = दैवम्, भाग्यमिति यावत्, वा इन्द्रम्, इव, अनुरुध्यते = अनुसरति।

अथ लोकपक्षे व्याख्यायते—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः=सम्यग्विहितपञ्चाङ्गपत्रविचारः, नयः= न्यायवान्, गणक इति शेषः। कोपदण्डयोः=अर्थ-शासनयोः। प्रभवः=उत्पादको भवति, नहि पञ्चाङ्गपत्रं विना धनं, तिथ्यादिनां घटीपलं च ज्ञायते। एवम्भूतः सः=विचारवान्, विधेयपदेषु= कर्त्तव्यलक्षणेषु वा कृत्यवस्तुषु, वा कार्यस्थानेषु राज्ञ इति शेषः। दक्षतां=स्फूर्त्तिम् लोकः=अत्र-लोककः=जन्मपत्रद्रष्टा गणक इति, नियतिम्=भाग्यम्, इव, अनुरुध्यते=अनुसरति। यथैव भावी, तथैव गणको—वदति, नैवंविधस्य गणकस्य कथनं मिथ्या भवति इति भाव ॥ १२ ॥

समासः—कोशश्च दण्डश्च कोशदण्डौ तयोः कोशदण्डयोः। पञ्च अङ्गानि पञ्चाङ्गानि, पञ्चाङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः। कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो येन वा यस्य सः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः। विधेयानि पदानि विधेयपदानि तेषु विधेयपदेषु ॥ १२ ॥

व्याकरणम्—अनुरुध्यते=अनु + रुध + लट् + श्यन् ॥ १२ ॥

वाच्यान्तरम्—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयेन नयेन, कोशदण्डयोः प्रभवेण भूयते खलु। तेन विधेयपदेषु दक्षता, लोकेन नियतिरिवानुरुध्यते ॥ १२ ॥

कोषः—'सहायाः साधनोपायाः विभागो देशकालयोः विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मिष्यते' । इति कामन्दकः । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्राज्ञायां सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । 'लोकस्तु भुवने जने' इति ॥ १२ ॥

सारार्थः—यः कश्चित् राजा नीतेः पञ्चाङ्गानां परिरक्षकस्तदनुसारं चलति च, तस्य धनराशिः सैन्यसमूहश्च न कदापि अल्पतां यति । परन्तु तां नीतिं सामयिक एव दक्षो जनः पालयति । नहि दीर्घसूत्रेण हतोत्साहेन पाल्यते, इति विविच्य भवता सा नीतिरनुसर्त्तव्या ॥ १२ ॥

भाषाऽर्थः—**जिस राजनीति के पाँचों अङ्गों का निर्णय किया जाता है, ऐसी नीति खजाना और सेनाविभाग की बुनियाद होती है । लेकिन वह नीति जल्दीबाजी का पीछा करती है, जैसे लोग दैव (भाग्य) ही का भरोसा रखते हैं ॥ १२ ॥**

ननु सोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत्राह—

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

अभिमानवत इति । अभिमानवतो मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतं पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षत आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्तनक्षममनर्थप्रतीकारसमर्थमालम्बनं सहकारि मतमिष्टम् । यथा कस्यचित्तुङ्गमारोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः । किं पौरुषादन्यैः सहायैः शूराणामिति भावः ॥ १३ ॥

अन्वयः—अभिमानवतः, प्रियम् , उच्चैः पदम् , आरुरुक्षतः, मनस्विनः विनिपातनिवर्त्तनक्षमम् , आत्मपौरुषम् , आलम्बनम् , मतम् ॥ १३ ॥

सुधा—अभिमानवतः=मानधनस्य, जातिकुलाभिमानशालिन इत्यर्थः । प्रियम्=अभीष्टम् , उच्चैः=उन्नतम् , योग्यतायोग्यम् , आरुरुक्षतः=आरोढुमिच्छतः, मनस्विनः=गम्भीरस्य, विनिपातनिवर्त्तनक्षमम्=विपत्तिध्वंसयोग्यम् , वाऽनर्थप्रतीकारसमर्थम् , आत्मपौरुषम्=निजोद्योग एव, आलम्बनम्=अवलम्बनम् , सहायकमित्यर्थः । मतम्=इष्टम् , वा स्वीकृतम् ॥ १३ ॥

समासः—अभिमानोऽस्यास्तीति अभिमानवान् तस्याभिमानवतः । विनिपातस्य निवर्त्तनं विनिपातनिवर्त्तनम् , तस्य क्षमं विनिपातनिवर्त्तनक्षमम् । आत्मनः पौरुषम् , आत्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

व्याकरणम्=आरुरुक्षतः=आरुरुक्षतेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः ॥ १३ ॥

वाच्यान्तरम्—अभिमानवतो मनस्विनः, प्रियम् , उच्चैः पदम् , आरुरुक्षतः, विनिपातनिवर्त्तनक्षमेण आत्मपौरुषेण, आलम्बनेन भूयते ॥ १३ ॥

कोषः—'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः' इत्यमरः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु—' इत्यमरः ॥ १३ ॥

सारार्थः—यः स्वजातिकुलाभिमानवान् महीपतिः स्वामीष्टस्थानलाभाय यतते, तेन अन्यसाहाय्याशा न कर्त्तव्या केवलं निजभुजविक्रमस्यैव साहाय्याशा विधेया, यत्कृत्यं स्वेन सिद्ध्य-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ति, न तदन्यं कथयेदिति ॥ १३ ॥

भाषाऽर्थः—अपनी जाति और कुल (खान दान) के अभिमान वाला जो राजा, मनमाफिक स्थानको चाहे, तो उसको चाहिये कि पराये की आशा छोड़ सिर्फ आपद को लौटाने के लायक अपने (खान) उद्योग वा पराक्रम का अवलम्बन (शरण) करे १३

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह—

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १४ ॥

विपद इति । अविक्रमं पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्त्याक्रामन्ति । आपदुपेतं विपन्नमायतिरुत्तरकालः । 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । रहयति त्यजति । निरायतेः, आसन्नक्षयस्येत्यर्थः । लघुताऽगौरवं नियताऽवश्यम्भाविनी । न कश्चिदेनमाद्रियत इत्यर्थः । अगरीयांल्लघीयान्नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः पदमास्पदं न भवति । यद्वा नृपेति पदच्छेदः । तस्मात्पौरुषं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादेरुत्तरोत्तरविपदादिकं प्रति कारणत्वात्कारणमालाख्योऽलङ्कारः । तथा च सूत्रम्—'पूर्वपूर्वस्योत्तरहेतुत्वे कारणमाला' ॥ १४ ॥

अन्वयः—विपदः अविक्रमं अभिभवन्ति, आपदुपेतम्, आयतिः रहयति । निरायतेः, लघुता नियता, अगरीयान् नृपश्रियः पदं न (लभते) ॥ १४ ॥

सुधा—विपदः=आपदः—नानाविधाः क्लेशा इत्यर्थः । अविक्रमं=निरुद्योगम्, पौरुषहीनमलसं इति यावत्, अभिभवन्ति=आक्रमन्ति, अथ चाविक्रमत्वेनापदाऽन्वितो भवति, तदा किं तदाह—आपदुपेतम्=विपद्युक्तम्, आयतिः=उत्तरकालः, भाविसमय इति यावत् । रहयति=त्यजति, अर्थान्निरुद्योगिनो विपद्ग्रस्ततया भावि—शुभोदयोऽपि दूरीभवन्ति । निरायतेः=अनागामिशुभस्य, जनस्येत्यर्थः । लघुता=क्षुद्रता, अपमानता, नियता=निश्चिता सा च महान् न भवति । अतः, अगरीयान्=लघीयान्, नीचो जन इति शेषः । नृपश्रियः=राजलक्ष्म्याः, पदम्=स्थानम्, न भवति, अतो वर्त्तते सर्वासां अवनतीनां मूलं तु, अनुद्योग एव, अतो भवता यत्नपरेण भाव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

समासः—न विक्रमः यस्य असौ अविक्रमस्तमविक्रमम्, आपदा उपेत आपदुपेतस्तमापदुपेतम् । निर्गता आयतिर्यस्मात्स निरायतिः । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् न गरीयान् अगरीयान् । नृपस्य श्रीः नृपश्रीः, तस्या नृपश्रियः ॥ १४ ॥

व्याकरणम्—अभिभवन्ति=अभि + भू + लट् । रहयति=रह + णिच् + लट् ॥ १४ ॥

वाच्यान्तरम्—अविक्रमो जनः विपद्भिः अभिभूयते । आपदुपेतो जन आयत्या रह्यते । निरायतेर्लघुतया नियतया भूयते । अगरीयसा नृपश्रियः पदेन न भूयते ॥ १४ ॥

कोषः—'शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः । 'विपत्त्यां विपदापदौ' इत्यमरः 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः ॥

सारार्थः—य उद्योगं न कुरुते, स विपदधीनो भवति । तथा च विपदधीनस्य भाव्यपि शुभोदयो न भवति । अथ शुभोदयवञ्चितो जनो ध्रुवमेव अमान्यो भवति, अमान्यो जनो राज्य-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

करणयोग्यो नहि भवतीति। अतो भवता सत्वरमेव यत्नः करणीयः॥ १४॥

भाषाऽर्थः—असली को विपत्तियां घेरती हैं, विपत्ति से ग्रसित को होनहार भी छोड़ देता है। विना होनहारवाले को नीचता आजाती है, और नीच लोग राजपद के लायक नहीं रहते॥ १४॥

फलितमाह—

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम्।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः॥ १५॥

तदिति। तत्तस्मात्। उपेक्षायां दोषसम्भवादित्यर्थः। उन्नतेरभ्युदयस्य प्रतिपक्षमन्तरायं व्यवसायवन्ध्यतामुद्योगशून्यतामवलम्ब्यालम्। अवलम्बनेनालमित्यर्थः। 'अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वा प्रत्ययः। तस्य ल्यबादेशः। तथा हि। पराक्रम आश्रयः कारणं यासां तास्तथोक्ताः समृद्धयः सम्पदो विषादेन सममनुत्साहेन निवसन्ति। पौरुषसाध्याः सम्पदो नानुत्साहसाध्याः। उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः। वैधर्म्येण कार्यकारणरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥१५॥

अन्वयः—तत्, उन्नतेः प्रतिपक्षम्, व्यवसायवन्ध्यताम्, अवलम्ब्य, अलम्। (यतः) पराक्रमाश्रयाः समृद्धयः, विषादेन समं न निवसन्ति॥ १५॥

सुधा—तत् = तस्मात्कारणात्, उन्नतेः=अभ्युदयस्य, प्रतिपक्षम् = बाधकम्, व्यवसायवन्ध्यताम्=उद्योगशून्यताम् आलस्यमित्यर्थः। अवलम्ब्य=स्वीकृत्य, अलम्=व्यर्थम्। नहि किमपि शुभफलमनया भवतः प्रकृत्या वर्त्तमानयेति भावः। यतो यस्मात् कारणादिति शेषः। पराक्रमाश्रयाः=विक्रमाधीनाः, उद्योगाधारा इत्यर्थः। समृद्धयः = सम्पदः, ऐश्वर्याणि इत्यर्थः। विषादेन= अनुत्साहेन, समं=सह, न निवसन्ति=न तिष्ठन्ति, अर्थादुत्साहेन सहैवैश्वर्याणि वर्त्तन्तेऽत उत्साहाश्रयी भवतु भवान्, जहातु हानिमूलमालस्यम्। तथोक्तं भारते—

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्यनर्थः को न स्याद्बहुधनवान् बहुश्रुतश्च।
आलस्यादियमवनी च सागरान्ता सङ्कीर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च॥" इति॥ १५॥

समासः—व्यवसायस्य वन्ध्यता व्यवसायवन्ध्यता, तां व्यवसायवन्ध्यताम्। पराक्रम एवाश्रयो यासां ताः पराक्रमाश्रयाः॥ १५॥

व्याकरणम्—अवलम्ब्य = अव + लबि + क्त्वा + ल्यप्। निवसन्ति=नि + वस् + लट्॥१५॥

वाच्यान्तरम्—पराक्रमाश्रयाभिः समृद्धिभिः विषादेन समं न न्युष्यते॥ १५॥

कोषः—'अलं भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः। 'उद्योगो व्यवसायश्च, पौरुषम्' इति कोषः। पराक्रमो विक्रमश्च साहसः पौरुषम्' इति कोषः। 'खेदो विषादो दुःखञ्च क्लेश इत्यपि कथ्यते' इति॥ १५॥

सारार्थः—यतो हि उद्योगहीनानां न कदाप्युन्नतिर्भवति, अतो भवद्भिः 'सत्वरमुद्योगशीलैर्भाव्यम्। सम्पदस्तु तत्रैव तिष्ठन्ति, यत्रैव पराक्रमः, यत्रानुदिनमनुत्साहो वर्त्तते, तत्र वर्त्तमाना अपि सम्पदोऽपगच्छन्ति। तेन भवद्भिः समयोचितमाचरणमाचरितव्यमिति॥ १५॥

भाषाऽर्थः—क्यों कि विना उद्योग के सब विपत्तियां घेरती हैं, इस लिये आप

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जान बूझ कर भी ऐसे चुप चाप बैठे हैं, यह ठीक नहीं है । सम्पत्तियां तो पराक्रमियों के यहां ठहरती है न कि उद्योगहीन अनुत्साहियों के यहां ॥ १५ ॥

ननु समयः प्रतीक्ष्यते, किं वेगेनेत्यत्राह—

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।
धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥ १६ ॥

अथेति । अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः । नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः । चिरं चतुर्दशवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय कथं सुत्यजाः । ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धक्लेशं विना न त्यक्ष्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥

अन्वयः—अथ चेत् अवधिः प्रतीक्ष्यते, (तर्हि) आविष्कृतजिह्मवृत्तिना धृतराष्ट्रसुतेन नरेन्द्रसम्पदः, चिरम्, आस्वाद्य कथं सुत्यजाः (भविष्यन्ति) ॥ १६ ॥

सुधा—अथ=पक्षान्तरे, चेत्=यदि, अवधिः=समयसीमा, (द्यूतपराजिता वनवासे द्वादश वर्षाणि, गुप्तरूपेण चैकं वर्षं यदावसिष्यथ, तदाऽहं राज्यमर्पयिष्यामीत्येवंरूपो दुर्योधनकृतकालावधिरिति भावः ।) प्रतीक्ष्यते=पाल्यते, भवतेति शेषः । तदाऽस्योत्तरं मह्यं दीयतां तावत्—यत्तु—आविष्कृतजिह्मवृत्तिना=प्रकटीकृतकपटव्यवहारेण, दर्शितविविधव्याजव्यापारेणेत्यर्थः । लाक्षागृहदाहे, विषप्रयोगे, कपटद्यूते इत्यादि बहुत्र दत्तस्वकीयस्वभावपरिचयेनेति भावः । धृतराष्ट्रसुतेन=दुर्योधनेन, नरेद्रसम्पदः=राजलक्ष्मीः, चिरम्=दीर्घकालम्, त्रयोदशवर्षात्मकमित्यर्थः । आस्वाद्य=उपभुज्य—अनुभूयेति वा, कथं=केन प्रकारेण, सुत्यजाः=सुखेन त्याज्याः, भविष्यन्ति इति शेषः । दुर्योधनो विना युद्धक्लेशं न दास्यति वा त्यक्ष्यति स्वराज्यमिति ध्रुवं ज्ञात्वा, स्वसमयप्रतीक्षणं निरर्थकमिति जानीहि ॥ १६ ॥

समासः—जिह्मा वक्रा वृत्तिर्जिह्मवृत्तिः, आविष्कृता जिह्मवृत्तिर्येन, तेन आविष्कृतजिह्मवृत्तिना । धृतं राष्ट्रं येनासौ धृतराष्ट्रः, तस्य सुतो धृतराष्ट्रसुतस्तेन धृतराष्ट्रसुतेन । नराणामिन्द्रः नरेन्द्रः, नरेन्द्रस्य सम्पदो नरेन्द्रसम्पदः ॥ १६ ॥

व्याकरणम्—प्रतीक्ष्यते=प्रति+ईक्ष+कर्मणि लट् । आस्वाद्य=आ+स्वाद्+क्त्वा+ल्यप् ॥ १६ ॥

वाच्यान्तरम्—अथ चेदवधि प्रतीक्षसे, तदा आविष्कृतजिह्मवृत्तिः धृतराष्ट्रसुतः नरेन्द्रसम्पदश्चिरमास्वाद्य कथं त्यक्ष्यति । वा आविष्कृतजिह्मवृत्तिना धृतराष्ट्रसुतेन चिरमास्वाद्य, कथं नरेन्द्रसम्पद्भिः सुत्यजाभिर्भूयते ॥ १६ ॥

कोषः—'अवधिस्त्ववसाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः । 'अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् , आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि'—इत्यमरः । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यमरः ॥ १६ ॥

सारार्थः—बहुधा यो दुर्योधनः स्वस्वभावस्य परिचयं दत्तवान् , स कथमपि, अनुभूतं भुक्तं राज्यं नहि समर्पयिष्यति, इति हेतोस्तव समयप्रतीक्षाकरणं न सम्यगिति ध्रुवमवेहि ॥१६॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाषाऽर्थः—अगर आप उनके तेरह वर्षवाले इकरार पर निर्भर हों, याने तेरह वर्ष बीतने पर खुद मेरा राज्य लौट आवेगा तो यह कभी नहीं हो सकता। क्योंकि जो दुर्योधन बार बार आप पर अपना कपट (धोखा) व्यवहार प्रकट कर चुका है, वह तेरह साल तक राज्य का मजा चख कर कैसे विना क्लेश के वापस दे सकता है ॥१६॥

अथवा तदा दैववशात्स्वयमेव सम्पदो दास्यति चेत्तथापि तत्कथं रोचयेमहीत्याह—

द्विषता विहितं त्वयाऽथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम्।
जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १७ ॥

द्विषतेति ॥ अथवा द्विषता विहितं पुनः प्रत्यर्पितमात्मनः पदं राज्यं त्वया लब्धा लप्स्यते यदि। लभेः कर्मणि लुट्। हे जननाथ, तवानुजन्मनामनुजानामाविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैर्भुजैः कृतमलम्। अस्मद्भुजैर्नकिञ्चित्साध्यमित्यर्थः। राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वातन्त्र्येऽस्मद्भुजवैफल्यात्। 'क्षत्रियस्य विजेतव्यम्' इति शास्त्रात्क्षात्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः। कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते। 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने। भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया। उक्तं च न्यासोद्योते—'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि' इति ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे जननाथ ! यदि त्वया, अथवा, द्विषता पुनः विहितम्, आत्मनः पदं लब्धा। (तदा) तव अनुजन्मनाम्, आविष्कृतपौरुषैः भुजैः कृतम् ॥ १७ ॥

सुधा—हे जननाथ ! नरेन्द्र, राजन्, यदि=चेत्, त्वया=युधिष्ठिरेण, द्विषता=शत्रुणा, दुर्योधनेनेत्यर्थः, पुनः=भूयः, विहितम्, पुनः समर्पितमित्यर्थः। आत्मनः=स्वस्य, पदम्=स्थानम्, राज्याधिकार इत्यर्थः। लब्धा=लप्स्यते, तदा=दुर्योधनकृपाप्राप्तविभवे त्वयि सति, तव=भवतः, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः। अनुजन्मनाम्=अनुजानाम् कनिष्ठानामस्माकमित्यर्थः। आविष्कृतपौरुषैः=प्रकाशित पराक्रमैः, प्रख्यातसामर्थ्यैरिति यावत्, भुजैः=बाहुभिः, शत्रुशातनलब्धपरमयशोभिर्भुजैरित्यर्थः। कृतम=अलम्, निरर्थकम्, नहि तैः किमपि, फलमित्यर्थः ॥ १७ ॥

समासः—जनानां नाथः, जननाथस्तत्सम्बोधने हे जननाथ ! अनु पश्चात् जन्म येषां, तेऽनुजन्मानस्तेषामनुजन्मनाम्। पुरुषस्य भावः पौरुषम्, आविष्कृतं पौरुषं यैस्तैरविष्कृतपौरुषैः ॥

व्याकरणम्—लब्धा=लभ्+कर्मणि लुट्। विहितम्=वि+धा+क्तः ॥ १७ ॥

वाच्यान्तरम्—हे जननाथ ! द्विषता विहितमात्मनः पदं यदि त्वं लब्धाऽसि तदा तवानुजन्मनां, आविष्कृतपौरुषा भुजा अलं (व्यर्था) एवेति ॥ १७ ॥

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः'—इत्यमरः। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु'—इत्यमरः। 'जघन्यजे स्युः कनिष्ठ–यवीयो–ऽवरजानुजा'—इत्यमरः। 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात् कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमरः ॥ १७ ॥

सारार्थः—यदि वनवासावधिसमयेऽतीते दुर्योधनेन समर्पितमपि राज्यं युद्धं विना भवान् लब्ध्वा महाराजो भविष्यति, तदा सर्वत्रास्माकं दीनताप्रकाशनं सम्भविष्यति, परन्त्वधुनाऽपि

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ससुरासुरनरा जानन्ति यत्पाण्डवसमा न सन्ति केऽपि वीरास्त्रिलोक्यामिति ख्यातिर्मिथ्या एव भवेत् । पाण्डवा अपि परप्रदत्तपिण्डभोजिन एवेति दुर्यशोविस्तानं विततं स्यात् ॥ १७ ॥

भाषाऽर्थः—एक तो वह दुर्योधन लौटावेगा ही नहीं, यह जानता हूं, पर तौ भी थोड़ी देर के लिये मैं मान लेता हूं, कि अगर आप अपने दुश्मनों से लौटाये हुये राज्य को पावेंगे भी, तो हे महाराज ! आप के भाइयों की भुजाओं का यश बरबाद हो जावेगा ॥ १७ ॥

ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाह मनुः='साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥' इति । तत्किमाग्रहेणेत्याशङ्क्याह—

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः ।
लघयन्खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥१८॥

मदेति । मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः । मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्तयते वृत्तिं करोति । तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकाद् वृतेर्लट् । भौवादिकस्य तु 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि । तेजसा प्रभावेण । 'तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि' इति वैजयन्ती । जगल्लघयंल्लघूकुर्वन्महांस्तेजस्व्यन्यतोऽन्यस्मात्पुरुषाद्भूतिं वृद्धिं नेच्छति खलु । नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम् । मनुवचनं त्वशूरविषयमिति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

अन्वयः—मृगाधिपः, मदसिक्तमुखैः, स्वयं हतैः करिभिः, वर्तयते । तेजसा जगत् लघयन् महान्, अन्यतः भूतिम्, न इच्छति ॥ १८ ॥

सुधा—मृगाधिपः=केसरी, सिंह इत्यर्थः । मदसिक्तमुखैः=दानवारिधौत—वदनैः, गण्डस्थलनिःसृतमदजलक्षालितकपोलपालिभिरित्यर्थः । स्वयम्=आत्मना, हतैः=घातितैः, करिभिः=गजैः, हस्तिभिरित्यर्थः । वर्त्तयते=वृत्तिं कुरुते, मदमत्तमेव हस्तिनं हत्वा, न तु दुर्वलं हस्तिनमपि हत्वा सिंहः क्षुधां निवर्तयति, का कथाऽन्यवन्यजन्तूनाम् । तथैव, तेजसा=ओजसा पराक्रमेणेत्यर्थः । जगत्=संसारम् , लघयन्=लघूकुर्वन् = तृणीकुर्वन्नित्यर्थः । स्वपराक्रमस्य पुरतो नान्यस्य कस्यापि गणयन्नित्यर्थः । महान्=तेजःप्रभाववान् , जन इति शेषः, अन्यतः= परतः, अन्यजनसाहाय्याद्—इति यावत् । भूतिम्=ऐश्वर्यम् नहि, इच्छति=अभिलषति । स्वबलेनैव वैरिणं विजित्य विभवं लब्धुमिच्छति । इति ॥ १८ ॥

समासः—मदेन सिक्तं मदसिक्तं, मदसिक्तं मुखं येषां ते मदसिक्तमुखास्तैर्मदसिक्तमुखैः, मृगाणामधिपो मृगाधिपः ॥ १८ ॥

व्याकरणम्—वर्त्तयते=वृतु+णिच्+लट् । लघयन्=लघ्+णिच्+शतृ । इच्छति= इष लट् ॥ १८ ॥

वाच्यान्तरम्—मृगाधिपेन स्वयं हतैर्मदसिक्तमुखैः करिभिः वर्त्यते । तेजसा जगत् लघयता महता अन्यतो भूतिर्न इष्यते ॥ १८ ॥

कोषः—मदो दर्पेऽभिमाने च गजगण्डस्थलाम्बुनि—इति । सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

-केसरी हरिः' इत्यमरः । 'त्रिष्वथो जगति लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । विभूतिर्भूतिरै-श्वर्यमणिमादिकमष्टधा'इत्यमरः ॥ १८ ॥

सारार्थः—यथा पशूनां राजा सिंहोऽपि दुर्बलं गजमन्यपशुद्वारा हत्वा न क्षुधां निवर्त्तयते अपि तु मदमत्तान् यूथनायकान् दन्तिनः स्वविक्रमेणैव निहत्य भोजनाशां पूरयति । भवांस्तु सर्वेषां राज्ञां शासकः पूर्वमासीत्तथाविधोऽपि स्वपौरुषं न किमपि करोति । नैतन्महतां योग्यः स्वभावः । महान्तो जना निजौजसाऽखिलं भूतलं तृणवन्मन्यमानाः नान्यतोऽभ्युदयमभिलषन्ति ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे सिंह खुद मतवाले हाथियों को मारकर भूख को निपटाते हैं, वैसे महान् (बड़े) आदमी अपने सामने दुनियां को तुच्छ समझ कर पराये की सहायता से ऐश्वर्य नहीं चाहते ॥ १८ ॥**

ननु 'युद्धात्पाक्षिको लाभः' उपायान्तरैस्तु न तथेत्याशङ्क्याह—

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥

अभिमानेति । अभिमानधनस्य वैरनिर्यातनमात्रनिष्ठस्य । अत एव गत्वरैर्गमनशीलैरस्थिरैः । 'गत्वरश्च' इति क्वरबन्तो निपातः । असुभिः प्राणैः करणैः । 'पुंसि भून्यसवः प्राणाः' इत्यमरः । स्थास्नु स्थिरम् । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । यशश्चिचीषतश्चेतुं सङ्ग्रहीतुमिच्छतः । चिनोतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । अचिरमंशवो यस्याः साऽचिरांशुर्विद्युत्तस्या विलासः स्फुरणं तद्वच्चञ्चला । क्षणिकेत्यर्थः । लक्ष्मीः सम्पदनुषङ्गादागतमानुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टमल्पं फलम् । मानत्राणजं यश एव मुख्यं फलमभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनामिदमेव श्लाध्यमित्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशःस्वीकाराभिधानान्न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः' इति ॥ १९ ॥

अन्वयः—अभिमानधनस्य गत्वरैः, असुभिः स्थास्नु यशः चिचीषतः अचिरांशुविलासचञ्चला लक्ष्मीः आनुषङ्गिकं फलं ननु ॥ १९ ॥

सुधा—अभिमानधनस्य=गौरवरक्षणैकलक्ष्यस्य, वा वैरिनिर्यातमात्रनिष्ठस्येत्यर्थः । गत्वरैः= गमनशीलैः अस्थायिभिरिति यावत् । असुभिः=प्राणैः, स्थास्नु=स्थिरम्, सदा वर्त्तमानमित्यर्थः । यशः=कीर्तिं, चिचीषतः=सङ्ग्रहीतुमिच्छतः, अचिरांशुविलासचञ्चला=विद्युत्स्फुरणवच्चपला, लक्ष्मीः=राजलक्ष्मीः, आनुषङ्गिकम्=आकस्मिकम्, फलम्, ननु=निश्चितम् ॥ १९ ॥

समासः—अभिमान एव धनं यस्य सोऽभिमानधनस्तस्य अभिमानधनस्य । अचिरम् अंशवो यस्याः सा अचिरांशुः, तस्या विलासः स्फुरणम्, इव चञ्चला या सा अचिरांशुविलासचञ्चला ॥ १९ ॥

व्याकरणम्—गत्वरैः=गम्+क्वरप् । स्थास्नु=ष्ठा+स्नुः । चिचीषतः=चि+सन्+शतृ ॥ १९ ॥

वाच्यान्तरम्—अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः, अचिरांशुविलासचञ्चलया लक्ष्म्या, आनुषङ्गिकेण फलेन भूयते ननु ॥ १९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri

कोषः—'पुंसि भून्म्यसवः प्राणा' इत्यमरः । 'स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः' इत्यमरः । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । अचिरांशुस्तडिद्विद्युत् क्षणभा चपला अपि' इति कोषः ॥ १९ ॥

सारार्थः—जातिकुलगौरवरक्षणैकलक्ष्यो महापुरुषो ध्रुवनश्वरैः प्राणैः सदा स्थायि यश एव प्रधानं फलं मन्यते । नहि प्राणस्य रक्षां कुर्वन् अयशः स्वीकरोति । तत्र युद्धे कृते धनव्ययः स्यादतोऽल्पमयशो भवतु न कोऽपि हानिरेवं न, किन्तु धनं क्षणिकं मन्यते । मुख्यं स्थायि वस्तु यश एव पश्यति ॥ १९ ॥

भाषाऽर्थः—**अपना गौरव ही धन है, जिनके ऐसे लोग विनाशशील प्राण (जानों) से भी अविनाशी यश को जमा करने के लिये इच्छा करते हुए बिजुली की चमक की नाई लक्ष्मी का क्षणिक संयोग समझते हैं ॥ १९ ॥**

नन्वल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्तुम्, यतः 'जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्' इत्याशङ्क्याह—

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥

ज्वलितमिति । जनो भस्मनां चयं पुञ्जमास्कन्दति पादादिनाऽऽक्रामति । अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तम् । कर्तरि क्तः । 'मतिबुद्धि–' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वम् । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसमग्निं नास्कन्दति । दाहकत्वादिति भावः । अतो हेतोर्मानिनोऽभिभूतिभयात्प्राणलाभेन तेजस्त्यागे परिभवो भविष्यतीति भयादसूनेव सुखमक्लिष्टमुज्झन्ति त्यजन्ति धामतेजस्तुनोज्झन्ति । मानहानिकराज्जीवनात्स्वतेजसा मरणमेव वरमित्यर्थः । पूर्वतरश्लोकवदर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

अन्वयः—जनः भस्मनां चयम् आस्कन्दति, (किन्तु) ज्वलितं हिरण्यरेतसं (नास्कन्दति) अतः, अभिभूतिभयात् सुखम्, असून् उज्झन्ति, धाम न (उज्झन्ति) ॥ २० ॥

सुधा—जनः=लोकः, भस्मनाम्=भसितानाम्, चयम्=समूहम्, आस्कन्दति,=आक्रामति । किन्तु, ज्वलितम्=प्रज्वलितम्, सोष्माणमित्यर्थः । हिरण्यरेतसम्=अग्निम्, न=नहि, आस्कन्दति, अतः=अस्मात्कारणात्, मनिनः=कुलगौरववन्तः, अभिभूतिभयात=अपमानभयात, सुखम्=अव्यथम्, असून्=प्राणान् 'अपि' उज्झन्ति=त्यजन्ति, परन्तु धाम=तेजः, विक्रमशालित्वं न उज्झन्ति । तेजोवन्तं शत्रुर्नाभिभवति ॥ २० ॥

समासः—हिरण्यं रेतो यस्य स हिरण्यरेतास्तं हिरण्यरेतसम् । अभिभूतेर्भयमभिभूतिभयम्, तस्मादभिभूतिभयात ॥ २० ॥

व्याकरणम्—आस्कन्दति=आ+स्कन्द्+लट् । ज्वलितम्=ज्वल्=क्तः । उज्झन्ति=उज्झ+लट् ॥ २० ॥

वाच्यान्तरम्—जनेन भस्मनां चयः आस्कद्यते, किन्तु ज्वलितोऽग्निर्न । अतो मानिभिः अभिभूतिभयात् असवः सुखम्, उज्झयन्ते, किन्तु धाम नेति ॥ २० ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोषः='हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः–' इत्यमरः । 'समुदायः समुदयः समवाय-श्चयो गण' इत्यमरः । 'भूतिर्भसितभस्मनि–' इत्यमरः । 'धाम रश्मौ गृहे देहे तेजस्यपि निगद्यते'— इति ॥ २० ॥

सारार्थः—सामर्थ्यवन्तं न कोऽप्याक्रमति, दुर्बलं तु सर्वे आक्रमन्ति । अत इदं ज्ञात्वा सामर्थ्यवान् भव, सामर्थ्यवन्तस्तु प्राणान् प्रत्युत त्यक्तुमिच्छन्ति । किन्तु स्वतेजो न कदापि मुञ्चन्ति ॥ २० ॥

भाषाऽर्थः— **लोग, राखकी ढेर पर चल सकते हैं, पर प्रज्वलित आगपर नहीं । इसलिये तेजस्वी लोग अपमान के डरसे प्राणको बिना तकलीफ छोड़ते हैं, पर तेज को नहीं छोड़ते । क्योंकि प्राण से विशेष तेज को ही मानते हैं ॥ २० ॥**

अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तया । किन्तु तेजस्विनामयं स्वभाव एव यज्जिगीषुत्वमित्याशयेनाह—

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१॥

किमिति। मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयोजनमपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धरास्तान्पयोधरान्मेघान्प्रार्थयतेऽभियाति 'याञ्चायामभिधाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः । यद्वाऽवरुणद्धीत्यर्थः । प्रा अर्थयते । 'प्रा स्याद्याञ्चाऽवरोधयोः' इत्यभिधानात्प्रा अवरोधेन । प्रा इति तृतीयान्तम् । आकारान्तस्य प्राशब्दस्य योगविभागात् 'आतो धातोः' इत्यालोपः । तथाहि । महीयसो महत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्याऽन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते । महतः परभञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ २१ ॥

अन्वयः—मृगाधिपः, किं फलम् , अपेक्ष्य, ध्वनतः पयोधरान् प्रार्थयते । सा महीयसः प्रकृतिः खलु । यया अन्यसमुन्नतिं । सहते ॥ २१ ॥

सुधा—मृगाधिपः=मृगेन्द्रः, सिंह इति यावत् , किम् =किंरूपम् , फलम् =प्रयोजनम् , वा लोभम् , अपेक्ष्य =उद्दिश्य, मनसि निश्चित्येति भावः । ध्वनतः =गर्जतः, पयोधरान् = जलधरान् , मेघानित्यर्थः । प्रार्थयते=याचते, अर्थान्न किमपीति । तदा कथं नदन्तं वारिदं ज्ञात्वा सिंहो गर्जतीत्याह—सा=अन्योत्कर्षामर्षणा, महीयसः=गरीयसः, मनस्विन इत्यर्थः । प्रकृतिः= स्वभावः । खलु=किल, वर्त्तते, यया=प्रकृत्या, अन्यसमुन्नतिम्=पराभ्युदयम् । न सहते = न न मर्षयति महान् इति शेषः । यत्रोत्कर्षनाशमेव महतः पुरुषार्थफलम् ॥ २१ ॥

समासः—मृगाणामधिपः मृगाधिपः । धरन्तीति धराः पयसां धराः पयोधरास्तान् पयोधरान् । अन्यस्य समुन्नतिरन्यसमुन्नतिस्तमन्यसमुन्नतिम् ॥ २१ ॥

व्याकरणम्—अपेक्ष्य=अप+ईक्ष+क्त्वा+ल्यप्+ । प्रार्थयते=प्र+अर्थ लट् । सहते= सह+लट ॥ २१ ॥

वाच्यान्तरम्—मृगाधिपेन किं फलमपेक्ष्य ध्वनन्तः पयोधराः प्रार्थ्यन्ते । तया महीयसः प्रकृत्या भूयते, यया तेन अन्यसमुन्नतिः न सह्यते ॥ २१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोष—'स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः। 'संसिद्धि प्रकृती त्विमे। स्वरूपञ्च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः' इत्यमरः। 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाऽनुनये खलु' इत्यमरः॥ २१॥

सारार्थः—भूस्थोऽपि सिंहः, आकाशगतस्य मेघस्य गर्जनं श्रुत्वा 'आः कोऽयमस्मत्समशब्दकरोऽन्यः' इति धिया तं प्रति गर्जति। एवं महतां स्वभाव एव येन प्रतिपक्षिण उत्कर्षं दृष्ट्वा स्वस्यापि तदधिकोत्कर्षार्थं यतते॥ २१॥

भाषाऽर्थः—**सिंह, गर्जते हुए बादलों से क्या कुछ मांगता है; (नहीं उसके प्रति डपटता है। यह महानों (बड़ों) की आदत होती है कि जिससे वे औरों की उन्नति नहीं सहते॥ २१॥**

निगमयति—उक्तार्थोपसंहरणं निगम उच्यते—

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम्।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः॥ २२॥

कुरु तदिति। हे नृप, तत्तस्मादुक्तरीत्या पराक्रमोत्साहयोर्हेतुत्वाद्धेतोः 'यत्तद्यतस्ततो हेतौ' इत्यमरः। प्रमादजं तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुष एव मतिं कुरु। विक्रममेवाङ्गीकुरु, न तूपायान्तरमित्यर्थः। न च विक्रमवैफल्यशङ्का कार्येत्याह—ध्रुवमिति। विद्विषां विपत्तयस्त्वदनुत्साहहतास्तवानुत्साहेनाव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः। अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः। इत्येतद्ध्रुवं निश्चितमवेहि विद्धि। 'ध्रुवं नित्ये निश्चिते च' इति शाश्वतः॥ २२॥

अन्वयः—हे नृप तत् प्रमादजं तमः निर्धूय, विक्रमे एव मतिं कुरु। विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः (सन्ति)। एतत् ध्रुवम्, अवेहि॥ २२॥

सुधा—हे नृप = हे राजन्, तत्=तस्मात्कारणात्, प्रमादजम् = अनवधानताजनितम्, तमः मोहम्, निर्धूय=निरस्य, दूरीकृत्येत्यर्थः। विक्रमे=पराक्रमे, मतिम्=बुद्धिम्, कुरु=नान्यथा कार्यसिद्धिरित्यर्थः। तथा हि, विद्विषाम् = शत्रूणाम्, विपत्तयः=विपदः, क्लेशा इत्यर्थः। त्वदनुत्साहहताः=भवदनुद्योगक्षीणाः, अर्थाद्यदा भवानुत्साहभङ्गीकरिष्यति, तदा तेषां विपत्तयो जनिष्यन्ति। यावदेव भवानुद्योगतत्परो न, तावदेव तेषां विपत्तयो न, अपि तु सम्पत्तयः सन्तीति। एतत्=इति, ध्रुवम्=निश्चितम्, अवेहि=जानीहि। नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि इति शेषः॥ २२॥

समासः—प्रमादाज्जायते इति प्रमादजस्तं प्रमादजम्। न उत्साह इत्यनुत्साहः, तव अनुत्साह इति त्वदनुत्साहस्तेन, त्वदनुत्साहेन हता इति त्वदनुत्साहहताः॥ २२॥

व्याकरणम्—कुरु=कृ+लोट्। निर्धूय+निर्+धूञ्+क्त्वा ल्यप्। अवेहि+अव+इण+लोट्॥ २२॥

वाच्यान्तरम्—हे नृप! तत् प्रमादजं तमो निर्धूय विक्रमे मतिः क्रियताम्। विद्विषां विपत्तिभिः त्वदनुत्साहहतैर्भूयते, एतत् ध्रुवं, भवता अवेयताम्॥ २२॥

कोषः—'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः। शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः। 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः॥ २२॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सारार्थः—यतो विक्रमेण विना कार्यसिद्धिर्न हि भवति, अतो भवताऽप्यनुत्साहं परित्यज्य उद्योगतत्परेण भवितव्यम् । तावदेव शत्रोः सम्पदो वर्धन्ते, यावद्भवतोत्साहो नाङ्गीकृतः । यदैव उत्साहमङ्गीकरिष्यति तदैव शत्रोर्विपत्तय उत्पत्स्यन्ते ॥ २२ ॥

भाषाऽर्थः—हे महाराज ! आप भूल से किये हुए इस मोह को दूरकर उद्योग में बुद्धि लगाइये । आपही के अनुत्साह (अनुद्योग) आलस्य से दुश्मनों की विपत्ति मारी जाती है, अगर आप अभी भी उत्साह करें तो उस से दुश्मनों की विपत्तियां बढ़ेंगी, यह आप जरूर समझें ॥ २२ ॥

न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह—

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
प्रसहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

द्विरदानिति । दिग्विभावितान्दिक्षु प्रसिद्धांस्तानायत आगच्छतः । आङ्पूर्वादिण्धातोः शतृप्रत्ययः । चतुरो द्विरदान्दिग्गजानिव, तथोक्तविशेषणांश्चतुरस्तोयनिधीनिव, रण आयतो दिग्विभाविताञ्छतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमांश्चतुरस्तवानुजान्द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत । सोढुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थे लिङ् । अतो निःशङ्कं प्रवर्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

अन्वयः—द्विषतां कः, दिग्विभावितान् चतुरः द्विरदान् इव, तोयनिधीन् इव रणे आयतः शतमन्युतेजसः तव अनुजान् प्रसहेत ? ॥ २३ ॥

सुधा—द्विषतां=शत्रूणाम्, पक्षे इति शेषः । कः=को वीरः, वर्त्तते यः इति शेषः । दिग्विभावितान्=चतुर्दिक्प्रख्यातान्, चतुरः=चतुःसङ्ख्यकान्, द्विरदान्=गजान्, इव । रणे=समरे, चतुरः=चतुर्मितान्, तोयनिधीन्=समुद्रान्, इव, आयतः=आगच्छतः शतमन्युतेजसः=इन्द्रसमविक्रमान्, तव=युधिष्ठिरस्य, अनुजान्=कनिष्ठान्, अस्मदादीनित्यर्थः । प्रसहेत=सोढुं शक्नुयात् ? न कोऽपि तादृशोऽस्मत्प्रतिपक्षयोग्यो वीरवरो लक्ष्यते विपक्षपक्षे इति भावः ॥२३॥

समासः—द्वौ रदौ वर्त्तेते येषां, ते द्विरदास्तान् । दिक्षु विभाविता दिग्विभावितास्तान् दिग्विभावितान् । तोयानां निधयस्तोयनिधयस्तांस्तोयनिधीन् । शतं मन्यवो यस्य सः शतमन्युः, शतमन्योस्तेज इव तेजो येषां ते शतमन्युतेजांसस्तान् शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

व्याकरणम्—आयतः आ+इण्+शतृ । प्रसहेत=प्र+षह+लिङ् ॥ २३ ॥

वाच्यान्तरम्—दिग्विभाविताः द्विरदा इव चत्वारस्तोयनिधय इव आयन्तः शतमन्युतेजांसः, तव अनुजाः, द्विषतां मध्ये केन प्रसह्येरन् ॥ २३ ॥

कोषः—'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप' इत्यमरः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ'—इत्यमरः । 'जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः' इत्यमरः ॥ २३ ॥

सारार्थः—यदि भवानधुना परिमितपरिजनतयाऽऽत्मनो युद्धकरणं नोचितमिति जानाति, तदा क्षणं विचारयतु, यत् भवतो इन्द्रसमविक्रमाः, भ्रातरो वयश्च दिग्गजा इव आकारेण, युद्धे तु सागरा इवानतिक्रमणीयाश्च स्मः । तदाऽस्माकं पञ्चानां सम्मिलितानां पुरः शत्रुपक्षीयको निजजननीलालितः क्षणं तिष्ठेत् । यो न यमभवनातिथिर्भविष्यतीति ॥ २३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाषाऽर्थः—चारों दिग्गज के समान बलवान् और लड़ाई में अपार सागर के समान आक्रमण योग्य नहीं, ऐसे इन्द्र के समान पराक्रम वाले आपके भाइयों से दुश्मनों के पक्ष में कौन है, जो ठहर कर क्षण भर भी युद्ध करे ॥ २३ ॥

आशीर्वादव्याजेन फलितमाह—

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि ।
विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

ज्वलत इति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृतस्य जातवेदसः । क्रोधाग्नेरित्यर्थः । शिवेतराऽशिवाऽमङ्गला । वैधव्यदुःखजनकत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिर्वैरिवनिताऽश्रुप्रवाहः शमं विदधातु । वैरिकृतस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यं तद्वधस्त्वया कर्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एवोपनिबन्धादतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—'विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कवेः प्रौढोक्तिजीविता ॥' इति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽप्यभेदाध्यवसायाद्भेदेऽभेदरूपा । तत एवाम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथा च यथाऽम्बुसेकेनाग्निः शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोध इत्यौपगम्यं गम्यते ॥ २४ ॥

अन्वयः—शिवेतरा, रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः तव चेतसि सततं वैरिकृतस्य ज्वलतः जातवेदसः शमं विदधातु ॥ २४ ॥

सुधा—शिवेतरा = अमङ्गला, अभद्रेति यावत् । वैधव्यक्लेशोत्पन्नत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः = शत्रुस्त्रीनेत्राश्रुधारा, (कर्त्री) तव = युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । चेतसि=मनसि, सततम्=अनिशम् , नित्यमिति यावत् । वैरिकृतस्य, ज्वलतः = प्रदीप्तस्य, उच्छ्रिखस्येत्यर्थः । जातवेदसः = अग्नेः, शत्रुविहितमहापराधजनितदुःखाग्निज्वालाया इति भावः । शमम् = उपशान्तिम् , विदधातु=करोतु । यथाऽग्निर्जलधारायाः पातेन शाम्यति, तथैव तव दुःखाग्निरपि वैरिरमणीवैधव्यजनिताश्रुधारया शाम्यतु इति भावः ॥ २४ ॥

समासः—वैरिणा कृतः वैरिकृतः तस्य वैरिकृतस्य । शिवात्कल्याणादितरा शिवेतरा । नयनानामम्बूनि, तेषां सन्ततिः, नयनाम्बुसन्ततिः । रिपूणां नार्यः रिपुनार्यस्तासां नयनाम्बुसन्ततिरिति रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

व्याकरणम्—ज्वलतः=ज्वल + शतृ । विदधातु=वि + धा + लोट् ॥ २४ ॥

वाच्यान्तरम्—शिवेतरया रिपुनारीनयनाम्बुसन्तत्या तव चेतसि सततं ज्वलतः वैरिकृतस्य जातवेदसः शमः विधीयताम् ॥ २४ ॥

कोषः—'कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । 'सततेऽनारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम्' इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः । 'शमथस्तु शमः शान्तिः' इत्यमरः ॥ २४ ॥

सारार्थः—तावत्तव दुःखराशिर्न विलीनो भविष्यति, यावत्ते रिपवो न मरिष्यन्ति अतो निजदुःखरोगस्य भेषजं शत्रुसंहाररूपं कुर्विति ॥ २४ ॥

कि०

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाषाऽर्थः—आप के हृदय (दिल) में वैरियों के कारण हर वक्त जलती हुई दुःख-रूपी आग को, अमङ्गल से उत्पन्न दुश्मन को रमणियों की आंसू की धारा बुझावे॥२४॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तरीत्या दर्शिता विक्रिया विकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् । मरुतः सुतं भीमं महीपतिर्युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव । एतेन भीमस्य शौर्यमेव, न बुद्धिरस्तीति गम्यते । उपसान्त्वयितुमनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः । 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् । राज्ञा तावदुपकारविशेषापेक्षया कथञ्चिदवशो जनः शनैर्द्विरदवद्वशीकरणीयः, न तु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥

अन्वयः—महीपतिः इति दर्शितविक्रियं कोपपरीतमानसं मरुतः सुतम्, दुष्टं द्विरदम्, उपसान्त्वयितुम् उपचक्रमे ॥ २५ ॥

सुधा—महीपतिः=पृथिवीपतिः, युधिष्ठिर इत्यर्थः । इति=इत्थम्, पूर्वोक्तम् चतुर्विंशति-श्लोकोक्तिरूपम् । दर्शितविक्रियम्=प्रकटीकृतमनःक्षोभम्, कोपपरीतमानसम्=क्रोधव्याप्तचित्तम्, मरुतः=वायोः, सुतम्, भीममित्यर्थः । तस्य वायोरंशाज्जनितत्वात् । दुष्टं=मदमत्तम्, इव, उपसान्त्वयितुम्=अपनेतुम्, अनुनेतुम् वा, उपचक्रमे=आरब्धवान्, प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

समासः—दर्शिता विक्रिया येन स दर्शितविक्रियस्तं दर्शितविक्रियम् । कोपेन परीतम् मानसं यस्य सः कोपपरीतमानसस्तं कोपपरीतमानसम् । मह्याः पतिर्महीपतिः । द्वौ रदौ (मुख निर्गतौ) यस्य स द्विरदस्तं द्विरदम् ॥ २५ ॥

व्याकरणम्—उपसान्त्वयितुम्=उप+सान्त्व+णिच् तुमुन् । उपचक्रमे=उप+क्रमु+लिट् ॥ २५ ॥

वाच्यान्तरम्—महीपतिना इति दर्शितविक्रियं कोपपरीतमानसं मरुतः सुतम्, उपसान्त्वयितुं दुष्टं द्विरदम् इव उपचक्रमे ॥ २५ ॥

कोषः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी' इत्यमरः । 'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः । 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप' इत्यमरः ॥ २५ ॥

सारार्थः—एवं पूर्वोक्तरूपेण वदन्तं क्रुद्धं भीमं युधिष्ठिरः स्वकोमलवचसा प्रकृतिस्थं विधातुं तत्परो बभूव, यथा कश्चिन्महामात्यो मदमत्तं हस्तिनं स्वोपायेन प्रकृतिस्थं करोति ॥ २५ ॥

भाषाऽर्थः—इस तरह मनके क्षोभ का दर्शाया है जिसने, और गुस्सा से भरा है दिल जिसका, ऐसे वायुपुत्र (भीमसेन) को, महाराज युधिष्ठिर अपने कोमल वचनों से ठण्ढा करने के लिये तैयार हुए, जैसे कोई मतवाले हाथी को वश में ले आने के लिये उपाय करे ॥ २२ ॥

प्रथमं यावत्स्तुत्यादिभिः प्रसादयति—

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

अपवर्जितेति ॥ विप्लवः प्रमाणबाधः । अन्यत्र बाह्यमलसङ्क्रमः । सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन्नपवर्जितविप्लवे । शुचौ । सौशब्द्यं लोहशुद्धिश्च शुचित्वम् । तद्वतीत्यर्थः । अत एव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे । एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वादन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वाच्च श्रेयस्करे । 'रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरूनग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुधः ॥' इति इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वाक्प्रपञ्चे । 'प्रथमे वावशब्दे' इति घञ्प्रतिषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप् । अत एव 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । मतिस्त्वद्बुद्धिरादर्शे दर्पण इव । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । विमला विशदाऽभिदृश्यते । वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमीयते तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

अन्वयः—अपवर्जितविप्लवे, शुचौ, हृदयग्राहिणी, मङ्गलास्पदे, तव गिरां विस्तरे (तव) विमला मतिः, आदर्श इव अभिदृश्यते ॥ २२ ॥

सुधा—अपवर्जितविप्लवे = प्रमाणयुक्ते, शुचौ=शब्दसौष्ठवे, हृदयग्राहिणि = मनोहरे, मङ्गलास्पदे = विजयप्रदे, तव = भीमस्य, गिराम् = वाचाम् , विस्तरे = प्रपञ्चे, तव विमला = निर्मला, मतिः = बुद्धिः, अपवर्जितविप्लवे = त्यक्तबाह्यमले, निर्मले, इत्यर्थः । शुचौ = शुद्धकाष्ठलोहादिदृढीकृते, पूजादौ स्पर्शयोग्यत्वात् चिरस्थायित्वाच्चेति शेषः । हृदयग्राहिणि = हृदयादूर्ध्वावयवप्रतिबिम्बवति, वा दर्शनेन मनोहरे, मङ्गलास्पदे = कल्याणभाजने, यात्रायां प्रभाते च तद्दर्शनस्य मङ्गलजनकत्वात् । विस्तरे=असङ्क्षिप्ते, महतीत्यर्थः, यत्र सम्यक् ऊर्ध्वार्धभागोऽवलोक्यते तादृशे, आदर्शे=दर्पणे, सीसकपदार्थे, इव अभिदृश्यते अवलोक्यते । तथा दर्पणे मुखमवलोक्यते स्पष्टं, तथैव वचनसमूहेऽपि वक्तुर्बुद्धिर्लक्ष्यते इति भावः ॥ २६ ॥

व्याकरणम्—अभिदृश्यते=अभि + दृश् + लट् ॥ २६ ॥

वाच्यान्तरम्—अपवर्जितविप्लवे, शुचौ, हृदयग्राहिणि, मङ्गलास्पदे, तव गिरां विस्तरे तव मतिम् , आदर्शे इव अभिपश्यामि ॥ २६ ॥

कोषः—'प्रमाणबाधकः किल विप्लवः स्याद्युक्तिशून्यं वचनं मतं तत्' इति । 'श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमरः । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ इत्यमरः ॥

सारार्थः—यथा निर्मले दर्पणे सुस्पष्टं स्वमुखं विलोक्यते, तथैव तव परिशुद्धे वाक्प्रपञ्चे तव मत्या स्वरूपं दृश्यते ॥ २६ ॥

भाषाऽर्थः—**युक्तियुक्त, पवित्र, मनोहर, मङ्गलप्रद तुह्मारी बातों के समूहमें तुह्मारी बुद्धि सफा दिखलायी देती है । जैसे शीशे (आइने) में किसी का प्रतिबिम्ब दिखाई दे ॥ २६ ॥**

अथ युग्मेनाह—

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च। पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता नापाकृता न त्यक्ता । अर्थगौरवमर्थभूयस्त्वं च न न स्वीकृतम् । स्वीकृतमेवेत्यर्थः । वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्तनार्थं नन्द्वयम् । 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः। गिरां पदानामवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता। अपुनरुक्तार्थतेति यावत्। रचिता कृता। तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरामन्योन्यसाकाङ्क्षत्वं नापोहितं न वर्जितम । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः- 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं सापेक्षं चेद्विभागे स्यात्' इति । नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः । 'पूरणगुण-' इत्यादिना प्रतिषेधात् । नैष दोषः । ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते । यथा पटस्य शौक्लयं शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषेधात् । ये पुनः स्वतो गुणमात्रवचना यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः, तेषामनिषेधात् । तथा 'तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते' इति वचनाद् बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च । बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अत एवाह वामनः-'पत्रपीतिमादिषु गुणवचनसमासो बालिश्यात्' इति ॥ २७ ॥

अन्वयः—पदैः स्फुटता न अपाकृता । अर्थगौरवं च न स्वीकृतम् (इति) न गिरां पृथगर्थता रचिता, क्वचित् सामर्थ्यं न अपोहितम् ॥ २७ ॥

सुधा—पदैः = सुप्तिङन्तशब्दैः, सुप्तिङन्तं पदमित्यनुशासनात् । स्फुटता=स्पष्टार्थता, न अपाकृता = न त्यक्ता, त्वयेति शेषः । सर्वत्र श्रुतमात्रेणैव शब्दस्य सम्यगर्थाववोधो जायते इति भावः । परन्त्वेवंविधपदेषु—अर्थगौरवं न तिष्ठति, तद्दोषपरिहारार्थमाह—अर्थगौरवम्=आशयविशदत्वम् , न स्वीकृतम् = नाङ्गीकृतम् , इति न, अर्थात्स्वीकृतमेव, स्फुटत्वेऽपि शब्दस्येति शेषः । गिराम् = वाचाम् , पृथगर्थता = अपुनरुक्तार्थता, स्वीकृता, न क्वचित् तव वाक्प्रपञ्चे पुनरुक्तिदोषोऽस्तीति, । वा, पृथगर्थता = भिन्नार्थता, काकुव्यङ्ग्यरूपा नास्तीति योज्यम् । अत्र 'न' इत्यस्य देहलीदीपवदुभयत्र सम्बन्धः, क्वचित् = कुत्रापि, सामर्थ्यम्=विक्रमः, न अपोहितम्=न आच्छादितम् , न गोपितमित्यर्थः ! अर्थात् । सर्वत्रोत्साहशक्तिस्त्वया स्वकुलोचितस्वभावेन वर्णितेति भावः ॥ २७ ॥

समासः—अर्थस्य गौरवमर्थगौरवम् । पृथक् भिन्नोऽर्थ इति पृथगर्थस्तस्य भावः पृथगर्थता २७

व्याकरणम्—अपाकृता=अप + आङ् + कृ + क्तः + टाप् । स्वीकृतम्=स्व + च्विः + कृ + क्तः । रचिता = रच् + क्तः + टाप् । अपोहितम् = अप + ऊह् + क्तः ॥ २७ ॥

वाच्यान्तरम्—पदाः स्फुटतां न अपाकृतवन्तः । भवान् अर्थगौरवं न स्वीकृतवान् । गिरां पृथगर्थतां न रचितवान् । क्वचित् सामर्थ्यं न अपोहितवान् ॥ २७ ॥

कोषः—'सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः । 'अभावे नह्य नो नापि मा स्म माऽलं च वारणे' इत्यमरः ॥ २७ ॥

सारार्थः—हे भीम ! त्वया प्रतिपाद्येषु वचनेषु सर्वत्र सरलता, अर्थबहुलताऽपुनरुक्तिता पराक्रमविशेषता च प्रदर्शिता ॥ २७ ॥

भाषाऽर्थः—हे भीम ! पदों में जो सरलता तुमने दिखाई और थोड़े शब्दों से

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ज्यादे अर्थ का प्रयोग किया, कहीं भी पुनरुक्ति (जो एकबार सोही दूसरे बार) नहीं कहा और कहीं भी अपने पराक्रम को छिपाया नहीं ॥ २७ ॥

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

उपपत्तिरिति । किञ्च बलाद्बलमाश्रित्य । कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या । उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता । पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तियुक्तेत्यर्थः । उचितं चैतन्महावीरस्येति भावः । तथाऽनुमानेन युक्त्यागमः शास्त्रं च न क्षतो न हतः । किन्त्वागमाविरुद्धमेवोक्तम् । अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गादिति भावः । ईदृगित्थं क्षात्रयुक्तमिदं वचनमविद्यमान ईदृगाशय इत्थं क्षात्रयुक्ताभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । कः प्रसभं हठाद्वक्तुमुपक्रमेत । न कोऽपीत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति वक्ता अपि तु दूरापास्त एवेति भावः । केचिदेतच्छ्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति । तदसत् । हितोपदेशमात्रतत्परस्यातिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्यकल्पनाऽनौचित्यादिति ॥ २८ ॥

अन्वयः—बलात् उपपत्तिः, उदाहृता । अनुमानेन च आगमः न क्षतः । अनीदृगाशयः कः ईदृक् इदं प्रसभं वक्तुम् उपक्रमेत ॥ २८ ॥

सुधा—बलात् = बलमाश्रित्य, पौरुषमङ्गीकृत्येत्यर्थः । उपपत्तिः=युक्तिः, उदाहृता=उक्ता, त्वया भीमेनेति शेषः । अनुमानेन च=तर्केणापि, आगमः = शास्त्रम् , न क्षतः = न वारितः, अर्थात्सर्वं शास्त्रानुकूलमेव वचः समुदीरितं त्वयेति भावः । अनीदृगाशयः=ईदृशाभिप्रायरहितः, कः = भवदन्यः, जन इति शेषः । ईदृक् = इत्थम् , इदम्=पूर्वोक्तम् , वचनमिति शेषः । प्रसभम्=सहसा, झटितीत्यर्थः । वक्तुम्=कथयितुम् , उपक्रमेत=आरभेत, न कोऽपि त्वदन्य एवं वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

समासः—ईदृक् आशयो यस्य स ईदृगाशयः, न ईदृगाशय इति अनीदृगाशयः ॥ २८ ॥

व्याकरणम्—उपपत्तिः=उप + पद + क्तिन् । उदाहृता = उत् + आ + हृ + क्तः । वक्तुम्= वच + तुमुन् । उपक्रमेत = उप + क्रम + विधिलिङ् ॥ २८ ॥

वाच्यान्तरम्—त्वं बलात् उपपत्तिमुदाहृतवान् । अनुमानेन चागमं न क्षतवान् । अनीदृगाशयेन केन ईदृक् वचनं वक्तुमुपक्रम्यते ॥ २८ ॥

कोषः—'उपपत्तिस्तु युक्तिः स्यात्कारणप्रतिपादनम्'—इति कोषः । 'प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथस्खलितं छलम्'इत्यमरः 'अभिप्रायश्छन्द आशय' इत्यमरः ॥ २८ ॥

सारार्थः—त्वया यद्यपि पूर्वोक्तं सकलं वाक्यं चिरमविचार्य एवोदीरितं, तथापि नैकमपि युक्तिहीनं वचः, न च केनापि वाक्येन शास्त्रमर्यादा उल्लङ्घिता । वस्तुतस्त्वदन्य एवं वक्तुं कोऽपि न समर्थो विद्यते ॥ २८ ॥

भाषाऽर्थः—**हे भीम ! तुम कहने में शीघ्रता करके भी सब कह गये हो, तो भी सब ठीक ही ठीक कहे हो । किसी वाक्य में अनुमान से भी नीतिशास्त्रकी मर्यादा**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

खण्डित नहीं हुई है और कौन ऐसा बोलनेवाला एकाएक ऐसा बोल सकता है ॥२८॥

यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्कयाह—

अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति।
अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २९ ॥

अवितृप्ततयेति। तथापि त्वया सम्यङ्निर्णीतेऽपि मे हृदयमवितृप्ततयाऽसन्तुष्टतया। अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः। निर्णयमेव धावत्यनुसरति। अपेक्षत इति यावत्। अद्यापि निर्णयस्यानुदयादिति भावः। निर्णयानुदये हेतुमाह—अवेति। विधेयेषु सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदोऽवान्तरभेदभूमानस्ताः सुखमक्लेशेनावसाययितुम्। पुरुषान्प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव शीघ्रं प्रत्याययितुमित्यर्थः। स्यतेर्ण्यन्तादपि कर्मकर्तृकात्तुमुन्। 'णेरणावि'तिसूत्रस्यायं विषयः। क्षमन्त इति क्षमाः पचाद्यच्। शक्ता न भवन्ति 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः। विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सौक्ष्म्याद्बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वादद्यापि निर्णयाकाङ्क्षेति तात्पर्यार्थः। अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य हेत्वाभिधानाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तम्—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ॥ २९ ॥

अन्वयः—तथापि, मे हृदयम्, अवितृप्ततया, निर्णयम् एव धावति। विधेयेषु, विशेषसम्पदः सुखम्, अवसाययितुं, न क्षमाः (भवन्ति) ॥ २९ ॥

सुधा—तथापि=युक्तियुक्तेऽखण्ड्ये त्वद्वचनेऽपि, मे=मम, युधिष्ठिरस्य, हृदयम्=मनः, अवितृप्ततया=असन्तुष्टतया, तात्कालिकात्मविभवपारवारालपत्वावलोकनजन्यासन्तोषतयेत्यर्थः। निर्णयम्=निश्चयम्, एव धावति=अनुसरति। अर्थादधुनाऽस्मद्विपक्षोऽस्मबलेरधिकतरोऽस्ति, युद्धे कदाचित्प्रबलस्यापि पराजयः, तर्हि हीनबलस्य तु बहुधा बहुत्र पराजय एव दृश्यते श्रूयते, अतोऽस्मिन् समये कृते युद्धे नियमेन ममैव जयः स्यादिति नानुमीयते। अतः पूर्वं प्रकर्षलाभाय उपायं कृत्वा प्रबलो भूत्वा नियतं तं जेष्याम्येवेति मनसि निश्चयः स्याद्यदा, तदा करिष्यामि युद्धमिति भावः। विधेयेषु=कर्त्तव्यकार्येषु, सन्धिविग्रहादिष्वित्यर्थः। विशेषसम्पदः=उत्कृष्टसम्पत्तयः, अवान्तरभूमानः, सुखम्=अक्लेशम्, अवसाययितुम्=प्रत्याययितुम्, न क्षमाः=न समर्थाः। भवन्ति इति शेषः ॥ २९ ॥

समासः—न विशेषेण तृप्त इत्यवितृप्तस्तस्य भावस्तत्ता अवितृप्तता, तया अवितृप्ततया। विशेषाणां सम्पदः, विशेषसम्पदः ॥ २९ ॥

व्याकरणम्—धावति=धाव=लट्। अवसाययितुम्=अव+षो+णिच्+तुमुन् ॥२९॥

वाच्यान्तरम्—तथापि मे हृदयेन अवितृप्ततया निर्णय एव धाव्यते। विधेयेषु विशेषसम्पद्भिः सुखम्, अवसाययितुम्, न क्षमैर्भूयते ॥ २९ ॥

कोषः—'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः'। 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु'। अथ सम्पदि। 'सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च'। इति चामरः ॥ २९ ॥

सारार्थः—यद्यपि त्वया सर्वं युक्तियुक्तं नीतिशास्त्रानुसारमेवोक्तं, तथापीदानीं शत्रोः प्रब-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

लतया गणकरणं समुचितमिव न पश्यामि । यदा जयलाभयोग्या वयं भवामः तदा समरं विधास्यामः ॥ २९ ॥

भाषाऽर्थः—**तौ भी, मेरा दिल असन्तोष के कारण अभी निर्णय ही की तरफ दौड़ता है । करने योग्य कामों में बड़ों की सम्पत्ति, बिना कष्ट के विश्वास दिलाने में समर्थ नहीं होती ॥ २९ ॥**

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदांपदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥

सहसेति । क्रियत इति क्रियां कार्यं सहसा । अविमृश्येत्यर्थः । 'सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः' इति गणव्याख्याने । स्वरादिपाठादव्ययम् । न विदधीत न कुर्वीत । कुतः । अविवेकोऽविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तमापदां पदं स्थानम् । कारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाह—वृणत इति । गुणलुब्धा गुणगृध्नव इति स्वयंवरहेतूक्तिः । सम्पदः श्रियः । विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी । 'उपपदमतिङ्' इति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि । 'वृङ् संभक्तौ' इति धातुः । तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्थेन च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—सहसा क्रियां न विदधीत । अविवेकः परमापदां पदं (भवति) । हि गुणलुब्धाः सम्पदः विमृश्यकारिणं स्वयम् एव वृणते ॥ ३० ॥

सुधा—सहसा = अविचार्य-क्रियाम्=कार्यम् , न, विदधीत = कुर्वीत । चिरं विचार्य एव कार्यं करणीयमित्यर्थः । अविवेकः=अविचारः, अविचार्यकारित्वम् , परमापदाम्=विशेषदुःस्थितीनाम् , पदम्=स्थानम् , भवति । यो हि जनो विना विवेकं, हठात् किमपि कार्यं करोति, स च तत्फलं तु न ह्येव लभते, प्रत्युत तत्र विशेषक्लेशो भोगार्थमापतति । हि = यतः, गुणलुब्धाः=शौर्यगाम्भीर्यादि-वीर-गुणगृध्नव इत्यर्थः । सम्पदः=सम्पत्तयः, ऐश्वर्याणीति भावः । विमृश्यकारिणम् = विचार्यकर्त्तारम् , जनमिति शेषः । स्वयम् = आत्मनैव, वृणते = भजन्ते, स्वयंवरे यथा कन्या बहूनां मध्ये कमपि स्वमत्यनुकूलं वरं वृणते, तथैव जयश्रीरपि विमृश्यकारिणमेव भजन्ते ॥ ३० ॥

समासः—न विवेकः, अविवेकः । परमा आपदः परमापदस्तासां परमापदाम् । विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी, तं विमृश्यकारिणम् । गुणेषु लुब्धा गुणलुब्धाः ॥ ३० ॥

व्याकरणम्—विदधीत=वि + धा + विधिलिङ् । वृणते = वृञ् + लट् + झि ॥ ३० ॥

वाच्यान्तरम्—सहसा क्रिया न विधीयेत । अविवेकेन परमापदां पदेन भूयते । हि गुणलुब्धाभिः सम्पद्भिः स्वयमेव विमृश्यकारी व्रियते ॥ ३० ॥

कोषः—'विपत्त्यां विपदापदौ' इत्यमरः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्म्यङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । 'अथ सम्पदि'

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः ॥ ३० ॥

सारार्थः—कस्यापि कार्यस्य करणात्पूर्वमेव तस्माल्लाभं हानिं च विचार्य यल्लाभकरं तत् कर्त्तव्यम् , यः किल बिना विचारं कर्म करोति, स प्रायः पश्चात्क्लेशमनुतापञ्च प्राप्नोत्येव। अथ च यो विचार्य किमपि करोति, स सर्वदा सुखमेधते। न हि तं कदाचित् दुःखमापतति। यतोऽविचारिता एव दुःखस्थानम् ॥ ३० ॥

भाषाऽर्थः—**बिना विचारे कुछ न करना चाहिये। क्योंकि विचार करके न करना ही सब विपत्तियों का स्थान है। क्योंकि गुण का लोभ रखने वाली सम्पत्तियां खुद ही विचारकर काम करने वालों को स्वीकार करती हैं ॥ ३० ॥**

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव। तत्किं विवेकेनेत्यत्राह—

अभिवर्षति योऽनुपालयन्विधिबीजानि विवेकवारिणा।
स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

अभीति। यः पुमान् विधीयन्ते इति विधयः कृत्यवस्तूनि बीजानीत्युपमितसमासः। शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमाऽनुसारात्। तानि विधिबीजानि। विवेको वारीव तेन विवेकवारिणा, पूर्ववत्समासः। अनुपालयन्प्रतीक्षमाणः संरक्षन्नभिवर्षति सिञ्चति। स पुमान्। फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः, सस्यं च 'सस्ये हेतुकृते फलम्' इत्युभयत्राप्यमरः। तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। शरदमिव सदा नित्यमधितिष्ठति, सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव। न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः। साहसिकस्य काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनस्तु नियतेति भावः। अत्र फलशब्देन सत्यहेतुकृतयोरर्थयोरभेदाध्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिस्तदनुगृहीता चोपमेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यः विधिबीजानि, विवेकवारिणा, अनुपालयन् अभिवर्षति, सः सदा फलशालिनीम् , क्रियाम् , लोकः शरदम् , एव अधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

सुधा—यः कश्चित् 'भूपः, विधिबीजानि=कर्त्तव्यकार्यनिदानानि, विवेकवारिणा=विचाररूपजलेन, अनुपालयन्=संरक्षन् , अभिवर्षति=सिञ्चति, सः=भूपः, सदा=सर्वदा, फलशालिनीम्=सस्यभरिताम् , सिद्धियुक्तामित्यर्थः। क्रियाम्=कार्यम्। लोकः=कृषकः, यथा, शरदम्=शरत्कालम् , आश्विनकार्त्तिकेति मासद्वयमित्यर्थः, इव, अधितिष्ठति=प्राप्नोति। यथा कृषीबलोऽन्नानां बीजानि सुक्षेत्रे उप्त्वा, जलेन सिञ्चन् कार्तिकान्ते, सस्यसमृद्धिमत् क्षेत्रं पश्यति। तथैव चतुरः कार्यकर्त्ताऽपीति भावः ॥ ३१ ॥

समासः—विधय एव बीजानि, विधिबीजानि। विवेक एव वारि, इति विवेकवारि, तेन विवेकवारिणा। फलेन शालते या सा फलशालिनी, तां फलाशालिनीम् ॥ ३१ ॥

व्या०—अभिवर्षति=अभि+वृष+लट्। अनुपालयन्=अनु+पाल+णिच्+शतृ। अधितिष्ठति=अधि+ष्ठा+लट् ॥ ३१ ॥

वाच्यान्तरम्—विधिबीजानि विवेकवारिणा अनुपालयता येन अभिवृष्यन्ते। तेन सदा लोकेन शरद इव फलशालिनी क्रिया अधिष्ठीयते ॥ ३१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोषः—'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः। 'हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः। 'विवेकः पृथगात्मता' इत्यमरः। 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः। 'सस्ये हेतुकृते फलम्' इत्यमरः। स्याद्दृतौ वत्सरे शरद् इत्यमरः॥ ३१॥

सारार्थः—यथा कृषीवलाः स्वक्षेत्रे धान्यानां बीजान्युप्त्वा, ततोऽङ्कुरितेषु तेषु धान्यभिन्न-तृणादीन् उत्पाद्य गोमयादिना सिञ्चन्तो मध्ये मध्ये नदीकुल्यादिजलेन प्रणालिकया पोषयन्ति, ते चाश्विनकार्त्तिकयोर्मध्ये पूर्णानि सस्यानि लभन्ते। तथैव नीतिज्ञा जनाः कर्त्तव्यकृत्यानां निदानानि सन्धिविग्रहाद्युपायेन, तद्बाधकविधीनुत्साद्य संरक्षन्ति, ते नियतं परिणामे कार्यं सिद्धिं प्राप्नुवन्ति॥ ३१॥

भाषाऽर्थः—जो कोई किसी काम के बुनियाद की रक्षा करता हुआ, उसे विचार-रूप जल से सींचता है, वह हर वक्त अपने कामों की सिद्धि पाता है। जैसे किसान गरमी में धान्यादिकों क बीज बोकर बचाता हुआ, पानी से सींचता है, वह आश्विन कार्तिक में अपने हरे भरे खेत देखता है॥ ३१॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तम्। सम्प्रति तामेव रुच्यर्थं स्तौति—

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः॥ ३२॥

शुचीति। शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्तृवपुर्भूषयति। अन्यथा विद्वान्पुरुषः शोच्य इति भावः। तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिरलङ्क्रिया भूषणं भवति। अन्यथा श्रुतवैफल्यादिति भावः। पराक्रमः सत्यवसरे शौर्यं प्रशमस्याभरणं भवति। अन्यथा सर्वैः परि-भूयत इति भावः। स पराक्रमः। नयापादिता नीतिसम्पादिता विवेकपूर्विकेति यावत्। सा चासौ सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स तथोक्तः। अन्यथा साहसिकस्य सिद्धिः काकतालीयत्वेन पक्षे परा-क्रमवैयर्थ्यं स्यादिति भावः। 'वपुषो भूष्यतैवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु। उभयं मध्यमानां तु तेषां पूर्वोत्तरेच्छया॥' इति विवेकः। एवं विशिष्टसिद्धेरन्यभूषिताया एव भूषणत्वोक्त्या सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वादेकावल्यलङ्कारः। तदुक्तम्—'यत्र विशेषण-भावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव। भजति परं परमेषालङ्कृतिरेकावली कथिता' इति॥ ३२॥

अन्वयः—शुचि श्रुतं वपुः भूषयति। प्रशमः तस्य अलङ्क्रिया भवति। पराक्रमः प्रश-माभरणं (भवति)। स नयापादितसिद्धिभूषणः (भवति)॥ ३१॥

सुधा—शुचि=सम्प्रदायशुद्धम्, गुरुशासनानुसारमित्यर्थः। श्रुतम्=शास्त्रम्, (कर्तृ) वपुः=गात्रम्, भूषयति=अलङ्करोति। गुरुशिक्षानुसारं सुपरिश्रमपूर्वकं शास्त्राध्ययनम्, अध्येतुः शरीरस्य भूषणं भवतीति भावः। तथा हि "विद्या रूपं कुरूपाणाम्', इत्युक्तं नीतौ। अथ, प्रशमः=परिशान्तिः, तस्य=श्रुतस्य, शास्त्रस्येत्यर्थः। अलङ्क्रिया=अलङ्कारः। भूषणमिति यावत् भवति=जायते। अर्थात् पठित्वाऽपि चेत्क्रोधोपशान्तिर्न कृता, तर्हि व्यर्थमेव पठनं तस्य, नहि तत्सकाशं सहसा जना गच्छन्ति इति भावः। अथ, पराक्रमः=विक्रमः। उद्योग इत्यर्थः। प्रशमाभरणम्=शान्तेर्भूषणम् भवति, यदा शान्तो जन उद्योग हीनो भवति, तदा दोषवानेव

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कथ्यते इत्यर्थः । सः=पराक्रमः, नयापादितसिद्धिभूषणः=नीतिसम्पादितफलालङ्करः भवति । यदि पराक्रमी जनो नीत्या स्वकार्यं सम्पादयति, तदैव स प्रशंस्यः । यदि च स बलाधिकतया केवलमुद्धतं वदन् किमपि कार्यं न साधयति, प्रत्युत परकृतमपि कार्यं नाशयति, तदा स निन्द्य एवेति भीमं प्रत्याक्षेपोऽर्थादसामयिकोऽयं भवतो मनक्षोभ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

समासः—प्रशमस्याभरणं प्रशमाभरणम् । नयेनापादिता सिद्धिर्नयापादितसिद्धिः, सैव भूषणं यस्य स नयापादित सिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

व्याकरणम्—भूषयति=भूष+स्वार्थे णिच्+लट् भवति–भू+लट् ॥ ३२ ॥

वाच्यान्तरम्—शुचिना श्रुतेन वपुर्भूष्यते । प्रशमेन तस्य अलङ्क्रियया भूयते ! प्रशमाभरणेन पराक्रमेण भूयते। तेन नयापादितसिद्धभूषणेन भूयते ॥ ३२ ॥

कोषः—'उज्ज्वलं निर्मलं पूतं पवित्रं शुद्धमेव च' इति कोषः । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । 'शमस्तु शमथः शान्तिः' इत्यमरः । 'भूषणं स्यादलङ्क्रिया । अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम्'इत्यमरः । 'शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः ॥ ३२ ॥

सारार्थः—शरीरस्य विद्यैव भूषणम् । विद्याया भूषणं शान्तिः । शान्तेर्भूषणं समये पराक्रमकरणम् । पराक्रमस्य भूषणं नीतिपूर्विका कार्यसिद्धिरिति ॥ ३२ ॥

भाषाऽर्थः—**नियमानुसार विद्याध्ययन शरीर का अलङ्कार है और विद्या की शान्ति अलङ्कार है । शान्ति का भूषण पराक्रम है और न्याय से कार्य का सिद्ध करना पराक्रम का भूषण है ॥ ३२ ॥**

विमृश्य कुर्यादिति स्थितम् । तत्र विमर्शोपायः क इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह—

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

मतीति । मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः । मतिभेदस्तम इवेत्युपमितसमासः । दीप इवेत्युपमाऽनुसारात् । तेन तिरोहित आच्छन्नेऽत एव गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तोऽत एव परिशुद्धो निश्चितोऽन्यत्र सुविहितः प्रवातादिदोषरहितश्च, आगमः शास्त्रम् । 'आगमः शास्त्र आयाते' इति विश्वः । दीप इवार्थदर्शनं कार्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासनं च कुरुते ॥ ३३ ॥

अन्वयः—मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने, विवेकिनां कृत्यविधौ, सुकृतः परिशुद्धः, आगमः दीप इव अर्थदर्शनं कुरुते ॥ ३३ ॥

सुधा—मतिभेदतमस्तिरोहिते=अनिश्चयान्धकाराच्छन्ने, गहने=दुर्ज्ञेये, विवेकिनाम्=विचारवतां, कृत्यविधौ=कार्यविधाने, कर्मक्रमे, इत्यर्थः । सुकृतः=सदभ्यस्तः परिशुद्धः=भ्रान्तिवर्जितः, आगमः=शास्त्रम् । मतिभेदतमस्तिरोहिते=बुद्धिभ्रमकारकान्धकारपिहिते, अत एव, गहने=दुष्प्रवेशे, दुर्गमे, इत्यर्थः । विवेकिनां=विवेगिनाम्, दीर्घसूत्राणामित्यर्थः । वेको रयो जवो वेगः' इत्युक्तेः । कृत्यविधौ=गृहकृत्यानुष्ठाने, सुकृतः=सुविहितः, मध्यगृहे, उच्चस्थाने निवेशितः । परिशुद्धः=निर्मलवर्त्तितैलादियुक्तः । दीपः=प्रदीपः, इव, अर्थदर्शनं=अभिप्रायप्रका-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नम्, दीपपदे, अर्थदर्शनं=घटपटादिपदार्थावलोकनं, कुरुते=करोति ॥ ३३ ॥

समासः—मतेर्भेदो मतिभेदः, मतिभेदस्तम इवेति मतिभेदतमः, तेन मतिभेदतमसा तिरोहितम्, इति मतिभेदतमस्तिरोहितम्, तस्मिन् मतिभेदतमस्तिरोहिते। कृत्यस्य विधिः कृत्यविधिस्तस्मिन् कृत्यविधौ। विवेकोऽस्त्येषामिति विवेकिनस्तेषां विवेकिनाम् ॥ ३३ ॥

व्याकरणम्—कुरुते=कृ+लट्+झि ॥ ३३ ॥

वाच्यान्तरम्—मतिभेदतमस्तिरोहिते, विवेकिनां कृत्यविधौ, सुकृतेन परिशुद्धेन, आगमेन दीपेनेवार्थदर्शनं क्रियते ॥ ३३ ॥

कोषः—'मतिभेदो भ्रमो भ्रान्तिरनिश्चय इतीर्यते, इति कोषान्तरम्। "ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तम' इत्यमरः। 'कलिलं गहनं समम्' इत्यमरः। 'दीपः प्रदीप आख्यात' इति कोषः ॥ ३३ ॥

सारार्थः—मन्दबुद्धीनां, सन्देहध्वान्ताच्छन्ने दुर्ज्ञेये नीतिज्ञाचरणेऽपि सुपरिश्रमेणाधिगतं नीतिशास्त्रं, तदाचरणस्याशयं प्रकटयति। यथैव अन्धकारवति दुगमे गृहे प्रकाशकरस्य दीपस्य साहाय्येनाल्पलोकनशीलस्यापि पदार्थदर्शनं जायते तथैव ॥ ३३ ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे अन्धकार वाले घर में अच्छी तरह से तैल बातीबाला दीप पदार्थ को दिखाता है, ऐसे ही सन्देहरूप अन्धकार युक्त बड़े दुर्ज्ञेय कठिन समझने के योग्य नीतिज्ञों के कार्य-पथमें अच्छी तरह से अभ्यासकिया हुआ शुद्धनीतिशास्त्र दीपक के समाना अभिप्राय को समझाता है ॥ ३३ ॥**

एवं विमृश्य कुर्वतो दैवादनर्थागमोऽपि न कश्चिदपराध इत्याह—

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपी समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

स्पृहणीयेति। स्पृहणीयगुणैर्लोकश्लाध्यगुणैर्महात्मभिः। सज्जनैश्चरितेऽनुष्ठिते वर्त्मन्याचारे मनो यच्छतां निदधताम्। सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः। विधिहेतुर्दैवनिमित्तकः। 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः। अत एवागसामपराधानामहेतुर्विनिपातो दैविकानर्थोऽपि। 'विनिपातोऽवपाते स्याद्दैवादिव्यसनेऽपि च' इति विश्वः। समुन्नतेरतिवृद्धेः समस्तुल्यः। दैविकेषु पुरुषस्यानुपालभ्यत्वादिति भावः। यथाह कामन्दकः—यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम्। पुरुषस्त्वनुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः' ॥ इति ॥ ३४ ॥

अन्वयः—स्पृहणीयगुणैः, महात्मभिः, चरिते वर्त्मनि, मनः यच्छताम्, विधिहेतुः, आगसाम्, अहेतुः, विनिपातः, अपि समुन्नतेः समः (भवति) ॥ ३४ ॥

सुधाः—स्पृहणीयगुणैः=अनुकरणीयगुणैः, सर्वथा प्रशंसनीयाचरणैरिति यावत्। महात्मभिः=महानुभावैः, महद्भिरित्यर्थः। चरिते=अनुष्ठिते, प्रचारिते, इति यावत्। वर्त्मनि=मार्गे, मनः=चेतः, यच्छताम्=निदधताम्, जनानामित्यर्थः। विधिहेतुः=दैवनिमित्तकः दैविक इत्यर्थः। अत एव, आगसाम्=अपराधानाम्, निजकृतप्रमादानामित्यर्थः। अहेतुः=अनिमित्तकः। आकस्मिक इत्यर्थः। विनिपातः=अधः स्खलनम्, अर्थाद्विहितकर्मण्यसाफल्यलाभ इत्यर्थः। अपि, समुन्नतेः=अभ्युदयस्य, समः=समानः, भवति। महाजनो येनागतः स पन्था—इति नीत्या मह-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दाचरिताचरणेन प्रचलतां जनानामवनतिरप्युन्नतेः सदृश एवेति भावः ॥ ३४ ॥

समासः—स्पृहणीया गुणा येषां ते स्पृहणीयगुणास्तैः स्पृहणीयगुणैः महानात्मा येषां ते महात्मानस्तैर्महात्मभिः । विधिरेव हेतुर्यस्य स विधिहेतुः ॥ ३४ ॥

व्या०—चरिते–चर + क्तः । यच्छताम्=दाण् (यच्छ) + शतृप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

वाच्यान्तरम्—स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि मनो यच्छतां जनानाम् विधिहेतुना, आगसामहेतुना, विनिपातेनापि, उन्नतेः समेन भूयते ॥ ३४ ॥

कोषः—'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः । 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । 'विनिपातोऽवपाते स्याद्दैवादिव्यसनेऽपि च' इति विश्वः ॥ ३४ ॥

सारार्थः—यत्कर्म, प्रशंस्याचरणैर्महानुभावैरनुष्ठीयते, तथाविधं कर्म कुर्वतां यदि दैवकोपात्तत्कर्मफलं नहि भवति, तथाऽपि मनोहानिर्न विधेया । अतो राजनीतिविहितानुसारं कर्म करिष्यतामस्माकं पराजयोऽपि स्याच्चेत्तदा स चापि विजयलाभेनैव समो ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाषाऽर्थः—प्रशंसनीय (सराहने के लायक) गुणों से युक्त महानुभावों से प्रचार किये हुए रास्ते में मन को लगाये हुए लोगों को, दैविक दुर्घटना या विना अपराध की अवनति भी उन्नति ही के बराबर समझी जाती है ॥ ३४ ॥

सम्प्रति यद्विमृश्यं तदाह—

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३५ ॥

शिवमिति । जिगीषवो विजयेच्छवो नृपा विजितक्रोधरया जितक्रोधवेगाः सन्तो गरीयसीं प्रभूतामदूषितायतीमक्षतोत्तरकालाम् । स्वन्तामित्यर्थः । फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य । फलवत्त्वं निश्चित्येत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवमनुकूलमौपयिकमुपायम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । उपायाद्ध्रस्वत्वं च । नयन्ति प्रापयन्ति । पौरुषमुपायेन योजयन्तीत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वत इति भावः । यथाह कामन्दकः–'निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च । न कर्म कुर्यान्–मतिमान्सदा वैरानुबन्धि च ॥' इति नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वेऽप्युपायस्यातथात्वात्क्रोधं विनयत इत्यादिवत् 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदं न भवति ॥ ३५ ॥

अन्वयः—विजितक्रोधरयः, जिगीषवः, गरीयसीम्, अदूषतायतीम्, फलनिष्पत्तिम्, विगणय्य, पौरुषं, शिवम् औपयिकम्, नयन्ति ॥ ३५ ॥

सुधा—विजितक्रोधरयाः=हतकोपवेगाः, शान्ता इत्यर्थः । मादृशाः । न तु भवादृशाः क्रोधोद्धता इति भावः । गरीयसीम्=महीयसीम्, महत्तरामिति यावत् । अदूषितायतीम्=परिपूर्णपरिणामाम्, सुखोदर्कामिति यावत् । फलनिष्पत्तिम्=फलसिद्धिम्, विगणय्य=विचार्य, शिवम्=कल्याणकरम्, औपयिकम्=उपायसाध्यम्, पौरुषम्=पुरुषकारम्, उद्योगमिति यावत्, नयन्ति=प्रापयन्ति । न हि सन्दिग्धफले कार्ये विचारशीला लगन्तीति ॥ ३५ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation Kolkata. Digitization: eGangotri

समासः—फलस्य निष्पत्तिस्तां फलनिष्पत्तिम्। न दूषिता अदूषिता अदूषिता आयतिर्यस्याः सा, अदूषितायतिस्तामदूषितायतीम्। क्रोधस्य रयः क्रोधरयः, विजितः क्रोधरयो यैस्ते विजितक्रोधरयाः। जेतुमिच्छवो जिगीषवः॥ ३५॥

व्या०—विगणय्य=वि+गण्+णिच्+क्त्वा+ल्यप्। नयन्ति=नी+लट्॥३५॥

वाच्यान्तरम्—विजितक्रोधरयैर्जिगीषुभिः गरीयसीमदूषितायतीम् फलनिष्पत्तिम् विगणय्य, शिवम् औपयिकम्, पौरुषम्, नीयते॥ ३५॥

कोषः—'श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः। 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः। 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ'—इत्यमरः। 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः॥ ३५॥

सारार्थः—ये विजयाभिलाषिणो मनीषिणः सन्ति, ते त्वभ्युदयस्य बाधकं क्रोधं पूर्वमेव विजित्य यस्य परिणामे प्रचुरं सुखं, लाभोऽपि महान्, तादृशमेवोद्योगं कुर्वन्ति। नहि, ईश्वरसाहाय्याशया किमप्यनिश्चितफलं कर्मेति॥ ३५॥

भाषाऽर्थः—जीतने की इच्छा रखने वाले लोग पहले क्रोध के वेग को जीतकर पीछे जिस काम में अधिक लाभ और परिणाम में विशेष सुख समझे ऐसे कल्याणकारक, तथा उपायसाध्य उद्योग को करे। अन्धाधुन्ध किसी असाध्य, अनिश्चित फल, और परिणाम में क्लेशप्रद काम न करे॥ ३५॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमित्याह—

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताऽप्युदीयते॥ ३६॥

अपनेयमिति। उदेतुमभ्युदेतुमिच्छता राज्ञा पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतम्। 'मयट् च' इति मयट्। तिमिरमज्ञानं धिया विवेकबुद्ध्या करणेनापनेयमपनोद्यम्। तथाहि। अंशुमताऽपि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतं तमो ध्वान्तमविभिद्य नोदीयते। किन्तु विभिद्यैवेत्यर्थः। सूर्यस्याप्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः। इणो भावे लट्॥ ३६॥

अन्वयः—उदेतुम्, इच्छता (जनेन) पुरः, धिया रोषमयं तिमिरम्, अपनेयम्। अंशुमता, अपि प्रभया, निशाकृतं तमः, अविभिद्य, न, उदीयते॥ ३६॥

सुधा—उदेतुम्=उदयं प्राप्तुम्, अभ्युदयलाभार्थमित्यर्थः। इच्छता=वाञ्छता। जनेनेति शेषः। पुरः=प्रथमम्, धिया=बुद्ध्या, विवेकवत्येति शेषः। रोषमयम्=क्रोधरूपम्, तिमिरम्=तमः, मोहमित्यर्थः। अपनेयम्=अपहर्त्तव्यम्, दूरीकार्यमिति यावत्। यथा—अंशुमता=सूर्येण, अपि, प्रभया=कान्त्या, तेजसा इत्यर्थः। निशाकृतम्=रात्रिजनितम्, तमः=अन्धकारम्, अविभिद्य=अदूरीकृत्य, अविनाश्येति यावत्। न=नहि, उदीयते=नोदयः प्राप्यते। तर्हि का कथाऽन्येषां तेजस्विनामपीति॥ ३६॥

समासः—निशया कृतं निशाकृतम्॥ ३६॥

व्याकरणम्—अपनेयम्—अप+नी+यत्। अविभिद्य=नञ्+वि+भिद्+क्त्वा=

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ल्यप्। उदीयते=उद्+इण्+लट्॥ ३६॥

वाच्यान्तरम्—उदेतुमिच्छन् (राजा) पुरः, धिया रोषमयं तिमिरम्, अपनीयेत। अंशुमानपि प्रभया निशाकृतं तमोऽविभिद्य नोदेति॥ ३६॥

कोषः—'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः। 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः। 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः। 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः। 'अंशुमान् सविता सूर्यो मार्त्तण्डो मिहिरो रविः' इत्यन्यकोषः॥ ३६॥

सारार्थः—इह जगति यः किल स्वाभ्युदयमिच्छेत्, स तु पूर्वमुन्नतिबाधकं क्रोधं परित्यज्य यत्नान्तरं कुर्यात्। यथा तेजस्विनां धुरीणोऽपि सूर्यो यावद्रात्रिजमन्धकारं न नाशयति तावन्नोदेतीति। अतो भवान् क्रोधं त्यज, ततः कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति भीमं प्रति युधिष्ठिरोक्तिः॥३६॥

भाषाऽर्थः—उन्नति (तरक्की) चाहनेवालों को चाहिये कि पहले (शुरू में) अपने गुस्से को रोकें। क्योंकि सूर्य भी जब तक रात में जमे हुए अन्धकार को अपनी किरणों से नाश नहीं करलेते, तब तक उदय नहीं होते। अन्धकार को नाश करके बाद में उदित होते हैं॥ ३६॥

ननु दुर्बलस्यैवमस्तु। बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्यत आह—

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः॥३७॥

बलवानिति। बलवाञ्छूरोऽपि यः कोपाज्जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः। 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः। तमसो मोहस्य। कृद्योगात्कर्तरि षष्ठी। अभिभवमाक्रान्तिं न रुणद्धि न निवारयति। स नृपः। क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्ष ऐन्दवीरिन्दुसम्बन्धिनीः कला इव। 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः। सकलाः समग्राः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीस्तिस्रोऽपि हन्ति नाशयति। अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थमेवेत्यर्थः। अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात्क्षयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वमस्त्येव। तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात्तथा व्यपदेशः॥ ३७॥

अन्वयः—बलवान् अपि यः कोपजन्मनः, तमसः, अभिभवं न रुणद्धि। सः, क्षयपक्षे, ऐन्दवीः कलाः इव सकलाः शक्तिसम्पदः, हन्ति॥ ३७॥

सुधा—बलवान्=सामर्थ्यवान्, अपि, यः=कश्चित् (न तु दुर्बलः) कोपजन्मनः=रोषजनितस्य, तमसः=मोहस्य, अभिभवम्=आक्रमणम्, न रुणद्धि=न निवारयति। सः=कोपाभिभवपीडितः, क्षयपक्षे=कृष्णपक्षे, ऐन्दवीः=चान्द्रीः, कलाः=इव, सकलाः=निखिलाः, निःशेषा इत्यर्थः। शक्तिसम्पदः=प्रभु-मन्त्रोत्साह-शक्तिसम्पत्तीः, हन्ति=नाशयति। अतः प्रथमं भवान् कोपं परिहरतु, इति भीमं प्रत्याक्षेपः॥ ३७॥

समासः—कोपाद् जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः। क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः, तस्मिन् क्षयपक्षे। वा क्षयश्चासौ पक्षः, क्षयपक्षः। शक्तय एव सम्पदः, शक्तिसम्पदः॥ ३७॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation, Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्—रुणद्धि = रुध् + लट् । हन्ति=हन् + लट् ॥ ३७ ॥

वाच्यान्तरम्—बलवता येन कोपजन्मनस्तमसोऽभिभवो न रुद्धयते, तेन क्षयपक्षे ऐन्दव्यः सकलाः कला इव शक्तिसम्पदो हन्यन्ते ॥ ३७ ॥

कोषः—'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । 'कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः ॥ ३७ ॥

सारार्थः—यः सामर्थ्यवान् जनः स्वशरीरजमपि रिपुं क्रोधं न नाशयितुं समर्थः स कथं शरीरनिर्गतं शत्रुं नाशयिष्यति । प्रत्युत क्रोधमोहावृतस्य कृष्णपक्षे चन्द्रसम्बन्धिन्यः कलाः क्षीयमाणा इव सर्वाः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तयः क्षीयन्ते ॥ ३७ ॥

भाषाऽर्थः—जो कोई क्रोध से उभड़े हुए मोह के आक्रमण को नहीं रोक सकता, वह कृष्णपक्ष की चन्द्रमाकी कला की नाईं अपनी सब शक्ति-सम्पत्ति खो देता है॥३७॥

विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह—

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥

समेति । यः समा नातिमृदुर्नातितिग्मा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः सन्समये सत्यवसरे मार्दवं मृदुवृत्तित्वमुपैति, तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं च तनोति । स मेदिनीपतिर्विवस्वानिव ओजसा तेजसा लोकमधितिष्ठत्याक्रामति । सूर्योऽपि ऋतुभेदेन समवृत्तिरित्यादि योज्यम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—यः समवृत्तिः (सन्) समये मार्दवम् , उपैति, तिग्मतां च तनोति, स मेदिनीपतिः विवस्वान् इव, ओजसा लोकम् , अधितिष्ठति ॥ ३८ ॥

सुधा—यः=कश्चित् , समवृत्तिः=मध्यमव्यापारवान् , नात्युग्रा नातिशान्ता वृत्तिर्यस्य तादृशः सन्, इत्यर्थः । समये=शान्त्यवसरे, मार्दवम्=सहिष्णुताम् , उपैति=प्राप्नोति, तथा च क्रोधकरणोचितसमये, तिग्मताम्—उग्रताम् , कठोरवृत्तितामित्यर्थः । तनोति=विस्तारयति, सः= उभयवृत्तिः, मेदिनीपतिः = भूपतिः, राजेत्यर्थः । विवस्वान्=सूर्यः, इव, ओजसा=तेजःप्रभावेण, लोकं=जनं, भुवनं च अधितिष्ठति = आक्रामति । यथा ग्रीष्मसमये य एव सूर्यः प्रचण्डकिरणः, स एव हेमन्तेऽतीव सुसहो भवति, तथैव राज्ञाऽपि अपराधिनि जने तीव्रेण, सज्जने उपकारकरे च मृदुवृत्तिना भवितव्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समासः—समा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः । मेदिन्याः पतिर्मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥

व्याकरणम्—उपैति=उप + इण + लट् । तनोति=तनु + लट् । अधितिष्ठति = अधि + ष्ठा + लट् ॥ ३८ ॥

वाच्यान्तरम्—येन समवृत्तिना समये मार्दवमुपेयते, तथा च तिग्मता तन्यते । तेन महीपतिना, विवस्वतेव, ओजसा लोकोऽधिष्ठीयते ॥ ३८ ॥

कोषः—'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः ॥ ३८ ॥

सारार्थः—जो राजा सदैव सहनशीलो भवति, अथवा सदैव क्रोधोद्धतो भवति, स नहि

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रजाः वशीकर्त्तुं रक्षितुं च शक्नोति । अतो यः सज्जने गुणिनि जने नम्रतां मृदुतां च, दुर्जने दण्ड्ये चोग्रतां तीक्ष्णतां भजते, स एव राजा प्रजाः पालयितुं समर्थो भवति । यथा सूर्यः हेमन्ततौ परमप्रियोऽपि ग्रीष्मेऽतीव दुःसहो भवति, तथैव ॥ ३८ ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे सूर्य समय समय पर सह्य और असह्य होते हैं, वैसे ही राजा को भी कभी सहिष्णु और कभी कड़ा होना चाहिये जो ऐसे होता है, वही अपनी प्रजा को वश में रख सकता है ॥ ३८ ॥**

उक्तान्यथाकरणेऽनिष्टमाह—

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३९ ॥

क्वेति । श्रियां सम्पदां चिराय बहुकालं परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क्व । इन्द्रियाणि वाजिन इवेति समासः । दुष्टानाममार्गधाविनामिन्द्रियवाजिनां वश्यो वशङ्गतस्तस्य भावस्तत्ता क्व । नोभयमेकत्र तिष्ठतीत्यर्थः । कुतः । हि यस्माच्छरदभ्रवच्चलाश्चञ्चलाः । किञ्च बहुच्छला बहुव्याजाः बहुरन्ध्रा इति यावत् । 'छलं तु स्खलिते व्याजे' इति विश्वः । श्रियः सम्पदः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरसुरक्षा रक्षितुमशक्याः । कथञ्चित्प्राप्ता अपि श्रियो नाविनीतेषु तिष्ठन्तीत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—श्रियां परिग्रहः, चिराय क्व ?, दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता च क्व ?, हि शरदभ्रचलाः, बहुच्छलाः श्रियः, चलेन्द्रियैः, असुरक्षाः (भवन्ति) ॥ ३९ ॥

सुधा—श्रियां=सम्पदाम्, परिग्रहः=स्वायत्तीकरणम्, चिरकालम्=बहुकालम्, क्व=कुत्र, न कुत्रापि सदैव केनापि श्रियं वशीकर्त्तुं शक्यत इति भावः । तथा च, दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता=चपलेन्द्रियघोटकाधीनता, च=अपि, क्व=कुत्र, अर्थाद् वशीकृतेन्द्रियैरपि जनैश्चिरं श्रीर्न रक्षितुं पार्यते, किमुत, त्वद्विधैरवशेन्द्रियैः क्रोधपरवशैरित्यर्थः । हि=यतः, यस्मादित्यर्थः । शरदभ्रचलाः=शरदृतुमेघवच्चञ्चलाः, शरदृतुराश्विनकार्त्तिकाभ्यां मासाभ्यां भवति, तत्र मेघा निर्जलत्वाल्लघवो भवन्ति, अतो हि ते वायुना झटिति झटित्याकृष्यन्त इति भावः । बहुच्छलाः=विशेषव्याजवृत्तिमत्यः, श्रियः=सम्पदः, चलेन्द्रियैः अव्यवस्थितैरित्यर्थः । असुरक्षाः=दुरक्षाः, न सुखेन रक्षितुं शक्याः भवन्ति । वा असुभिः प्राणै रक्षा भवति यासां ता असुरक्षाः भवन्ति ॥ ३९ ॥

समासः—वशङ्गतो वश्यस्तस्य भावस्तत्ता वश्यता । इन्द्रियाण्येव वाजिनः, इन्द्रियवाजिनः । दुष्टा ये इन्द्रियवाजिनः, तेषां वश्यतेति दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता । शरदोऽभ्रं शरदभ्रं, शरदभ्रवत् चला इति शरदभ्रचलाः । चलानीन्द्रियाणि येषां ते चलेन्द्रियास्तैश्चलेन्द्रियैः । बहूनि छलानि यासु, ता बहुच्छलाः । न सुखेन रक्षा यासां ता असुरक्षाः ॥ ३९ ॥

व्याकरणम्—असुरक्षाः=नञ्+सु+रक्ष्+खल्+टाप् ॥ ३९ ॥

वाच्यान्तरम्—श्रियां परिग्रहेण चिराय क्व भूयते । दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यतया च क्व भूयते । शरदभ्रचलाभिर्बहुच्छलाभिः श्रीभिश्चलैरिन्द्रियैरसुरक्षाभिर्भूयते ॥ ३९ ॥

कोषः—'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । 'घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्व-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तुरङ्गमाः । वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः 'अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः ॥ ३९ ॥

सारार्थः—प्रथमन्तु जितेन्द्रियैः स्थिरबुद्धिभिरपि चिरं न लक्ष्मी रक्षितुं पार्यते, तर्ह्यजितेन्द्रियाणां चपलानां का तस्याश्चिररक्षणे शक्तिः । अतो लक्ष्मीरक्षणेच्छुभिर्जनैः सदा सावधानैर्जितेन्द्रियैश्च भवितव्यमिति ॥ ३९ ॥

भाषाऽर्थः—एक तो चिरकाल तक लक्ष्मी को अपने वश में रखना ही कठिन होता है । दूसरी बात यह है कि दुष्ट (कुमार्ग में ही दौड़नेवाले) इन्द्रिय रूप घोड़ों को अपने वश में रखना भी दुःसाध्य है । इस लिये जिन्होंने इन्द्रियों को वशमें नहीं किया है, उनसे आश्विन कार्त्तिक के बादल के ऐसे जल्दीबाज और विशेष दंगा फसाद वाली सम्पत्ति (लक्ष्मी) की रक्षा नहीं होती ॥ ३९ ॥

क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति—

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
क्रियते पतिरुच्चकैरपां भवताधीरतयाऽधरीकृतः ॥ ४० ॥

किमिति । उपात्तरंहसः प्राप्तत्वरस्य मनसः । समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इति ठञ् । स न भवतीत्यसामयिकस्तमप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । अधरीकृतस्तिरस्कृतः । प्रागिति शेषः । अपां पतिः समुद्रः किं किमर्थमुच्चकैरधिकः क्रियते । न पराजितं पुनरुच्चकैः कुर्यादिति भावः । अत्र वितन्वतेति भीमविशेषणत्वेन अपाम्पतिपदार्थस्योच्चैः करणे हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

अन्वयः—उपात्तरंहसः, मनसः, असामयिकं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया, अधरीकृतः, अपां पतिः, किम् उच्चकैः क्रियन्ते ॥ ४० ॥

सुधा—उपात्तरंहसः, प्राप्तवेगस्य, सदैव चञ्चलस्येत्यर्थः । मनसः=चित्तस्य, असामयिकम्—अकालिकम्, अनवसरजमिति यावत् । क्षोभम्=विकारम्, चाञ्चल्यादिकम्, वितन्वता=प्रकटयता, भवता=त्वया, भीमेनेत्यर्थः । धीरतया=धैर्येण, अधरीकृतः=तिरस्कृतः, लघूकृत इत्यर्थः । अपाम्=जलानां, पतिः=स्वामी, समुद्र इत्यर्थः । उच्चकैः=उन्नतः, अधिकः, किम्=कथम्, कस्मात्कारणादित्यर्थः । क्रियते=विधीयते ॥ ४० ॥

समासः—समये भवः सामयिकः न सामयिकोऽसामयिकस्तमसामयिकम् । उपात्तं रंहो येन तस्य उपात्तरंहसः । धीरस्य भावः, धीरता तया धीरतया ॥ ४० ॥

व्याकरणम्—वितन्वता=वि+तनु+शतृ । क्रियते=कृ+लट् ॥ ४० ॥

वाच्यान्तरम्—उपात्तरंहसो मनसोऽसामयिकं क्षोभं वितन्वन् भवान्, धीरतया अधरीकृतम्, अपां पतिम्, किमुच्चैः करोति ॥ ४० ॥

कोषः—'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः ॥ ४० ॥

सारार्थः—प्रथमन्तु धैर्यवतां धुरीणः पाथोधिरेव विजयते जगति, यः किल जगत्प्लावका-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नामपि सर्वं जलप्रवाहं स्वान्तः संरुध्यापि स्वतटमर्यादोल्लङ्घनं न करोति । परन्तु नानाविधेषूपस्थितेषु धैर्यध्वंसकेषु दुःखेष्वपि यस्त्वं धैर्यं न त्यक्तवान् , तेन 'समुद्रादप्यधिकधैर्यवान् भीमः' इति ख्यातिर्जनतायामजनि, साऽधुना, कथमकालिकं मनोवेगमवाप्य त्वया विपरीता क्रियत इति ॥ ४० ॥

भाषाऽर्थः—अत्यन्त वेगवान् मन के मनोविकार को दिखाते हुए आप अभी अपने सन्तोष तथा धैर्य से नीचे बनाये समुद्र को क्यों बड़ा मानते हैं ॥ ४० ॥

श्रुतमभ्यधिगम्य ये रिपून् विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
जनयन्त्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

श्रुतमिति ॥ किञ्च । ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून् कामक्रोधादीन्न विनयन्ते न नियच्छन्ति । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदम् । ते खल्वचिराय सम्पदां चापलाश्रयस्थैर्यनिबन्धनमयशो दुष्कीर्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषादस्थैर्यं सम्पदां न स्वदोषादित्यर्थः । अजितारिषड्वर्गस्य कुतः सम्पद इति भावः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—ये श्रुतम् अधिगम्य अपि, शरीरजन्मनः, रिपून् न विनयन्ते ते खलु, अचिराय, सम्पदाम् , चापलाश्रयम् , अयशः, जनयन्ति ॥ ४१ ॥

सुधा—ये=केचन श्रीमन्तः, श्रुतम्=राजनीतिप्रभृतिशास्त्रम् , अधिगम्य=अधीत्य, सम्यगवगम्येति भावः । शरीरजन्मनः=स्वदेहजातान् , रिपून्=शत्रून् , कामक्रोधादीनित्यर्थः । न विनयन्ते=न दूरीकुर्वन्ति, ते=कामक्रोधादिवशीकृताः, खलु=निश्चयेन, अचिराय=सत्वरमेव, सम्पदाम्=श्रियाम् , चापलाश्रयम्=चाञ्चल्यमूलकम् , अयशः=अपकीर्तिं, जनयन्ति=उत्पादयन्ति । शान्तचित्ता एव धनवन्तो भूत्वा यशोवन्तो भवन्ति । अशान्तास्तु धनवन्तः सन्तो जन्तूनकारणमेव निघ्नन्तो झटित्येवापयशो लभन्ते—इति भावः ॥ ४१ ॥

समासः—शरीराज्जन्म येषां तान् शरीरजन्मनः । चपलस्य भावश्चापलम् , चापलमाश्रयो यस्य तत् चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

व्याकरणम्—अधिगम्य=अधि+गम्+क्त्वा+ल्यप् । विनयन्ते=वि+नी+लट् । जनयन्ति=जन्+णिच्+लट् ॥ ४१ ॥

वाच्यान्तरम्—यैः श्रुतमधिगम्यापि शरीरजन्मानो रिपवो न विनीयन्ते, तैःसम्पदां चापलाश्रयमयशश्चिराय जन्यते ॥ ४१ ॥

कोषः—'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः । 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रह' इत्यमरः । 'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः ॥ ४१ ॥

सारार्थः—ये राजानः शास्त्रमपि सम्यक् पठित्वा असमये कामक्रोधादीन् देहजायमानानपि शत्रून् न निवारयितुं शक्नुवन्ति, ते कथं बहिर्गतशत्रून् घातयिष्यन्ति । तथाविधाश्च भूपा ऐश्वर्यमदमत्ताः—सन्तोऽन्यायमाचरन्तो झटित्येव दुष्कीर्त्तिं लभन्ते । यत्किल लक्ष्म्याः परिग्रहस्यैतत्फलमित्येवम् , परन्तु वस्तुतो लक्ष्म्याश्रयीभूतस्य जनस्यैव स च दोषोऽस्ति, नहि लक्ष्म्या इति ॥

भाषाऽर्थः—जो कोई शास्त्र वगैरह पढ़ करके भी खुद देह से पैदा हुए दुश्मन

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

(काम, क्रोध, आदि) को नहीं हटाता वह झट लक्ष्मी की चञ्चलता से होने वाले अपयश को पैदा करता है । अर्थात् धन पाकर ऐसी ही प्रकृति हो जाया करती है ॥४१॥

तथा क्रोधात्कार्यहानिरित्याशयेनाह—

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

अतिपातितेति । अतिपातितान्यतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि यया सा तथोक्ता । तापयतीति तापनी । कर्तरि ल्युट् । टित्वान्ङीप् । स्वस्य यच्छारीरमिन्द्रियवर्गश्च तयोस्तापन्यक्षमा क्रोधो भवन्तं जनवत्पृथग्जनमिव । 'तेन तुल्यम्—' इति वतिप्रत्ययः । तेनैवार्थो लक्ष्यते । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययम् । नयसिद्धेर्नयसाध्यफलादपनेतुं पृथक्कर्तुं नार्हति । असमयक्रोधस्यात्मसन्तापातिरिक्तं फलं नास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—अतिपातितकालसाधना, स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी, अक्षमा, जनवद्, भवन्तं, नयसिद्धेः, अपनेतुम् , न अर्हति ॥ ४२ ॥

सुधा—अतिपातितकालसाधना=अतिक्रामितसमयसहाया, सामयिकसाहाय्यविघटनकरीति भावः । स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी = आत्मदेहेन्द्रियगणदाहिका, अक्षमा=अशान्तिः, क्रोध इत्यर्थः । जनवत् = अनधीतनीतिनरवत् , ग्राम्यमूर्खजन इवेत्यर्थः । भवन्तम = त्वाम् , भीममित्यर्थः । नानाऽऽगमज्ञाननिपुणं त्वामिति भावः । नयसिद्धेः=नीतिसाध्यफलात , न, अपनेतुम्=दूरीकर्तुम् , अर्हति=योग्या भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

समासः—कालस्य साधनानि कालसाधनानि, वा, कालश्च साधनञ्च कालसाधने, कालसाधनञ्च कालसाधने च इति कालसाधनानि, अतिपातितानि कालसाधनानि यया, वा, अतिपातिते कालसाधने यया सा, अतिपातितकालसाधना । इन्द्रियाणां वर्ग इन्द्रियवर्गः, शरीरञ्चेन्द्रियवर्गश्च शरीरेन्द्रियवर्गौ स्वस्य शरीरेन्द्रियवर्गौ, स्वशरीरेन्द्रियवर्गौ तौ तापयतीति स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी । नयस्य सिद्धिर्नयसिद्धिस्तस्या नयसिद्धेः ॥ ४२ ॥

व्याकरणम्—अर्हति=अर्ह + लट् ॥ ४२ ॥

वाच्यान्तरम्—अतिपातितकालसाधनया स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापन्या अक्षमया जनवद् भवानपि नयसिद्धेरपनेतुं न अर्ह्यते ॥ ४२ ॥

कोषः—'निर्वर्त्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः ॥ ४२ ॥

सारार्थः—सामयिककार्यविध्वंसकरो निजस्यापि शरीरप्रज्वालकः क्रोधाग्निश्चेद् मूर्ख इव त्वामपि चेत्स्ववशं करोति, तदा शास्त्राध्ययनस्य कुलीनतायाश्च फलं न किमपीति ॥ ४२ ॥

भाषाऽर्थः—**मौके का काम और सहायक को बिगाड़ने वाला, अपने भी देह और इन्द्रियों को जलाने वाला क्रोध मामूली आदमी के समान आपको भी न्यायतः सिद्धि के मार्ग से नहीं हटा सकता ॥ ४२ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दुष्टः क्रोध इत्युक्तम् । अथ क्षमाया गुणानाह—

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

उपकारकमिति । आयतेरुत्तरकालस्य भृशमत्यन्तमुपकारकम् । स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य । प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । अपायि न भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्यदेव द्विषां निबर्हणं विनाशकमेवङ्गुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति । 'क्षान्तिः क्षमा तितिक्षा च' इत्यमरः । 'तिज निशाने' इति धातोः गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः । तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समास आर्थी लुप्तोपमा, भृशायत्यनपायि-शब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्याद्व्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—आयतेः, भृशम् , उपकारकम् , भूरिणः, कर्मफलस्य, प्रसवः, अनपायि, द्विषां, निबर्हणं, तितिक्षासमं साधनं न, अस्ति ॥ ४३ ॥

सुधा—आयतेः=उत्तरकालस्य, आगामिसमयस्येत्यर्थः । भृशम्=अत्यर्थम् , परमित्यर्थः । उपकारकम् =इष्टसाधकम् , भूरिणः=बहुलस्य, कर्मफलस्य=कर्मसिद्धेः, प्रसवः=जनकम् , अनपायि=निर्दोषं, निरुपद्रवमिति भावः । द्विषां=शत्रूणां, निबर्हणं=विनाशकम् , प्रकृत्या क्षमाशीलस्य शत्रुः स्वयं विनश्यतीति भावः । तितिक्षासमं=शान्तितुल्यं, साधनम्=उपकरणं, नास्ति । उक्तं च नीतौ-"क्षमा शस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति । अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति" ॥ परन्तु क्षात्रधर्मे सदैव क्षमाऽवलम्बनमपि दोष एव गण्यते । तदुक्तं नीतौ—"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो न हि विद्यते । यदेनं क्षमया युक्तं तृणवन्मन्यते जनः" ॥ ४३ ॥

समासः—कर्मणां फलं कर्मफलम् तस्य कर्मफलस्य । न अपाया दोषाः सन्ति यस्मिन् तदनपायि । तितिक्षया समं तितिक्षासमम् ॥ ४३ ॥

व्याकरणम्—अस्ति=अस्+लट् ॥ ४३ ॥

वाच्यान्तरम्—आयतेर्भृशमुपकारकेण, भूरिणः कर्मफलस्य प्रसवेन, अनपायिना द्विषां निबर्हणेन, तितिक्षासमेन साधनेन नहि भूयते ॥ ४३ ॥

कोषः—'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः । 'बहुलं भूरिपर्याप्तं प्रभूतं प्रचुरं परम्' इति कोषः । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः । 'शान्तिः क्षमा तितिक्षा च' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

सारार्थः—वर्त्तमानसमये तूपकारमेव, भविष्यत्कालेऽपि परमोपकारकम् , बहुकार्यसिद्धेरुत्पादकं दोषलेशहीनं, विनाऽस्त्रेण शत्रुसंहारकमुपकरणं यद्यस्ति भूमौ, तर्हि केवलं शान्तिरेवैका। अतः शान्तिमतः शत्रुः स्वयं नश्यति ॥ ४३ ॥

भाषाऽर्थः—**भविष्य में भला करनेवाला, अनगिनत कामों के फल देने वाला, सब तरह के दोषों से बचा हुआ और सहज ही वैरियों का संहार करने वाला, यदि कोई ऐसा उपकरण है तो केवल शान्ति ही है, शान्तिकेबराबर दूसरा औरकोई भी नहीं है ४३**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ननु तितिक्षया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान्राज्ञो वशीकुर्यादित्यत्राह—

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।
प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

प्रणतीति ॥ सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः । सुयोधने तु न तथेति भावः । किं च मानभृतामहङ्कारिणां प्रथमेऽग्रेसराः । सुयोधनस्तु ततोऽपीति भावः । वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान्प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान्विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति । किन्तु कार्यकाले त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चिदस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः। अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥४४

अन्वयः—मानभृतां, प्रथमे, वृष्णयः, प्रणतिप्रवणान्, सहजस्नेहनिबद्धचेतसः, नः, विहाय, सदा, सुयोधनं, न प्रणमन्ति ॥ ४४ ॥

सुधा—मानभृताम्=अहङ्कारिणाम्, प्रथमे=अग्रगण्याः, नहि यादवसमाः शौर्यौदार्यवीर्यगाम्भीर्यरूपवित्तादिभिः केऽपि सन्तीति भावः । एवम्भूताः, वृष्णयः=यादवाः, प्रणतिप्रवणान्=प्रणामनम्रान्, सदाविनयवत इत्यर्थः । सहजस्नेहनिबद्धचेतसः=स्वाभाविकप्रेमबद्धमनसः, नः=अस्मान्, विहाय=त्यक्त्वा, सदा=सर्वदा, सुयोधनं=धृतराष्ट्रज्येष्ठपुत्रं, दुर्योधनमित्यर्थः । न प्रणमन्ति=न नमन्ति । नहि तं सदाऽनुसरन्ति, केवलमधुनाऽस्मदाश्रयाभावेन स्वेष्टसाधनाय तस्याश्रयोऽङ्गीकृतो यादवैः, अस्माकं कौरवैर्जाते निग्रहे नियतं तं विहायास्मत्पक्षे आगमिष्यन्तीति फलितार्थः ॥ ४४ ॥

समासः—प्रणत्या प्रवणाः प्रणतिप्रवणास्तान् प्रणतिप्रवणान् । सहजः स्वाभाविको यः स्नेहः स सहजस्नेहस्तेन सहजस्नेहेन निबद्धं चेतो येषां तान सहजस्नेहनिबद्धचेतसः । मानं बिभ्रतीति मानभृतस्तेषां मानभृताम् ॥ ४४ ॥

व्याकरणम्—प्रणमन्ति=प्र+नम्+लट् ॥ ४४ ॥

वाच्यान्तरम्—मानभृतां प्रथमवृष्णिभिः प्रणतिप्रवणान् सहजस्नेहनिबद्धचेतसो नः, विहाय सदा सुयोधनो न प्रणम्यते ॥ ४४ ॥

कोषः—'प्रणामप्रणती समे' इति कोषः । 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे' इत्यमरः । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

सारार्थः—यदा मम दुर्योधनादिभिर्विग्रह उपस्थितः स्यात्तदानीं, येऽधुना दुर्योधनाश्रयाः सन्ति, तेऽपि तं मुक्त्वाऽस्मत्पक्षमनुगमिष्यन्ति, तत्र सर्वप्रथमं, महाहङ्कारिणो यादवा अपमानकरमत्युद्धतं दुर्योधनं त्यक्त्वा सदाविनयनम्रानस्माननुयास्यन्ति, नात्र कश्चित्सन्देहलेशः । अधुना स्वकार्यनिर्वाहार्थमस्मान् वनवासस्थातयाऽकिञ्चित्करान् विचार्य, तस्याश्रयेण समयं यापयन्ति॥४४॥

भाषार्थः—**स्वाभिमानियों में सबसे पहले गिनने लायक यादव, प्रणत और स्वाभाविक प्रेम से बँधे हुए दिलवाले मुझे छोड़कर दुर्योधन के आगे कभी नहीं शिर नवावेंगे जरूर मेरे ही पक्ष में रहेंगे ॥ ४४ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये।
विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

सुहृद इति ॥ किं चैषां वृष्णीनां ये सहजाः सहजाताः। मातृपितृपक्षा इत्यर्थः। 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः। सुहृदो मित्राणि तथेतरे कृत्रिमसुहृदश्च मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति। ते द्वयेऽपि नृपाः। दुर्योधनोपजीविनोऽपीति भावः। आत्मसिद्धय आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयदानुकूल्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति। कार्यकाले त वृष्णिपक्षप्रवेशिन एवेत्यर्थः। यातेर्ण्यन्ताल्लट्। 'अर्तिह्री–'इत्यादिना पुगागमः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—एषां सुहृदः, तथा सहजाः, इतरे च ये मतं विलङ्घयन्ति। ते, आत्मसिद्धये धृतराष्ट्रात्मजं, विनयाद् इव यापयन्ति ॥ ४५ ॥

सुधा—एषां = यादवानां, सुहृदः = मित्राणि, तथा, सहजाः = बान्धवाः, मातृपितृपक्षीया इत्यर्थः। इतरे = अन्ये, च, ये, = तटस्था इत्यर्थः। भूपा इति शेषः। मतम् = अनुशासनं, न विलङ्घयन्ति = नोल्लंघयन्ति (तेऽधुना) आत्मसिद्धये = स्वार्थसिद्धये, धृतराष्ट्रात्मजं = दुर्योधनं, विनयाद् = अनुनयाद्, इव, यापयन्ति–समयमतिवाहयन्ति ॥ ४५ ॥

समासः—धृतराष्ट्रस्यात्मजो धृतराष्ट्रात्मजस्तम्। आत्मनः सिद्धिरात्मसिद्धिस्तस्यै।

व्याकरणम्—विलङ्घयन्ति=वि + लघ् + णिच् + लट्। यापयन्ति = या + णिच् + लट् ४५

वाच्यान्तरम्—एषां सुहृद्भिः सहजैस्तथेतरैर्यैर्मतं न विलङ्घ्यते, तैरात्मसिद्धये धृतराष्ट्रात्मजो याप्यते ॥ ४५ ॥

कोषः—'वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृद्' इत्यमरः। 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजासमा' इत्यमरः। 'विनयानुनयौ समौ' इति कोषः ॥ ४५ ॥

सारार्थः—यादवास्तु भविष्यन्त्येवास्मत्पक्षे, अवशिष्टेष्वपि भूपेषु, ये केचन यादवानां मित्रभूतास्तथा च ये बान्धवा एवं तद्भिन्ना अपि ये यादवविचारानुकूलाः सन्ति, ते सर्वे साम्प्रतं स्वार्थसिद्धिसाधनाय कपटस्नेहं दर्शयन्तो दुर्योधनाश्रये वर्त्तमानाः समयं क्षपयन्ति। कार्यकालेऽस्मत्पक्ष एवागमिष्यन्ति ॥ ४५ ॥

भाषाऽर्थः—**यादवों के जो मित्र हैं, जो बन्धु—बान्धव या गोतियां हैं, और जो कोई भी इनके मत (विचार) राय में रहते हैं, वे सब अभी अपने स्वार्थसाधन के लिये दुर्योधन के प्रति बाहरी प्रेम दर्शाते हुए, समय (वक्त) काट रहे हैं ॥ ४५ ॥**

किञ्च नाथमभियोगकाल इत्याशयेनाह—

अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः।
प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

अभियोग इति ॥ कृतावधेः परिभाषितकालस्य। 'अवधिस्त्ववसाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च' इति विश्वः। तस्य सुयोधनस्य। कर्मणि षष्ठी। भवता कृतः। अवधित इति शेषः। अभियोगः। आर्द्राभिभव इति यावत्। 'अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे' इति विश्वः।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

इमान्पूर्वोक्तान्महीभुजो राज्ञो हरिदश्व उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन्नुद्यन्नेव प्रविघाटयिता भेत्स्यति । घाटयतेर्भौवादिकाल्लट् । चौरादिकस्य तु 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—कृतावधेः, तस्य, भवता कृतः, अभियोगः, इमान् महीभुजः, समुत्पतन्, हरिदश्वः कमलाकरान् इव प्रविघाटयिता ॥ ४६ ॥

सुधा—कृतावधेः=नियमितसमयस्य, द्वादशवर्षाणि वनवासम्, एकवर्षं कुत्रापि रहसि वासं विधाय यदा पुनरागमिष्यन्ति भवन्तस्तदा राज्यमर्पयिष्यामीत्येवं विहितसमयसीम्न इत्यर्थः । तस्य=दुर्योधनस्य, भवता=त्वया, भीमेनेत्यर्थः । कृतः=विहितः, उत्पादितः, अभियोगः=नवपराभवः (कर्त्ता) इमान्, यादव-तन्मित्र-बान्धवादीनित्यर्थः । महीभुजः=भूपतीन्, तु, समुत्पतन्=समुद्गच्छन्, हरिदश्वः=सूर्यः, कमलाकरान्=कमलकुसुमसमूहान्, इव, प्रविघाटयिता=भेत्स्यति, अर्थादुद्यदादित्यः सम्पुटितवदनस्यापि कमलवनस्य मुखोद्घाटनं करोति, तथैव त्वयोत्पादितस्तस्यार्द्रपराभव इमान् भूपान् वाचालान् करिष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

समासः—महीं भुनक्तीति महीभुजः । कृतोऽवधिर्येन सः, कृतावधिस्तस्य कृतावधेः । हरितोऽश्वा यस्य स हरिदश्वः । कमलानामाकराः कमलाकरास्तान् कमलाकरान् ॥ ४६ ॥

व्याकरणम्—प्रविघाटयिता=प्र+वि+घट+णिच्+लुट् । समुत्पतन्=सम्+उद्+पत्+शतृ ॥ ४६ ॥

वाच्यान्तरम्—कृतावधेस्तस्य भवता कृतेनाभियोगे नेमे महीभुजः समुत्पता हरिदश्वेन कमलाकरा इव प्रविघाटयितारः (भविष्यन्तीति) ॥ ४६ ॥

कोषः—'अवधिस्त्ववसाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि च' इत्यमरः । 'अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे'—इति विश्वः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

सारार्थः—दुर्योधनेन या त्रयोदशवार्षिकी समयमर्यादा कृता, तन्मध्य एव चेद्वयं तेन साकं विग्रहं कुर्मस्तदा ये तदवध्यनन्तरमात्मनाऽस्मत्पक्षमङ्गीकरिष्यन्ति, त एव भूपा अस्मान् नीतिप्रतिकूलान् ज्ञात्वा स्वयमस्मद् भिन्ना भविष्यन्ति । यथा सूर्योदये कमलवनानि स्वयं स्फुटितानि भवन्ति तद्वदित्यतोऽधुना विग्रहे कृते सर्वथा स्वीयैव हानिरस्ति, तेन मौनावलम्बनमेव वरम् ॥ ४६ ॥

भाषाऽर्थः—समय के करार करनेवाले दुर्योधन के साथ अभी अगर आप विग्रह ठानेंगे, तो वही विग्रह सब राजाओं को मेरे पक्ष से फुटा देगा, जैसे कि उदय होते ही सूर्य कमलवन के मुख (कलियों के अग्रभाग) को स्फुटित करता है ॥ ४६ ॥

अथ ये वृष्णिपक्षास्तान्प्रत्याह—

उपजापसहान्विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन्मदोद्धतः ।
सहते न जनोऽप्यधः क्रियां किमु लोकाधिकधामराजकम् ॥ ४७ ॥

सहन्त उपजापेति ॥ मदोद्धतः स दुर्योधनो नृपतीनन्यान्नृपान्विलङ्घयन्मदादवमानयन् । सहन्त इति सहाः । पचाद्यच् । उपजापस्य सहान्भेदयोग्यान् । 'समौ भेदोपजापौ' इत्यमरः । विधास्यति । दधातेर्लुट् । अवमानितो जनः सुभेद्य इति भावः । न च ते सहिष्णव इत्याह—

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जनः प्राकृतोऽप्यधः क्रियामपमानं न सहते । लोकाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । किमु । न सहत इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथा सति कृत्स्नमेव राजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—मदोद्धतः, सः, नृपतीन् विलङ्घयन् (सन्) उपजापसहान् विधाता जनः, अपि, अधःक्रियां न सहते, लोकाधिकधाम राजकं किमु ॥ ४७ ॥

सुधा—मदोद्धतः = अविनयी, उद्दण्ड इति यावत् । सः = दुर्योधन इत्यर्थः । नृपतीन् = भूपान्, स्वाश्रितानिति शेषः । विलङ्घयन् = तिरस्कुर्वन् सन् स्वयमेव, उपजापसहान् = भेदयोग्यान्, विधाता = विधास्यति, करिष्यतीति यावत् । नहि तेषामात्मपक्षिणो विधातुं गूढचरप्रेषणावश्यकतेति भावः । कुत इति तद्धेतुमाह—जनः = साधारणलोकः, अपि, विभवादिहीनोऽपि लोक इत्याशयः । अधःक्रियां = तिरस्क्रियाम्, अपमानमिति यावत् । न सहते=न क्षमते, तर्हि, लोकाधिकधाम = लोकोत्तरं तेजः, राजकं=राजसमूहः, किमु = किमिव, सहते, नहि कथमपि दुर्योधनकृतापमानं ते सहिष्यन्ते, तदा नियतं नः पक्षमङ्गीकरिष्यन्तीति ॥ ४७ ॥

समासः—सहन्त इति सहाः, उपजापस्य सहा उपजापसहाः । मदेनद्धतः मदोद्धतः । लोकेभ्योऽधिकमिति लोकाधिकं, लोकाधिकं धाम यस्य तद् लोकाधिकधाम । राज्ञां समूहो राजकम् ॥ ४७ ॥

व्याकरणम्—विलङ्घयन् = वि + लघ् + णिच् + शतृ । सहते=सह + लट् ॥ ४७ ॥

वाच्यान्तरम्—मदोद्धतेन तेन, नृपतीन् विलङ्घयता नृपतय उपजापसहा विधातारः । जनेनाप्यधःक्रिया न सह्यते, लोकाधिकधाम्ना राजकेन किमु ॥ ४७ ॥

कोषः—'समौ भेदोपजापौ' इत्यमरः । 'नृपतिर्भूपती राजा लोकेशो जनशासक' इति कोषः । 'अधःक्रिया तिरस्क्रियाऽवमानमित्युदीर्यते' इति कोषः । '""अथ राजकम् । राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्' इत्यमरः ॥ ४७ ॥

सारार्थः—स च दुर्योधनो महानुद्धतोऽस्ति, अतोऽवश्यं समये समये निजाश्रितान् भूपानवहेलया द्रक्ष्यति, अपमानितास्तु ते स्वयं तस्माद्भिन्ना भूत्वाऽस्मत्पक्षमागमिष्यन्ति । अस्माकं तेषां स्वपक्षमेलनाय गूढचरप्रेषणावश्यकताऽपि न भविष्यति, अतोऽधुना समयप्रतीक्षणकरणमेवोचितमिति ॥ ४७ ॥

भाषार्थः—**मद से उद्धत दुर्योधन राजाओंका अपमान करता हुआ खुद अपने से उन राजाओंको फोड़ेगा । क्योंकि मामूली लोग भी किसी दूसरे का अपमान नहीं सह सकते, फिर सबलोगों से बढ़े हुए प्रतापवाले राजाओंके समूह की बात ही क्याहै ४७**

ननु "सखीनिव" इत्यादिवनेचरोक्त्या तस्य मदसम्भावनाऽपि कथमित्यत्राह—

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥

असमापितेति ॥ असमापितकृत्यसम्पदामकृतकृत्यानामतोऽभिमानशालिनामहङ्कारिणां विभूतयः सम्पद एव तावता स्वल्पेन विनयेन । कार्यवशादारोपितेनेति शेषः । हतवेगं प्रतिबद्धवेगं नतु स्वरूपतो हतं मदमुत्तम्भयितुं वर्धयितुं प्रभवन्ति । सर्वथा दुर्जनसम्पदो विकारयन्तीति भावः

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—असमापितकृत्यसम्पदाम् , अभिमानशालिनां, विभूतयः, तावता विनयेन हतवेगं मदम् , उत्तम्भयितुं प्रभवन्ति ॥ ४८ ॥

सुधा—असमापितकृत्यसम्पदाम्=अपूर्णकार्याणाम् , अकृतकृत्यानामिति यावत् । अभिमानशालिनाम्=अहङ्कारिणां, विभूतयः=ऐश्वर्याणि, (कर्तृ) , तावता=स्तोकेन, परिमितेनेति वा, विनयेन=नम्रतया, हतवेगं=किञ्चिदवरुद्धजवम् , मदं=दर्पम् , उत्तम्भयितुं=वर्धयितुम्, प्रभवन्ति=जायन्ते ॥ ४८ ॥

समासः—कृत्यानां सम्पत् कृत्यसम्पद् , न समापिता कृत्यसम्पद् यैस्तेऽसमापितकृत्यसम्पदस्तेषामसमापितकृत्यसम्पदाम् । हतो वेगो यस्य स हतवेगस्तं हतवेगम् । अभिमानेन शालन्ते ये तेऽभिमानशालिनस्तेषामभिमानशालिनाम् ॥ ४८ ॥

व्याकरणम्—प्रभवन्ति=प्र+भू+लट् । उत्तम्भयितुम्=उद्+स्तम्भ्+णिच्+तुमुन् ४८

वाच्यान्तरम्—असमापितकृत्यसम्पदामभिमानशालिनां विभूतिभिः, तावता विनयेन हतवेगं मदमुत्तम्भयितुं प्रभूयते ॥ ४८ ॥

कोषः—'वेगः प्रवाहजवयोरपि' इत्यमरः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा' इत्यमरः । 'मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे' इत्यमरः ॥४८॥

सारार्थः—ये किल व्यवस्थितबुद्धयो न भवन्ति, ते किमपि कार्यं प्रारम्भादवसानपर्यन्तं न सम्पादयन्ति, एवम्भूताः सन्तोऽपि यदि ते गौरवान्विता अपि भवन्ति, तदा कृत्रिमोपायेन यदि स्वाज्ञानगर्वं गोपयन्ति, तथाऽपि तस्य गर्वस्य मूलवर्त्तमानतया, तेषां सम्पदः पुनः संवर्धयन्ति । नहि—अहङ्कारिणां मदो व्याजविनयेन नश्यति, नश्यत्यपि क्षणमात्रमेवेति ॥ ४८ ॥

भाषाऽर्थः—**अधूरा काम करने वाले घमण्डियों की दौलत थोड़ी बहुत बनाई नम्रता से दबी हुई भी मद (दर्प) को बढ़ाती ही है ॥ ४८ ॥**

अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह—

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४९ ॥

मदेति । मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढता कार्यापरिज्ञानं नियमेनावश्यं न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति । अतिमूढो नयान्नीतिमार्गादुदस्यत उत्क्षिप्यते । कर्मकर्तरि लट् । नयहीनाज्जनोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति । 'स्वरितञितः–' इत्यादिनाऽऽत्मनेपदम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—मूढता, मदमानसम् , उद्धतं नृपं नियमेन न वियुङ्क्ते । अतिमूढः, नयाद् , उदस्यते, जनः, नयहीनाद् , अपरज्यते ॥ ४९ ॥

सुधा—मूढता=विवेकशून्यता, कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानहीनतेति यावत् । मदमानसं=दर्पान्वितचित्तम् , उद्धतम=अविनयं, वा, मदमानसमुद्धतं=दर्पाहङ्कारोद्दण्डं, नृपं=राजानम् , ऐश्वर्यवन्तमित्यर्थः । नियमेन=निश्चयेन, न वियुङ्क्ते=न त्यजति । अथ, अतिमूढः=परमविवेकहीनः, नयाद्=नीतेः, उदस्यते=उत्क्षिप्यते, नीतिमार्गान्मूढो जनो भ्रष्टो भवतीति भावः । जनः=प्रजागणः, नयहीनाद्=अन्यायरताद् , भूपादिति शेषः । अपरज्यते=नानुरज्यते, विरक्तो भवती-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

त्यर्थः। अथ यत्र प्रजाभूपयोर्मिथो मैत्री न, तत्र चिरकल्याणमपि न भवति। तथाहि—"सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः"—इत्यनेनैव कविवरेणादिसर्गे चोक्तम् ॥४९॥

समासः—मदश्च मानश्च मदमानौ, ताभ्यां समुद्धतो मदमानसमुद्धतस्तं मदमानसमुद्धतम्। नयेन हीनो नयहीनस्तस्मान्नयहीनात् ॥ ४९ ॥

व्याकरणम्—वियुङ्क्ते=वि+युज्+लट्। उदस्यते=उद्+अस्+लट्। अपरज्यते=अप+रञ्ज्+लट् ॥ ४९ ॥

वाच्यान्तरम्—मूढतया मदमानसमुद्धतो नृपः, नियमेन न वियुज्यते। अतिमूढेन नयादुदस्यते। जनेन नयहीनादपरज्यते ॥ ४९ ॥

कोषः—'समुदक्तोद्धृते समे' इत्यमरः। 'नयो न्याये' इत्यमरः ॥ ४९ ॥

सारार्थः—दर्पाहङ्कारवान् जनोऽवश्यं विवेकहीनो भवति। यः किल विवेकभ्रष्टः स तु नियतं नीतिमार्गाच्च्युतो भवति। अन्यायी (नीतिवर्जितः) जनः, प्रजारञ्जको नैव भवतीति ॥४९॥

भावार्थः—**जो कोई राजा मद से अहङ्कारवान् होता है, उसको जरूर मूढता घेरती है। जो मूढ़ हुआ, वह इन्साफ नहीं करता याने अन्यायी कहलाता और अन्यायी राजा से प्रजा बिगड़ जाती है ॥ ४९ ॥**

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः।
सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ ५० ॥

अपरागेति। अपरागोऽप्रीतिः। द्वेष इति यावत्, समीरण इव। तेनेरितश्चोदितः। अत एव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूताऽऽकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासङ्घातश्च यस्य स तथोक्तः। 'मूलं वशीकृते स्वीये शिफाताराऽन्तिकादिषु' इति वैजयन्ती। रिपुर्महानपि तरुवद्वृक्ष इव सहिष्णुना क्षमावतोन्मूलयितुमुद्धर्तुं सुकरः सुसाध्यः। सुकरोन्मूलन इत्यर्थः। अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्योत्तरं प्रतिकारणत्त्वात्कारणमाला, तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥

अन्वयः—अपरागसमीरणेरितः, क्रमशीर्णाऽऽकुलमूलसन्ततिः, महान्, अपि, रिपुः, तरुवत् सहिष्णुना, उन्मूलयितुं सुकरः, भवति ॥ ५० ॥

सुधा—अपरागसमीरणेरितः=विरागवायुप्रेरितः, वैररूपेण मारुतेनाघातमुपगत इत्यर्थः। क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः=परिशिथिलव्याकुलामात्यादिजनः, महान्=वरः, अपि, रिपुः=शत्रुः, तरुवत्=वृक्षवत्, अर्थात्तरुपक्षे—अपरागसमीरणेरितः=झञ्झावातप्रेरितः, (न परागा धूलिर्यस्मिन्, स अपरागस्तादृशः समीरणो महावातः, तेनेरित इति अपरागसमीरणेरितः, अर्थाद्वायौ तदैव धूलिराहित्यं, यदा सवृष्टिको वायुर्वहति, तदैव वृक्षादयः पतन्ति) क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः=शनैः शिथिलितपरिच्छन्नशिफासमूहः, (सवृष्टिकवेगवद्वायौ वहति शनैः शनैः परितो भ्रामितस्य तरोर्मूले जलमन्तः प्रविशति, तेन सकल—शिफा—समूहाः शिथिलास्तथा भिन्नाश्च भवन्ति, तदुत्तरक्षणे स च वृक्षो हाहाकारं कृत्वा पतति) महान्=उच्चशाखः, एवम्भूतवृक्षस्य पतनवत्, सहिष्णुना=शान्तिमता, क्षमावता वा जनेन, उन्मूलयितुम्=उत्पाटयितुम्, उत्पाद्य पातयितु-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मिति, वृक्षपक्षे—उन्मूलयितुं=समूलं नाशयितुं, सुकरः=सुसाध्यः, भवतीति शेषः ॥ ५० ॥

समासः—अपरागः समीरण इवेति अपरागसमीरणः, तेन ईरित इत्यपरागसमीरणेरितः। मूलानां सन्ततिर्मूलसन्ततिः क्रमेण शीर्णा चाकुला च शीर्णाकुला मूलसन्ततिर्यस्य सः, क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ॥ ५० ॥

व्याकरणम्—ईरितः=ईर् + क्तः । उन्मूलयितुम्=उद + मूल् + णिच् + तुमन् ॥ ५० ॥

वाच्यान्तरम्—अपरागसमीरणेरितेन, क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिना, महता रिपुणा, तरुवदुन्मूलयितुं भूयते ॥ ५० ॥

कोषः—'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः । प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः' इत्यमरः । 'मूलं वशीकृते स्वीये शिफाताराऽन्तिकादिषु' इति वैजयन्ती । 'वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः' इत्यमरः । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः ॥ ५० ॥

सारार्थः—यथा झञ्झावातवेगस्याघातेन पीडितोऽतएव शनैः शनैः परिशिथिलत्रुटितशिफासमूहो वृक्षः, वायुनोन्मूल्यते । तथैव विरक्तमन्त्रिवर्गपरित्यक्तः, शत्रुरपि समयप्रतीक्षकेन शान्तिमता जनेन जेतुं सुकरो भवति ॥ ५० ॥

भाषाऽर्थः—**दिल फूटने की हवा से धक्का खाया हुआ, धीरे धीरे मन्त्री वगैरह रूपी जड़ जिसकी उखड गयी है, ऐसा बड़ा भी वैरी रहम दिल वाला आदमी द्वारा वृक्ष (पेड़) के समान उखाड़ने में सहल होता है ॥ ५० ॥**

नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह—

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तः प्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखाऽन्तनिघर्षजोऽनलः ॥५१॥

अणुरिति । अणुरल्पोऽप्यन्तःप्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपरागसमुत्थः । 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दः कारणगुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपि ॥' इति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रभुमुपहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह—तरुशाखान्तानां निघर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः। भूधरं गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति हि, दहतीत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां प्रतिबिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अणुः, अपि, अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः, विग्रहः, प्रभुम्, उपहन्ति । हि, तरुशाखाऽन्तनिघर्षजः, अनलः, अखिलं, भूधरं, हिनस्ति ॥ ५१ ॥

सुधा—अणुः = स्वल्पः, अपि = किल, अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः=अन्तरङ्गामात्यादिविरक्तिजनितः, विग्रहः=विरोधः, (कर्त्ता) प्रभुं=स्वामिनं, राजानमित्यर्थः । उपहन्ति=नाशयति । तथाहि—हि = यथा, तरुशाखाऽन्तनिघर्षजः=वृक्षशाखाऽग्रसङ्घर्षणोत्थः, अणुः, स्फुलिङ्गः, अपि, विग्रहः=ग्रहीतुमशक्यः शमयितुमसाध्य इत्यर्थः । अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः=वृक्षमध्यवर्त्युष्मविकारजातः, अनलः = अग्निः, अखिलं=सकलं, निरवशेषमित्यर्थः । हिनस्ति = ध्वंसयति, दहतीत्यर्थः । अर्थात् पर्वते यथा स्वावयवोत्पन्नवृक्षसङ्घातसङ्घर्षणवह्निर्दहति न कस्यापि पर्वतदहनाय वह्निचेपावश्यकता, तथैव विरुद्धमन्त्रिवर्गादियुक्तं राजानं स्वान्योन्यविरोध एव नाशयति । नान्यस्य भेदा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

र्थं गूढचरप्रेषणावश्यकतेति ॥ ५१ ॥

समासः—अन्तःप्रकृतीनां प्रकोपः, अन्तःप्रकृतिप्रकोपः, तस्माज्जातोऽन्तःप्रकृतिप्रकोपजः । तरूणां शाखास्तरुशाखास्तासामन्ता इति तरुशाखाऽऽन्तास्तेषां निघर्षाज्जातो यः सः तरुशाखाऽन्तनिघर्षजः ॥ ५१ ॥

व्याकरणम्—उपहन्ति = उप + हन् + लट् । हिनस्ति=हिसि + लट् + श्नम् ॥ ५१ ॥

वाच्यान्तरम्—अणुनाऽप्यन्तःप्रकृतिप्रकोपजेन विग्रहेण प्रभुरुपहन्यते । हि तरुशाखाऽन्तनिघर्षजेनानलेनाखिलो भूधरो हिंस्यते ॥ ५१ ॥

कोषः—'स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु । स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः' इत्यमरः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः समरविग्रहौ' इत्यमरः । 'भूधरः पर्वतः शैलो गिरिगोत्राचलाद्रयः' इति कोषः । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः' इति मेदिनी ॥५१॥

सारार्थः—यस्य राज्ञः स्वकीयमन्त्रिमण्डले मिथो न मैत्री स स्वयं नश्यति । यथा पर्वतोपरिजायमानशमीवृक्षशाखाऽऽदिसङ्घर्षणजातोऽग्निः स्वाधारं पर्वतमेव दहतीति ॥ ५१ ॥

भाषाऽर्थः—**अपने मन्त्रियों के बीच में जरा भी विगाड़ हो तो वह मालिक को चौपट कर देती है । पर्वत पर वृक्षों को डारों की रगड़ से पैदा हुई आग समूचे पर्वत (पहाड़) को जला देती है ॥ ५१ ॥**

तथाऽपि कथं वर्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेतेत्याशङ्क्य दुर्विनीतत्वादित्याह—

मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

मतिमानिति ॥ मतिमान्प्राज्ञः । विनयं प्रमथ्नातीति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत । उपेक्षायाः फलमाह—तादृगविनीतोऽन्तरे क्वचिद्रन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः खलु । हि यस्मादविनीतसम्पदो विपदन्ता विपन्मर्यादकाः । अनर्थोदर्का इत्यर्थः ॥५२॥

अन्वयः—मतिमान् विनयप्रमाथिनः, द्विषः समुन्नतिं, समुपेक्षेत । तादृग्, अन्तरे सुजयः खलु । हि, अविनीतसम्पदः विपदन्ताः (भवन्ति) ॥ ५२ ॥

सुधा—मतिमान् = धीमान्, विचारवानित्यर्थः । विनयप्रमाथिनः = विनयहीनस्य, अनम्रस्य, उद्धतस्येत्यर्थः । द्विषः=शत्रोः, समुन्नतिम्=अभ्युदयं, समुपेक्षेत=न तदर्थं चिन्तितो भवेदिति भावः । तादृग् = उद्धतः शत्रुरिति शेषः । अन्तरे = मध्ये, एव, सुजयः=सुखेन जेतुं योग्यः, खलु = किल । हि = यतः, अविनीतसम्पदः = उद्धतैश्वर्याणि, विपदन्ताः = दुःखपरिणामाः भवन्तीति शेषः । धनमपि विचारवतां विनयिनामेव सुखावसानं, नहि मदोद्धतस्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥

समासः—विनयं प्रमथ्नातीति विनयप्रमाथी, तस्य विनयप्रमाथिनः । विपद् अन्ते यासां ता विपदन्ताः । अविनीतस्य सम्पदोऽविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

व्याकरणम्—समुपेक्षेत=सम् + उप + ईक्ष् + लिङ् ॥ ५२ ॥

वाच्यान्तरम्—मतिमता विनयप्रमाथिनो द्विषः समुन्नतिः समुपेक्ष्येत, तादृशाऽन्तरे सुजयेन भूयते ह्यविनीतसम्पद्भिर्विपदन्ताभिर्भूयते ॥ ५२ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

सारार्थः—उद्धतस्य शत्रोरभ्युदयमवलोक्य विचारवान् जनश्चिन्तां, तत्पराजयार्थं न कुर्याद्, अपि तु मदोद्धतो रिपुः स्वयं सुखेन पराजितो भवति । यस्मात् कारणाद् उद्धतस्य जनस्यैश्वर्याणि दुःखावसानान्येव भवन्ति ॥ ५२ ॥

भाषाऽर्थः—बुद्धिमान् (अक्लमन्द) आदमी को चाहिये कि अपने उद्धत दुश्मनकी उन्नति को देखकर न घबड़ाय । क्योंकि, उद्धत शत्रु बीचही में मौतसे मात होने के लायक होजाता है । क्यों कि—बेरहम दिलवाले लोगों की दौलत आखिर में विपत्ति ही होजाती है ॥ ५२ ॥

कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरितत्वादित्याह—

लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

लघ्विति । लघुवृत्तितया स्वस्य दुर्वृत्तिरूपतया बहिर्मित्रादिजनपदेष्वन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं गतम् । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । नृपस्य मण्डलं राष्ट्रमनन्तरः सन्निहितो जिगीषुरापगारयो नदीवेगः शिथिलमन्तर्भेदजर्जरं कूलमिवाभिभूयाक्रम्य हरति ॥ ५३ ॥

अन्वयः—अनन्तरः, लघुवृत्तितया भिदां गतं, बहिः, अन्तः, च, नृपस्य मण्डलम्, अभिभूय, आपगारयः शिथिलं, कूलम्, इव, हरति ॥ ५३ ॥

सुधा—अनन्तरः = सन्निहितः जिगीषुरित्यर्थः । प्रतिपक्षीति यावत् । (कर्त्ता) लघुवृत्तितया = क्षुद्रवृत्तितया, नीचाचारतयेति यावत् । भिदां गतं=भेदं प्राप्तं, मिथो विभिन्नचित्तमित्यर्थः। बहिः=मित्रादिषु, अन्तः = मन्त्रिवर्गेषु, नृपस्य = राज्ञः, मण्डलं=राष्ट्रम्, अभिभूय = आक्रम्य, हरति = नाशयति । यथा, अनन्तरः = तटनिकटवर्त्ती, आपगारयः=नदीवेगः (कर्त्ता), लघुवृत्तितया = नीचवृत्तित्वेन, भिदां=भिन्नतां, गतं = जातम्, बहिः=तटात्किञ्चिद्बाह्यप्रदेशेऽपि, अन्तः = नदीमध्येपि नृपस्य=नरपेयस्य, जलस्येति शेषः । मण्डलं=समूहम्, अभिभूय=परितो भ्रामयित्वाऽऽवर्त्तरूपेणेत्यर्थः । अत एव शिथिलं=जर्जरं, कूलं = वेलां, (नदी) तटमिति वा, हरति = पातयति, तथैवेति ॥ ५३ ॥

समासः—लघ्वी वृत्तिर्लघुवृत्तिस्तस्या भावस्तत्ता लघुवृत्तिता, तया लघुवृत्तितया । आपगाया रय आपगारयः ॥ ५३ ॥

व्याकरणम्—अभिभूय = अभि + भू + क्त्वा ल्यप् ॥ ५३ ॥

वाच्यान्तरम्—अनन्तरेण, लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम्, अभिभूय, आपगारयेण शिथिलं कूलमिव ह्रियते ॥ ५३ ॥

कोषः—'भेदोपजापावुपधा' इत्यमरः । 'कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु' इत्यमरः । 'स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽपगा' इत्यमरः । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः । जवः' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

सारार्थः—राज्ञो नीचाचारप्रचारतया विरक्तैर्मन्त्रिप्रभृतिभिर्भिन्नं राजानं समवगम्य समय-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रतीक्षकः समीपवर्त्ती जिगीषुः प्रयासं विनैव तं ध्वंसयति । यथा निम्नवर्त्ति शिथिलं तीरं नदी-वेगः खण्डयति, तथैवेति ॥ ५३ ॥

भाषाऽर्थः—खोटी चाल के सबब, जुदा हो गये है दीवान या दोस्त वगैरह जिस के, ऐसे राजाके राज्यको दूसरे जीतने वाले प्रतिपक्षी झट चढ़ाई करके चौपट करदेते है। जैसे नदी का वेग दोनों किनारों को काटकर गिरा देता है ॥ ५३ ॥

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

अन्विति ॥ इतीत्थमाकुलमरिनिकारस्मरणात्क्षुभितमर्जुनाग्रजं भीमसेनं नयवर्त्म 'नीतिमार्गमनाकुलमसङ्कीर्णं यथा तथाऽनुशासतमुपदिशन्तम् । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तात्छतुर्नुमभावः । तं युधिष्ठिरं पराशरात्मजो वेदव्यासः । स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव साक्षान्मनोरथ इवेत्युत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—पराशरात्मजः, इति आकुलम्, अर्जुनाग्रजं, नयवर्त्म, अनाकुलम्, अनुशासतं तं, स्वयम् अभिवाञ्छितः, अर्थः, इव, अभीयाय ॥ ५४ ॥

सुधा—पराशरात्मजः=पराशरपुत्रः, व्यास इत्यर्थः । इति=एवम्, पूर्वोक्तक्रमेणेत्यर्थः । आकुलं=खिन्नं, शत्रुकृताक्षेपक्षोभव्यग्रमित्यर्थः । अर्जुनाग्रजम्=भीमं, नयवर्त्म=नीतिमार्गम्, एवमुचितमेवं त्वन्मतमनुचितमिदानीमितिरूपम्, अनाकुलं=सुप्रसन्नं, यथा स्यात्तथा, स्वयं निश्चिन्तो भूत्वेति भावः । अनुशासतम्=उपदिशन्तं, तं=युधिष्ठिरं प्रति, स्वयं=साक्षात्, शरीरधारीत्यर्थः । अभिवाञ्छितः=अभिलषितः, अर्थः=प्रयोजनमिव, अभीयाय=प्राप्तः । अर्थाद् युधिष्ठिरस्यैतत्पूर्वत एवेदमिष्टं, यद्यधुना व्यास आगच्छेत् तदा सर्वथा मम शुभं भविष्यतीति इच्छाऽनन्तरमेव व्यासमागतमवलोकवानिति भावः ॥ ५४ ॥

समासः—न आकुलः अनाकुलस्तमनाकुलम् । नयस्य वर्त्म नयवर्त्म, अर्जुनस्याग्रजः अर्जुनाग्रजस्तम् अर्जुनाग्रजम् । पराशरस्यात्मजः पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

व्याकरणम्—अनुशासतम्=अनु+शास्+शतृ । अभीयाय=अभि+इण्+लिट् ॥५४॥,

वाच्यान्तरम्—पराशरात्मजेन स्वयमभिवाञ्छितेनार्थेनेव, भीममनुशासत् स युधिष्ठिरः अभीये ॥ ५४ ॥

कोषः—'खिन्नो व्यग्रोऽसुखीक्लेशी चाकुलश्चिन्तितो मत' इति कोषः । 'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः 'अर्थः प्रयोजने भाव–' इति कोषः ॥ ५४ ॥

सारार्थः—यदा युधिष्ठिरः वनेचरवदननिवेदितवचनश्रवणस्मृतिजायमानखेदखिन्नं भीमं स्वनीतिरीत्योपदिशतिस्म तदानीमेव शरीरधारी मनोरथ इव व्यासः समागतः ॥ ५४ ॥

भाषाऽर्थः—इस तरह घबडाये हुए भीम के प्रति स्थिरचित्त से नीति का रास्ता बताते हुए महाराज युधिष्ठिर के पास खुद मनोरथ स्वरूप व्यासबाबा आ पहुँचे॥५४॥

अथ युग्मेनाह—

मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥

मधुरैरिति ॥ मधुरैः शान्तैर्निरीक्षितैरवलोकनैः । नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते वशमायत्तत्वं येषां तान्यवशानि प्रतिकूलानि । 'वशमायत्ततायां च' इति विश्वः । तिर्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि समं शान्तिं लम्भयन्प्रापयन् । 'लभेश्च' इति नुमागमः । 'गत्यर्थ—इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । परितः पटूज्ज्वलमेनसाम् । दह्यतेऽनेनेति दहनं निवर्तकं तथाऽपि विलोकनक्षमं दर्शनीयम् । वह्न्यादिविलक्षणमिति भावः । धाम तेजो बिभ्रत् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—मधुरैः, निरीक्षितैः, अवशानि, अपि तिर्यञ्चि, शमं, लम्भयन्, परितः पटु, एनसां दहनं विलोकनक्षमं धाम बिभ्रत् (समागतः) ॥ ५५ ॥

सुधा—मधुरैः=शान्तैः, प्रेमपूर्णैरिति वा अक्रूरैरिति यावत् । निरीक्षितैः=अवलोकनैः, अवशानि=स्वतन्त्राणि, अपरप्रत्ययकराणीत्यर्थः, अपि, तिर्यञ्चि=पशुपक्षिसमूहान्, शमं=शान्तिं, लम्भयन्, प्रापयन्, पुनः, परितः=समन्तात्, पटु=उज्ज्वलम्, एनसां=पापानां, दहनं=ज्वालकं । तथाऽपि, विलोकनक्षमं=दर्शनार्हं, धाम=तेजः, बिभ्रद्=दधद्, व्यासः समागत इति ॥५५॥

समासः—विलोकने क्षमं, विलोकक्षमम् ॥ ५५ ॥

व्याकरणम्—लम्भयन्=लभ+णिच्+शतृ+नुम् । बिभ्रद्=भृ+शतृ ॥ ५५ ॥

वाच्यान्तरम्—मधुरैर्निरीक्षितैरवशान्यपि तिर्यञ्चि शमं लम्भयन्तं, धाम बिभ्रतं व्यासं, ददर्शेति ॥ ५९ ॥

कोषः—'स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति' इत्यमरः। 'कलुषं वृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः ५५

सारार्थः—द्वैतवने, यत्र युधिष्ठिरः सपरिवारोऽतिष्ठत्, तत्र प्रकृत्या चञ्चला अपि नरं निरीक्ष्य व्याधबुद्ध्या द्रुतं पलायनपराः परस्परविरोधिनोऽपि ये पशुपक्षिण आसन्, तान् परमसौम्यनयनावलोकनेन शान्तान् कुर्वन् पापप्रणाशकं तेजःपुञ्जं दधद् व्यासो युधिष्ठिरजिज्ञासया समागतः ॥ ५५ ॥

भाषाऽर्थः—स्वच्छन्द पशुपक्षियों को अपने मीठे अवलोकन से शान्त करते हुए और पापों के नाश करनेवाले, चमकदार तथा दर्शनीय तेज को धारण किये हुए व्यास युधिष्ठिरके यहां मौजूद हुए ॥ ५५ ॥

सहसोपगतः सविस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।
ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥

सहसेति । पुनः सहसोपगतोऽकस्मादागतस्तपसां सूतिः प्रभव आपदामसूतिरप्रभवः । निवर्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासो वपुष्मान्देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्यराशिरिवेत्युत्प्रेक्षा । जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयं ददृशे दृष्टः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—सहसा, उपगतः, तपसां सूतिः, आपदाम्, असूतिः, सः, मुनिः, वपुष्मान् पुण्यसञ्चयः इव, जगतीभुजा सविस्मयं, ददृशे ॥ ५६ ॥

सुधा—सहसा=अकस्मात्, उपगतः=प्राप्तः, समागत इत्यर्थः । तपसां=तपश्चरणस्य, सूतिः=जनकः, आपदां, दुःखानामित्यर्थः । असूतिः=अनुत्पादकः, विनाशक इत्यर्थः । सः=एव-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

म्भूतः, मुनिः=योगी, व्यास इति शेषः। वपुष्मान्=देहवान्, पुण्यसञ्चयः=सुकृतराशिः, इव, जगतीभुजा=राज्ञा, युधिष्ठिरेणेति भावः, सविस्मयं=साश्चर्यं, सचकितमित्यर्थः। अहो धन्या वयं, यदस्मिन्दुःखावसरे दुःखौघध्वंसकस्य व्यासस्य दर्शनमभवत् क्वेदृशो धर्म आसीत्, येन ममेदृक् सौभाग्यमुपस्थितं, लौकिकी गाथाऽपि सत्यैव "एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि" वा० रा०। एवं सबहुचकितं, ददृशे=दृष्टः॥ ५६॥

समासः—विस्मयेन सह यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। जगतीं भुनक्तीति जगतीभुक् तेन जगतीभुजा। पुण्यानां सञ्चयः पुण्यसञ्चयः॥ ५६॥

व्याकरणम्—ददृशे=दृशः कर्मणि लिट्॥ ५६॥

वाच्यान्तरम्—जगतीभुक्, सहसोपगतं तपसां सूतिम्, मुनिं, वपुष्मन्तं पुण्यसञ्चयमिव ददर्श॥ ५६॥

कोषः—'अतर्किते तु सहसा—' इत्यमरः। 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि' इत्यमरः। 'तपः कृच्छ्रादिकर्म च' इत्यमरः। 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष' इत्यमरः॥ ५६॥

सारार्थः—यदा भीमं प्रति युधिष्ठिर उपदेशं ददाति स्म, तदानीमकस्मादपरिमेयपुण्यपुञ्जस्तपः प्रचारको व्यासस्तत्रोपस्थितो बभूव॥ ५६॥

भाषाऽर्थः—**एकाएक (अचानक) पहुँचे हुए, तपस्याओं को पैदा करने वाले, विपत्तियों के संहार करनेवाले, देहधारी पुण्य के ढेर के जैसे महात्मा व्यास मुनि को बड़े अचरज के साथ महाराज युधिष्ठिर ने देखा॥ ५६॥**

अथोच्चकैरासनतः परार्ध्यादुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः।
रराज कीर्णाकपिशांशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः॥ ५७॥

अथेति॥ अथ दर्शनानन्तरम्। उच्चकैरुन्नतात्पराध्याच्छ्रेष्ठात्। 'अर्धाद्यत्'। 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इति यत्प्रत्ययः। आसनतः सिंहासनादुद्यन्नुत्तिष्ठन्नत एव धूतानि कम्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः। स नृपः कीर्णं विस्तृतमाकपिशमंशुजालं यस्य स तथोक्तः। सुमेरोः शृङ्गादुद्यंस्तिग्मरश्मिरिव रराज॥ ५७॥

अन्वयः—अथ, उच्चकैः पराध्यार्द् आसनतः, उद्यन् धूतारुणवल्कलाग्रः सः, सुमेरोः शृङ्गात् कीर्णाकपिशांशुजालः, तिग्मरश्मिः, इव रराज॥ ५७॥

सुधा—अथ=व्यासदर्शनानन्तरम्, उच्चकैः=उन्नतात्, परार्ध्यात्=श्रेष्ठात्, महन्मूल्यवत इत्यर्थः। आसनतः=पीठात्, सिंहासनादित्यर्थः। उद्यन्=उत्तिष्ठन्, अकस्मादागतं व्यासं विलोक्य ससम्भ्रमं सिंहासनादुत्थित इत्यर्थः। अत एव, धूतारुणवल्कलाग्रः=कम्पितरक्त—वृक्षत्वक्प्रान्तः, सः=युधिष्ठिरः सुमेरोः=सुवर्णाद्रेः, शृङ्गाद्=शिखराद्, उद्यन्, अत एव, कीर्णाकपिशांशुजालः=व्याप्तपीतवर्णकिरणनिकरः, तिग्मरश्मिः=सूर्यः, इव, रराज=शुशुभे। अत्रेतः पूर्ववृत्तान्तस्य दुःखरूपत्वाद्, अतः परं समभ्युदयलाभसम्भवाद् भिन्नेन पद्येन कविर्वर्णयति। इदं वंशस्थवृत्तम्। तल्लक्षणञ्च "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति॥ ५७॥

समासः—वल्कलस्याग्राणि वल्कलाग्राणि, अरुणानि वल्कलाग्राणि, इत्यरुणवल्कलाग्राणि,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

धूतानि कम्पितान्यरुणवल्कलाग्राणि, यस्य स धूतारुणवल्कलाग्रः। अंशूनां जालम्, अंशुजालम्, आसमन्ताद्भावेन कपिशं पीतमंशुजालमिति, आकपिशांशुजालं, कीर्णं व्याप्तम्, आकपिशांशुजालं यस्य स कीर्णाकपिशांशुजालः। तिग्मा रश्मयो यस्य स तिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥

व्याकरणम्—उद्यत् = उत् + इण् + शतृ । रराज=राज् + लिट् ॥ ५७ ॥

वाच्यान्तरम्—अथ उच्चैः परार्ध्यादासनतः उद्यता, धूतारुणवल्कलाग्रेण तेन सुमेरोः शृङ्गादुद्यता कीर्णाकपिशांशुजालेन तिग्मरश्मिनेव रेजे ॥ ५७ ॥

कोषः—'पीठमासनम्' इत्यमरः। 'मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनरार्ध्यवत् । परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम्' इत्यमरः। 'वल्कलं द्रुत्वगित्युक्तम्' इति कोषः। 'कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः ॥ ५७ ॥

सारार्थः—यथा सुमेरोः शृङ्गादुदितः सूर्यो भाति, तथैवासनादुत्थितो युधिष्ठिरः शुशुभे ॥५५॥

भाषाऽर्थः—**व्यासजी को देखने के वाद झट ऊँचे अच्छे आसन पर से उठे हुए, इसी से डोलता हुआ लाल पेड़ की छाल के वस्त्र का किनारा है जिसका, ऐसे युधिष्ठिर उस समय जैसे सुमेरु के शिखर से उदय हुए, पीली किरण समूहों से दिगन्त को ढांकते हुए सूर्य के समान शोभित हुए ॥ ५७ ॥**

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलञ्चकार पश्चात् प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

अवहितेति ॥ स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन्। ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे। ऋषिवदृष्यर्हाम्। अर्हार्थे वतिप्रत्ययः। गुरूपदिशाम्। शास्त्रीयामित्यर्थः। अर्हां पूजाम्। 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः। विधाय पश्चादनन्तरं तदनुमतं तेनानुज्ञातमासनम्। प्रशमः शान्तिः श्रुतं शास्त्रश्रवणमिव। अलञ्चकार। उक्तं च—'प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया' इति । मुन्याज्ञयोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—सः, नरेन्द्रः, अवहितहृदयः (सन्), ऋषिप्रवरे ऋषिवद्, गुरूपदिष्टाम्, अर्हां विधाय, पश्चात तदनुमतम् आसनम्, प्रशमः श्रुतम्, इव अलञ्चकार ॥ ५८ ॥

सुधा—सः = युधिष्ठिरः, नरेन्द्रः=राजा, अवहितहृदयः = सावधानचित्तः, सन्, ऋषिप्रवरे=योगिश्रेष्ठे, मुनिवरे, व्यास इत्यर्थः। ऋषियोग्यां, गुरूपदिष्टां=गुरूपदेशानुसारां, शास्त्रविहितामित्यर्थः। यथा (पाद्यं—मधुपर्कः, आचमनीयं, स्नानीयं भोज्यं पुनराचमनीयं शयनं चेत्यादि, सर्वविधिरूपाम्) अर्हाम्=पूजां, विधाय=कृत्वा, पश्चात्=पूजाऽनन्तरं, सुस्थे मुनौ, तदनुमतं=तदनुज्ञातं, व्यासे निर्दिष्टम्, आसनम्=पीठम्, प्रशमः=शान्तिः, श्रुतं=शास्त्रश्रवणम्,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

इदं 'पुष्पिताग्रा'—नामवृत्तम्। इव, अलञ्चकार=परिगृहीतवान्, व्यासपूजां कृत्वा तदाज्ञया स्वयमप्युपविष्ट इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पद्यपरिचयः—इदं 'पुष्पिताग्रा' नामवृत्तम्। इदमर्धसमम्, अर्थादर्धं समं यस्य तत्, तथाहि-प्रथमपादलक्षणं तृतीयपादलक्षणेन समम्। द्वितीयपादलक्षणं तु चतुर्थेन सममिति भावः ततस्तल्लक्षणञ्च "अयुजि नयुगरेफतो यकारो-युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा"। इति। अस्यायमाशयः-विषये प्रथमतृतीयचरणे, नगणमगणरगणयगणा भवन्ति, समे च चरणेऽर्थाद् द्वितीयचतुर्थपादयोः, नगणजगणजगणरगणा एको गुरुश्चैते यत्र पद्यार्धे, सा पुष्पिताग्रानाम वृत्तम्। प्रकृतौ यथा—

न न र य न ज ज र ग्

। । । । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

अ व हि त हृ द यो वि धा य सो ऽर्हां मृ षि व दृ षि प्र व रे गु रू प दि ष्टाम्

न न र य न ज ज र . ग

। । । । । । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ । । । । ऽ । । ऽ । ऽ । ऽ ऽ

त द नु म त म ल ञ्च का र प श्चात्प्र श म इ व श्रु त मा स नं न रे न्द्रः ॥

समासः—अवहितं हृदयं यस्य सः, अवहितहृदयः। ऋषिषु प्रवरः, ऋषिप्रवरः। तस्मिन् ऋषिप्रवरे, गुरुणोपदिष्टा या सा तां गुरूपदिष्टाम् ॥ ५८ ॥

व्याकरणम्—विधाय=वि+धा+क्त्वा+ल्यप्। अलञ्चकार=अलं+कृ+लिट् ॥ ५८ ॥

वाच्यान्तरम्—तेन नरेन्द्रेणावहितहृदयेन सता, ऋषिप्रवरे ऋषिवदर्हां विधाय तदनुमतमासनम् प्रशमेन श्रुतमिवालञ्चक्रे ॥ ५८ ॥

कोषः—'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन' इत्यमरः। 'पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समा' इत्यमरः। 'श्रुतं शास्त्रवधृतयोः' इत्यमरः ॥ ५८ ॥

सारार्थः—व्यासं समागतं विलोक्यासनादुत्थाय मन्वादिस्मृतिप्रोक्तगुरुजनोचितसत्कारेण तं सन्तोष्य स्वयमपि युधिष्ठिरस्तेनानुज्ञातः (त्वमप्यासने उपविश एवम्) आसने उपविवेश ॥ ५८ ॥

भाषाऽर्थः—**वह महाराज युधिष्ठिर स्थिरचित्त होकर, ऋषि मुनियों की जैसी होनी चाहिये वैसी गुरु जनों के मुख से निकली हुई, व्यास की पूजा (अर्घ्य-पाद्य-आसन भोजन इत्यादि) करके उन्हीं, की आज्ञा से आसन पर बैठ ॥ ५८ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठस्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः।
तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥५९॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

व्यक्तेति ॥ व्यक्तोदितैः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैर्विभासितावोष्ठौ यस्य स तथोक्तः। विकीर्णधाम्नो विस्तीर्णतेजसो मुनेरभिमुखं तिष्ठन् स नृपः। इद्धं दीप्तमंशुजालं तन्वन्तं गुरुं गीष्पतिम्। 'गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ' इत्यमरः। 'अभितः परितः'-इत्यादिना द्वितीया। अभितोऽभिमुखम्। तिष्ठ इति शेषः। सकलस्य सम्पूर्णस्य शशाङ्का मूर्तिर्यस्य तस्येन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वहति स्म। अत्रोपमेयस्य राज्ञ उपमानेन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्बकरणाक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात्पदार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः। तदुक्तम्—'प्रतिबिम्बस्याकरणं सम्भवता यत्र वस्तुयोगेन। तत्साम्यमसम्भवता निदर्शना सा द्विधाऽभिमता॥' इति ॥ ५९ ॥

इति मल्लिनाथसूरिविरचितायां घण्टापथव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः समाप्तः।

अन्वयः—व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः, विकीर्णधाम्नः, मुनेः, अभिमुखं तिष्ठन् सः, इद्धम्, अंशुजालं तन्वन्तं गुरुम्, अभितः सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेः, लक्ष्मीम्, उवाह ॥ ५९ ॥

सुधा—व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः=स्पष्टनिर्गतेषद्धास्य हेतुकदन्तपङ्क्तिकिरणशोभितदशनच्छदः, विकीर्णधाम्नः=परितः प्रसृततेजसः, मुनेः=व्यासस्य, अभिमुखं=संमुखं, तिष्ठन्, सः=युधिष्ठिरः, इद्धं=दीप्तं, चञ्चदित्यर्थः। अंशुजालं=किरणनिकरं, तन्वन्तं=विस्तारयन्तं, गुरुम्=बृहस्पतिम्, अभितः=अभिमुखस्थितस्य, सकलस्य=कलापरिपूर्णस्य, वा, पूर्णस्य, शशाङ्कमूर्त्तेः=चन्द्रबिम्बस्य, लक्ष्मीं=वहति स्म, यथा गुरुसम्मुखस्थितचन्द्रो भवति तथैव व्यासाभिमुखो युधिष्ठिर इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

समासः—स्मितस्य मयूखाः स्मितमयूखाः, व्यक्तं स्पष्टं यथा स्यात्तथा, उदिता व्यक्तोदिता ये स्मितमयूखास्ते व्यक्तोदितस्मितमयूखास्तैर्विभासितौ ओष्ठौ यस्य स व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः। विकीर्णं धाम यस्य स विकीर्णधामा तस्य विकीर्णधाम्नः। अंशूनां जालमंशुजालम्। कलाभिः सहितः सकलस्तस्य। शश एवाङ्को यस्यां सा शशाङ्का, शशाङ्का मूर्तिर्यस्य स शशाङ्कमूर्त्तिश्चन्द्रस्तस्य शशाङ्कमूर्त्तेः ॥ ५९ ॥

व्याकरणम्—तिष्ठन्=ष्ठा+लट्+शतृ। उवाह=वह्+लिट् ॥ ५९ ॥

वाच्यान्तरम्—व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठेन विकीर्णधाम्नो मुनेरभिमुखं तिष्ठता तेनेद्धमंशुजालं तन्वन्तं गुरुमभितः सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेर्लक्ष्मीरूहे ॥ ५९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

कोषः—'स मनाक् स्मितम्' इत्यमरः । 'किरणोऽस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः इत्यमरः । ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः । 'बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः ॥ ५९ ॥

सारार्थः—यथा बृहस्पतेः सम्मुखे वर्त्तमानस्य पूर्णचन्द्रस्य शोभा जायते तथैव व्यासाभिमुखोपविष्टस्य युधिष्ठिरस्य श्रीर्बभूवेति भावः ॥ ५९ ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे अपने किरणों को फैलाते हुए बृहस्पति के सामने चन्द्रमा की शोभ होती है, ठीक वैसे ही परम प्रशस्त तेज वाले व्यास मुनि के सामने बैठे हुए महाराज युधिष्ठिर शोभित होते थे ॥ ५९ ॥**

वृत्तपरिचयः—इदं वसन्ततिलकसंज्ञं वृत्तम्—तल्लक्षणञ्च—'काव्ये वसन्ततिलका तभजा जगौ गः'—इति । अथात्र तत्प्रतीतिः—

त	भ	ज	ज	ग् ग्
S S ।	S । ।	। S ।	। S ।	S S
व्यक्तोदि	तस्मित	मयूख	विभासि	तौष्ठः ।

एवं समवृत्तत्वाच्चतुर्ष्वपि पादेषु विज्ञेयं विज्ञैः ।

इति श्रीमहाकविभारविरविचिते किरातार्जुनीये काव्ये मैथिलभूसुरवंशावतंसेन मिश्रोपनामकेन श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृता द्वितीयसर्गस्य सुधा व्याख्या परिपूर्णेति ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अथ तृतीयः सर्गः ।

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिषंश्चतुर्भिः कलापकमाह-तदुक्तम्-'द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥' इति—

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥१॥

तत इति ॥ तत उपवेशानन्तरं धर्मात्मजो युधिष्ठिरः शरच्चन्द्रकराभिरामैः । आह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्पिभिरूर्ध्वं प्रसारिभिरंशुजालैः प्रांशुमुन्नतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनरानीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः, गौरादित्वान्ङीष् । जटा बिभ्राणं धारयन्तमतएव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा ॥ १ ॥

अन्वयः—ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः, उत्सर्पिभिः, अंशुजालैः प्रांशुम् इव, आनीलरुचम्, पिशङ्गीः, जटा बिभ्राणं (तं) तडित्वन्तम्, अम्बुवाहम् इव (स्थितं युधिष्ठिरं आबभाषे) इति चतुर्थश्लोकेन सम्बन्धः ॥ १ ॥

सुधा—ततः=उपवेशानन्तरम्, शरच्चन्द्रकराभिरामैः=शरदृतुकचन्द्रकिरणवन्मनोहरैः, उत्सर्पिभिः, उपरि प्रसरणशीलैरिति यावत् । अंशुजालैः=किरणसमूहैः, प्रांशुम्=उन्नतम्, इव स्थितम्, पुनः आनीलरुचं=कृष्णवर्णम्, पिशङ्गीः=पीतवर्णाः, जटाः=संयमितकेशविशेषाः, बिभ्राणं=दधानं, तं व्यासं, तडित्वन्तं=विद्युत्समन्वितम्, अम्बुवाहं=जलधरम्, मेघमिवेति यावत् । वर्त्तमानं युधिष्ठिरः, आबभाषे=उवाच ॥ १ ॥

समासः—शरदः (आश्विनकार्त्तिकयोः । यश्चन्द्रः स शरच्चन्द्रः, तस्य ये करास्ते शरच्चन्द्रकरास्त इव अभिरामा ये तैः शरच्चन्द्रकराभिरामैः । अंशूनां जालानि, तैरंशुजालैः । आ समन्ताद्भावेन नीला रुग् यस्य तमानीलरुचम्, अम्बूनि वहतीति अम्बुवाहः ॥ १ ॥

व्या०—बिभ्राणम्=भृ+लट्+चानश् । उत्सर्पिभिः=उत्+सृप्+णिनिः ॥ १ ॥

वाच्यान्तरम्—शरच्चन्द्रकराभिरामैरंशुजालैः प्रांशुरिव स्थितिः आनीलरुक् पिशङ्गीजटा बिभ्राणो व्यासः तडित्वान् अम्बुवाह इव युधिष्ठिरेणाबभाषे ॥ १ ॥

कोषः—'सुन्दरो रुचिरश्चारुरभिरामो मनोहर' इति कोषः । 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभारछविद्युतिदीप्तय' इत्यमरः । 'अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहक' इत्यमरः ॥ १ ॥

सारार्थः—व्यासयुधिष्ठिरयोरुपवेशनानन्तरं शारदीयपूर्णचन्द्रकिरणनिकरमिव किरणं धारयन् । यथा विद्युत्वान् मेघो भवति तथा स्वयं कृष्णवर्णः पीतवर्णं जटाजूटं बिभ्राणो व्यासो युधिष्ठिरेण सादरं पृष्ट इति ॥ १ ॥

भाषाऽर्थः—बैठने के बाद शरद् ऋतु की किरणों जैसे मनोहर और ऊपर फैलते हुए किरण-पुञ्जों से एक उच्च ढेर के जैसे बैठे और खुद श्यामवर्ण, पीले रंग की जटाओं को धारण किये हुये जैसे बिजुली से शोभित बादल हो, वैसे बैठे व्यासजी से महाराज युधिष्ठिर बोले ॥ १ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥२॥

प्रसादेति ॥ पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं दधतम् । अत एव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । वपुः प्रकर्षेणाकारसम्पदाऽसंस्तुतानामपरिचितानामपि । व्यासोऽयमित्यधानतामपीत्यर्थः । 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः । चेतःसु चित्तेष्वार्द्रं स्नेहार्द्रं भावमभिप्रायं प्रसह्य बलात्समासजन्तम् । लगयन्तमिति श्रावत् । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इत्युपधाया लोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः ॥ २ ॥

अन्वयः—समग्रां प्रसादलक्ष्मीं दधतं, जनातिगेन वपुःप्रकर्षेण, असंस्तुतानाम्, अपि चेतःसु आर्द्रभावं प्रसह्य समासजन्तम् (व्यासं युधिष्ठिर अवभाषे) इति चतुर्थश्लोकेन सङ्गतिः॥

सुधा—समग्रां = सकलाम् ; प्रसादलक्ष्मीं = सौम्यत्वशोभां, दधतं = दधानं, जनातिगेन=लोकातिगेन, वपुःप्रकर्षेण=शरीरोत्कर्षेण, असंस्तुतानाम्=अपरिचितानाम्, अपि, जनानामिति शेषः, चेतःसु=मनःसु, आर्द्रं=प्रेमरसपूर्णम्, भावम्=अभिप्रायम्, प्रसह्य = बलात्, समासजन्तं=योजयन्तं, तं व्यासं युधिष्ठिर उवाचेति शेषः । अर्थात् परिचितं जनं दृष्ट्वा साधारणस्य स्नेहार्द्रो भाव उत्पद्यते, अपरिचितं विलोक्य यावदालापो न भवति।तावन्मिथः सम्पुटितमिव मुखं, कीलितमिव मनः, उदासीने, नयने, एवं भवति, परन्तु, इदं सामान्यस्य लक्षणम् । परिचितमपि जनमपरिचितवदौदासीन्यं दर्शयतीति, अधमस्य लक्षणम् । तथाऽपरिचितमपि जनमालोक्याकारणं मनः प्रेमपूर्णं परिचितवद् यस्य भवति, तदुदारचरितस्य लक्ष्म, तद् व्यासस्योचितमेवेति किं चित्रम् ? ॥ २ ॥

समासः—प्रसादस्य लक्ष्मीः प्रसादलक्ष्मीस्तां प्रसादलक्ष्मीम् । वपुषः प्रकर्षः वपुःप्रकर्षस्तेन वपुःप्रकर्षेण । अति गच्छतीति अतिगः, जनेभ्योऽतिगः जनातिगस्तेन, न संस्तुता असंस्तुतास्तेषामसंस्तुतानाम् ॥ २ ॥

व्या०—दधतं=धा + शतृ । समासजन्तम्=सम् + आ + षञ्ज् + लट् + शतृ ॥ २ ॥

वाच्यान्तरम्—समग्रां प्रसादलक्ष्मीं दधद् जनातिगेन वपुःप्रकर्षेणासंस्तुतानामपि चेतःस्वार्द्रं भावं समासजन् (व्यासः युधिष्ठिरेण पृष्ट इति) ॥ २ ॥

कोषः—'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । 'समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके' इत्यमरः । 'असंस्तुतोऽपरिचित' इति कोषः ॥ २ ॥

सारार्थः—सकलप्रसन्नतापरिपूर्णम्, अपरिचितजनेष्वपि प्रेमपूर्णं भावं प्रदर्शयन्तं व्यासं युधिष्ठिर उवाचेति ॥ २ ॥

भाषाऽर्थः—**पूरी प्रसन्नता को दर्शाते हुए, सकल-लोकाधिक-देह-की कान्ति से अनजान लोगों के दिलों में भी प्रेम रस के गीले भाव को उपजाते हुए व्यास से युधिष्ठिर बोले ॥ २ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम्।
माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥

अनुद्धतेति ॥ पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूताम्। शान्तामिति यावत्। 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः। तन्वन्तं प्रकटयन्तम्। आकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः। पुनर्माधुर्यं निसर्गसौम्यता विस्रम्भो विश्वासः। 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः। तयोर्विशेषमतिशयं भजतीति तथोक्तेनेक्षितेन दर्शनेनैव कृतोपसम्भाषा सम्भाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा। दृष्टिविशेषेणैवोपसम्भाषमाणमिव स्थितमित्यर्थः। काशिकायां तु 'उपसम्भाषणमुपसान्त्वनम्' इति भासनादिसूत्रे ॥ ३ ॥

अन्वयः—अनुद्धताकारतया, अन्तःकरणस्य विविक्तां वृत्तिं तन्वन्तम्, माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा, ईक्षितेन कृतोपसम्भाषम्, इव (स्थितं व्यासं युधिष्ठिर आबभाषे) ॥ ३ ॥

सुधा—अनुद्धताकारतया = अतिनम्रचेष्टया, अन्तःकरणस्य = हृदयस्य, विविक्तां = स्पष्टाम्, अगोपितामित्यर्थः। वा, विविक्ताम् = पवित्रां, निर्मलमित्यर्थः। वृत्तिं = चित्तचेष्टां, तन्वन्तम् = प्रकाशयन्तम्, माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा = सौम्यत्वविश्वाससंयुतेन, ईक्षितेन = अवलोकनेन, कृतोपसम्भाषं = कृतालापम्, इव स्थितं, व्यासं युधिष्ठिर उवाचेति शेषः ॥ ३ ॥

समासः—न उद्धतोऽनुद्धतः अनुद्धत आकार इत्यनुद्धताकारस्तस्य भावस्तत्ता, इत्यनुद्धताकारता तयाऽनुद्धताकारतया, मधुरस्य भावो माधुर्यम्, माधुर्यं च विस्रम्भश्च माधुर्यविस्रम्भौ तयोर्यो विशेषः।स माधुर्यविस्रम्भविशेषस्तं भजतीति माधुर्यविस्रम्भविशेषभाक् तेन माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा। कृता उपसम्भाषा येन सः तं कृतोपसम्भाषम् ॥ ३ ॥

व्याकरणम्—तन्वन्तम् + तनु + शतृ ॥ ३ ॥

वाच्यान्तरम्—अनुद्धताकारतयाऽन्तःकरणस्य विविक्तां वृत्तिं तन्वन्, माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा, ईक्षितेन कृतोपसम्भाष इव स्थितो व्यासो युधिष्ठिरेण पृष्टः ॥ ३ ॥

कोषः—'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः। 'आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्त्तनजीवने' इत्यमरः। 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः, 'दर्शनालोकनेक्षितम्' इत्यमरः ॥ ३ ॥

सारार्थः—अतिसरलप्रकृत्याऽन्तर्गतमपि भावं प्रकाशयन् परमसौम्यविश्वासप्रकाशकेनावलोकनेन यथाऽन्योन्यं वार्त्ता क्रियते' तथैव लक्षितं व्यासं युधिष्ठिर उवाचेति ॥ ३ ॥

भाषाऽर्थः—**बिलकुल सीधे-सादे स्वरूपसे दिल के भाव को दर्शाते और सौम्यता, तथा विश्वास से भरी आंखों से जैसे एक दूसरे से बातचीत करे, वैसे बैठे हुए व्यास से युधिष्ठिर बोले ॥ ३ ॥**

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम्।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे ॥४॥

धर्मेति ॥ पुनर्धर्मं निबध्नन्तीति, धर्मनिबन्धिनीनामग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम्। एनःप्रणुदामघच्छिदाम्। क्विप्। श्रुतीनां वेदानाम्। 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः' इत्यमरः' प्रसूतिं प्रभवं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुखेनोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुं परीप्सुर्जिज्ञासुः । आप्नोतेः सन्नन्तादु-प्रत्ययः, 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीकारः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । आबभाषे उवाच ॥ ४ ॥

अन्वयः—तदभ्यागमने हेतुं परीप्सुः, धर्मात्मजः, धर्मनिबन्धिनीनाम्, एनः-प्रणुदां, श्रुतीनाम् प्रसूतिं, सुखोपविष्टं मुनिम्, आबभाषे ॥ ४ ॥

सुधा—तदभ्यागमने=व्यासागमने, हेतुं=कारणं, किमर्थं निरीहोऽपि भवानकिञ्चित्करस्य ममाश्रये यात्रा कृतेतिरूपमित्यर्थः । परीप्सुः=जिज्ञासुः, धर्मात्मजः=धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः, (कर्त्ता), धर्मनिबन्धिनीनाम्, धर्मविषयकाणाम् एनःप्रणुदाम्=पापोच्छेदिकानां, श्रुतीनां=वेदानाम्, प्रसूतिं=जनकं, वेदान्तसूत्रादेर्निर्मातृत्वात् सुखोपविष्टं=सुप्रसन्नासीनम्, मुनिं=व्यासम्, आब-भाषे=उवाचेति ॥ ४ ॥

समासः—धर्मस्यात्मजो धर्मात्मजः । धर्मान्निबध्नन्तीति धर्मनिबन्धिन्यः, तासां धर्मनिब-नीनाम् । एनांसि प्रणुदन्ति यास्ता एनःप्रणुदस्तासामेनःप्रणुदाम् । तस्य अभ्यागमनं तस्मिन् तदभ्यागमने । सुखेन उपविष्टः सुखोपविष्टस्तं सुखोपविष्टम् ॥ ४ ॥

व्या०—परीप्सुः=परि+आप्+सन्+उः । आबभाषे=आ+भाष+लिट् ॥ ४ ॥

वाच्यान्तरम्—तदभ्यागमने हेतुं परीप्सुना धर्मात्मजेन धर्मनिबन्धिनीनामेनःप्रणुदां श्रुती-नां प्रसूतिः सुखोपविष्टो मुनिराबभाषे ॥ ४ ॥

कोषः—'कलुषं वृजिनैनोऽघम्' इत्यमरः 'श्रुतिर्वेदे च कर्णे च' इति कोषः । 'हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्'—इत्यमरः ॥ ४ ॥

सारार्थः—व्यासागमनप्रयोजनज्ञानाय युधिष्ठिरो वेदविभागविधातारं व्यासं प्रत्युवाच ॥४॥

भाषाऽर्थः—**उन (व्यास) के आने के बारे में कारण पूछने की इच्छा वाले महा-राज युधिष्ठिर, धर्म-सम्बद्ध पापनाशक, वेदों के उत्पादक, आराम चैन से बैठे हुए, उन व्यास जी से बोले ॥ ४ ॥**

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री ।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥

अनाप्तेति ॥ अनाप्तपुण्योपचयैरकृतपुण्यसङ्ग्रहैर्दुरापा दुर्लभा । फलस्य सवित्री श्रेय-स्करी निर्धूतरजा हतरजोगुणा । अन्यत्र निरस्तधूलिः । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वतः । एषा भवद्दर्शनसम्पत्सम्पत्तिः । लाभ इति यावत् । सम्पदादिभ्यः क्विपो भावा-र्थत्वात् । वीतबलाहकाया गतमेघाया दिव आकाशस्य सम्बन्धिन्या वृष्टेस्तुल्येत्युपमाऽलङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्नं भवद्दर्शनं सर्वथा कस्यचिच्छ्रेयसो निदानमित्यर्थः । वारि वहतीति बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अनाप्तपुण्योपचयैः, दुरापा, फलस्य सवित्री, निर्धूतरजाः, एषा भवद्दर्शनसम्पत्, वीतबलाहकायाः, दिवः, वृष्टेः, तुल्या ॥ ५ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुधा—अनाप्तपुण्योपचयैः—अप्राप्तपुण्यसमूहैः, अकृतसुकृतनिचयैरित्यर्थः । जनैरिति शेषः । दुरापा=दुर्लभा । फलस्य=मनोरथस्य, सवित्री=जननी, अभीष्टकल्याणकारिणी । निर्धूतरजाः= निरस्तरजोगुणा, सात्त्विकीति भावः । एषा=इयम्, आधुनिकीति भावः । भवद्दर्शनसम्पत्= त्वदवलोकनसम्पत्तिः, वृष्टिपक्षे, अनाप्तपुण्योपचयैः=अकृतधर्मैः, कृषकैः, दुरापा=दुष्प्राप्या, फलस्य=सस्यस्य, सवित्री=निदानरूपा, उत्पादयित्री । निर्धूतरजाः=हतधूलिः, वीतवलाहकायाः= विगतमेघायाः, दिवः=आकाशस्य, वृष्टेः=वर्षायाः, तुल्या=समा अर्थाद् वृष्टिर्भवतु न वा, किन्तु नभसि वारिदे आयाते 'वृष्टिसम्भवो लोकैरुच्यते परमाकाशे मेघमदृष्ट्वा सर्वथा वृष्टेरसम्भवो ज्ञायते लोकैः, तदानीं च जलवर्षणं भवति, तदतर्कितं तथा, तथैव हतभाग्येऽपि मयि परमभाग्यवल्लोक इव स्वकृपादृष्टिवृष्टिर्विहिता भवतेति ॥ ५ ॥

समासः—पुण्यानामुपचयाः पुण्योपचयाः न आप्ताः पुण्योपचया यैस्तैरनाप्तपुण्योपचयैः । दुःखेनावाप्यत इति दुरापा, निर्धूतं रजो यया सा निर्धूतरजाः । वीता गता वलाहका यस्यां सा वीतवलाहका, तस्या वीतवलाहकायाः ॥ ५ ॥

व्याकरणम्—सावित्री=सवितृ+ङीप् ॥ ५ ॥

वाच्यान्तरम्—अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापया फलस्य सवित्र्या, निर्धूतरजसाऽनया भवद्दर्शनसम्पदा, वीतवलाहकाया दिवो वृष्टेस्तुल्यया भूयते ॥ ५ ॥

कोषः—'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । 'वृष्टिवर्षम्' इत्यमरः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रव्योमपुष्करमम्बरम्" इत्यमरः 'अभ्रं मेघोवारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहक' इत्यमरः॥

सारार्थः—अनुपार्जितधर्मैर्जनैर्दुर्लभं सकलकल्याणकरं पापध्वंसकं भवद्दर्शनमकस्माद्, हतभाग्यस्य मम तथा सञ्जातं तथा निर्मेघादाकाशाज्जलवर्षणं विलोक्य जना हर्षोत्फुल्लनयना भूत्वा साश्चर्यमवलोकयन्तीति ॥ ५ ॥

भाषाऽर्थः—**नहीं किया है पुण्यों के ढेर जिन लोगों ने, उन से दुर्लभ और मनोरथ की पूरी करने वाली, पापनाशिनी, आप की दर्शनरूपिणी लक्ष्मी, विना बादल के आकाश की वर्षा के समान है ॥ ५ ॥**

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।
आ संसृतेरस्मि जगत्सु जातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥

अद्येति ॥ अद्य क्रतूनां क्रिया अनुष्ठानानि । कामान् दुहन्तीति कामदुघाः । फलदा इत्यर्थः । 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययो घादेशश्च । सम्प्रत्यद्य भूमिदेवाः ब्राह्मणाः' । 'द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । 'विप्रश्च ब्राह्मणः' इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः । ब्राह्मणशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः । यद्यतः कारणात्त्वय्यागते सति । त्वदागमनेन निमित्तेनेत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । 'अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेऽपि' इति गणव्याख्याने । 'दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये' इति प्रयोगाच्च । आ संसृतेरा संसारात्, यावत्संसारमित्यर्थः । अभिविधावाङ् । विकल्पादसमासः । जगत्सु बहुमानपात्रं बहुयोग्यताभाजनं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जातः । सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥ ६ ॥

अन्वयः—अद्य क्रतूनां क्रियाः कामदुघाः, सम्प्रति भूमिदेवाः सत्याशिषः (जाताः) । यत् त्वयि, आगते, आ संसृतेः, जगत्सु बहुमानपात्रं जातः, अस्मि ॥ ६ ॥

सुधा—अद्य = अस्मिन् दिने, क्रतूनां=यज्ञानां, क्रियाः = करणानि, कामदुघाः=इष्टपूर्त्तिकराः, जाता इति शेषः । इतः कालात्पूर्वं यज्ञानां फलं मम विपरीतं वनवासादिरूपमेव जातम्, इति मम सानुरोधोऽनुभव आसीदधुना भवद्दर्शने साधारणाऽपगता, अवश्यं कदाऽपि पुण्यफलं शुभं भवत्येवेति निश्चय उत्पन्नो मम मनसीति भावः । तथा च, सम्प्रति=वर्त्तमानसमये, इदानीमित्यर्थः । भूमिदेवाः = ब्राह्मणाः, सत्याशिषः = सत्याशीर्वादाः, अमिथ्याशुभवचनाः, जाता इति शेषः । यद्=यस्मात्, त्वयि=भवति, व्यास इत्यर्थः । आगते = समागते, ममाश्रमं प्रत्युपस्थिते सतीत्यर्थः । आसंसृतेः=सृष्ट्यादितः, जगत्सु=संसारेषु, बहुमानपात्रम् = परमसत्कारभाजनं, जातः = जनितः, अस्मि, अहमिति शेषः । यद्बहुभिः पुण्यैरपि दुर्लभं तन्मम समजनि, अतोऽद्य मत्तोऽधिकभाग्यवान्न कोऽप्यन्य इति भावः ॥ ६ ॥

समासः—कामान् दुहन्ति यास्ताः कामदुघाः । सत्या आशिषो येषां ते सत्याशिषः । भूमौ ये देवास्ते भूमिदेवाः । बहुः मानः बहुमानः तस्य पात्रमिति बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥

व्याकरणम्—अस्मि=अस् + लट् । जातः = जन् + क्तः ॥ ६ ॥

वाच्यान्तरम्—अद्य क्रतूनां क्रियाभिः कामदुघाभिर्भूयते । सम्प्रति भूमिदेवैः सत्याशीर्भिर्भूयते । यत् त्वय्यागते मया बहुमानपात्रेण जातम् ॥ ६ ॥

कोषः—'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । 'एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतम्' इत्यमरः । 'द्विजात्यग्रजन्म भूदेव वाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ' इत्यमरः ॥६॥

सारार्थः—अस्मात्कालात्पूर्वमहं 'यज्ञस्यापि फलं न किमपि शुभमेव भवति । नहि ब्राह्मणस्य वचनानि (भवन्तोऽतीव भाग्यवन्तो भविष्यथ एवं) न सत्यन्येव भवन्तीति दुःखावसरे धारणाऽऽसीत् । परन्तु साम्प्रतं मन्ये, सृष्ट्यादितो मत्समोऽन्यो न कोऽपि भाग्यवान् जातः, यतोऽतर्कितं दुर्लभं भवद्दर्शनमनायासेन समासादितम्, अतो मन्ये च पूर्वविहितयज्ञानुष्ठानफलोदयोऽद्यैव, ब्राह्मणानामाशीर्वादा अप्यद्यैव सफला जाता इत्यादि ॥ ६ ॥

भाषार्थः—**आज ही मेरे पहले के किये हुए यज्ञ सफल हुए, इस समय ब्राह्मणों के आशीर्वाद सत्य सिद्ध हुए, क्योंकि जब से संसार शुरू हुआ, तब से इस दुनिया में मेरे समान दूसरा कोई नहीं, ऐसा मैं आप के आने से परम-सत्कार-भाजन हुआ ॥६॥**

श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्तिम् ।
संदर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥ ७ ॥

श्रियमिति । आत्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोस्तवामोघमविफलं संदर्शनं श्रियं विकर्षत्याकर्षति । अघानि दुःखान्यपहन्ति 'अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । श्रेयः पुरुषार्थं परिस्नौति स्रवति । कीर्तिं च तनोति । किं बहुना किं न धत्ते किं न करोति । सर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—लोकगुरोः, तव, अमोघं सन्दर्शनम् , आत्मयोनेः (दर्शनम्) इव, श्रियं, विकर्षति, अघानि, अपहन्ति, श्रेयः परिस्रौति, कीर्तिं तनोति, किं न धत्ते ॥ ७ ॥

सुधा—लोकगुरोः = संसारोपदेशकस्य, तव = भवतः, व्यासस्येत्यर्थः । अमोघम् = अन्वर्थं, सफलमित्यर्थः । दर्शनम् = अवलोकनं, (कर्तृ) । आत्मयोनेः = ब्रह्मणः, दर्शनमिव, श्रियं = सम्पत्तिम् , विकर्षति=आकर्षति, गतामपि राज्यलक्ष्मीं पुनरावर्त्तयतीति भावः । अघानि = पापानि, अपहन्ति = नाशयन्ति, श्रेयः=कल्याणं, परिस्रौति=स्रवति, कीर्तिं=यशः ख्यातिं, तनोति= विस्तारयति, एवं किं न धत्ते, सर्वं ददातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

समासः—लोकस्य भुवनस्य गुरुर्लोकगुरुस्तस्य लोकगुरोः । न मोघमित्यमोघम् , आत्मा एव योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य स आत्मयोनिस्तस्यात्मयोनेः ॥ ७ ॥

व्याकरणम्—विकर्षति = वि + कृष् + लट् । अपहन्ति = अप + हन् + लट् । तनोति = तनु + लट् । परिस्रौति = परि + स्रु + लट् । धत्ते=धा + लट् ॥ ७ ॥

वाच्यान्तरम्—आत्मयोनेरिव लोकगुरोस्तव सन्दर्शनेन श्रियो वितृष्यन्ते, अघान्यपहन्यत श्रेयः परिस्रूयते, किं न धीयते ॥ ७ ॥

कोषः—'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । 'कलुषं वृजि नैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । 'लोकस्तु भुवने जने' इति कोषः । 'ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामह' इत्यमरः ॥ ७ ॥

सारार्थः—इह जगति तद्वस्तु विद्यत एव न हि, यन्न सम्पादयति भवतां संदर्शनं, सर्वमलभ्यमसाध्यमज्ञेयं मनोरथं पूरयतीति ॥ ७ ॥

भाषाऽर्थः—**ब्रह्मा के समान आपका दर्शन, गयी हुई भी लक्ष्मी को लौटाती है और पापों का नाश करती है । कल्याण (भलाई) करती है । यश फैलाती है । और क्या २ नहीं देती ? अर्थात् सब कुछ देती है ॥ ७ ॥**

श्च्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।
समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्सन्निधावुच्छ्वसतीव चेतः ॥ ८ ॥

श्च्योतदिति ॥ हे भगवन् , श्च्योतन्मयूखे सुधास्राविकारे हिमद्युताविन्दावपि विषये न निर्वृतम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । मे चक्षुस्त्वत्सन्निधौ निर्वृतिं सुखमेति । तथा चेतश्च समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं समुच्छ्वसतीवानुपरोधेन प्राणितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्धे तु निर्वृतिकारणे सत्यपीन्दावनिर्वृतिकथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम्—'तत्सामग्र्यामनिर्वृत्तिर्विशेषोक्तिनिगद्यते' इति ॥ ८ ॥

अन्वयः—श्च्योतन्मयूखे, हिमद्युतौ, अपि न निर्वृतं मे चक्षुः, त्वत्सन्निधौ निर्वृतिम् , एति । समुज्झितज्ञातिवियोगखेदम् (मे) चेतः, उच्छ्वसिति, इव ॥ ८ ॥

सुधा—श्च्योतन्मयूखे = पीयूषपूरस्राविकिरणे, हिमद्युतौ = चन्द्रे, अपि, निर्वृतम् = अशान्तम् , मे = मम, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । चक्षुः=नयनं, त्वत्सन्निधौ=भवत्समीपे, निर्वृतिं=शान्तिम् ,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

एति = गच्छति, अमृतवर्षिकिरणस्यापि चन्द्रस्य दर्शनेन न तथा नेत्रं शीतलं जातं, यथा भवत्सौम्यशरीरदर्शनेनेति भावः । अत्रायमाशयः । बाह्यं दुःखं बाह्योपचारेण दूरीभवितुमर्हति । न हि, आन्तरिकं तेन, किन्तु आन्तरिकमान्तरिकोपचारेणैव, यथाऽन्तर्दाहः शीतलजलपानादिना, न हि बहिश्चन्दनलेपनेन, तद्वद् ममान्तःकरणजनिता व्यथा तु हृदयाह्लादकेन त्वद्दर्शनेनैव दूरीभूता, न हि नयनाह्लादकचन्द्रकिरणेनेति, तद्युक्तमेवेति । समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं=त्यक्तबान्धवविच्छेदखिन्नम् , प्रसन्नमित्यर्थः । मम, चेतः = चित्तं, त्वत्सन्निधौ, उच्छ्वसिति = ऊर्ध्वोच्छ्वासं गृह्णाति । अर्थाद् रे दुःख ! अधुना तव कः प्रभावः ? जितोऽस्मदुदितभाग्येन, नातः परमागन्तुं शक्नोषि, अस्मदन्तिके, मम भाग्योदयकरोऽयं महात्मा, एवं पुनरागमिष्यति, तदा पुनः पुनस्त्वं ताडितं भविष्यति । अतोऽयं शिवस्ते मार्गः यत्र कदापि निश्चितप्राणहरे मयि समागन्तव्यम् ॥ ८ ॥

समासः—श्च्योतन्तो मयूखा यस्य स श्च्योतन्मयूखस्तस्मिन् श्च्योतन्मयूखे । हिमा हिमजननी द्युतिर्यस्य स हिमद्युतिस्तस्मिन् हिमद्युतौ । ज्ञातीनां वियोगः, ज्ञातिवियोगः, ज्ञातिवियोगेन यः खेदः स ज्ञातिवियोगखेदः, समुज्झितो ज्ञातिवियोगखेदो येन तत् समुज्झितज्ञातिवियोगखेदम् ॥ ८ ॥

व्याकरणम्—निर्वृतम् = निर् + वृ + क्तः । एति = इण् = लट् । उच्छ्वसिति=उद् + श्वस् + लट् ॥ ८ ॥

वाच्यान्तरम्—श्च्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ न निर्वृतेन मे चक्षुषा त्वत्सन्निधौ निर्वृतिरीयते । समुज्झितज्ञातिवियोगखेदेन मे चेतसोच्छ्वस्यते ॥ ८ ॥

कोषः—'किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धव' इत्यमरः ॥ 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबान्धवा' इत्यमरः ॥ ८ ॥

सारार्थः—परमाह्लादकमप्यमृतकिरणं चन्द्रं विलोक्य यन्मम नयनं न शीतलं जातं, तदधुनाऽऽकस्मिकभवद्दर्शनेन शीतलं पूतं च जातं, तथा चा ना बन्धुविरहव्यथां परित्यज्य मम मनस्त्वत्समीपे सुखान्वितं भवतीति ॥ ८ ॥

भाषाऽर्थः—**अमृत बरसाने वाली किरणें हैं जिसकी, ऐसे चन्द्रमा को भी देख कर जो नहीं ठण्डी हुई, ऐसी मेरी आँख, आपको देखकर ठण्ढी होती है और बन्धुओं के बिछुडने के दुःख को छोड़ कर अभी मेरा शरीर आप के निकट सांस (उच्छ्वास) लेता है ॥ ८ ॥**

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ।
तथाऽपि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदम् । त्वदागमनप्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह—निःस्पृहाणाम् । युष्मा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri

दृशामित्यर्थः । अस्मास्वधीनमायत्तं किमु । न किञ्चिदस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः । आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । तथाऽपि कल्याणकरीम् । अस्मद्धितैकहेतुमित्यर्थः । निःस्पृहवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः । 'कृञो हेतु—' इति टप्रत्यये ङीप् । अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा माम् । मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' इति रः । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ 'इत्यमरः । ततश्च्विप्रत्ययः । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यर्थः । निःस्पृहस्यापि ते वाक्यमस्मद्धितकरत्वाच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अन्वयः—प्रश्नकुतूहलित्वं, निरास्पदम्, अस्मासु निःस्पृहाणाम्, अधीनं किमु । तथाऽपि कल्याणकरीं ते गिरं श्रोतुम्, इच्छा, मां मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

सुधा—प्रश्नकुतूहलित्वम्=भवदागमनप्रयोजनपृच्छौत्सुक्यम् । निरास्पदम्=अनाधारम्, अयुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अस्मासु=पाण्डवेषु, विषयिष्वित्यर्थः, निःस्पृहाणां+निरीहाणामनिच्छावतामित्यर्थः । अधीनम्=आयत्तं, किमु ? न किमप्यस्मभ्यं लभ्यं विद्यते भवादृशां वीतस्पृहाणामत आगमनजिज्ञासा व्यर्थैवेति भावः । तथाऽपि=आगमनहेतुपृच्छौत्सुक्येऽनाश्रयेऽपि, ते=तव, कल्याणकरीं=मङ्गलकरीं, गिरं=वाचं, श्रोतुम्=आकर्णयितुम्, इच्छा=अभिलाषा, मां=युधिष्ठिरम्, मुखरीकरोति=वाचालयति, व्याहारयतीत्यर्थः, निःस्पृहस्य ते समागमो न स्वार्थसाधनाय, किन्तु मदर्थसम्पादनायैवातस्तन्निजमङ्गलविधायकवचनश्रवणाभिलाषा मां प्रेरयति ॥ ९ ॥

समासः—कुतूहलमस्यास्तीति कुतूहली कुतूहलिनो भावः कुतूहलित्वम्, प्रश्नस्य कुतूहलित्वम्, प्रश्नकुतूहलित्वम् । निर्गता स्पृहा येषां ते निःस्पृहास्तेषां निःस्पृहाणाम् ॥ ९ ॥

व्याकरणम्—मुखरीकरोति=मुखर+च्वि+कृ+लट् । श्रोतुम्=श्रु+तुमुन् ॥ ९ ॥

वाच्यान्तरम्—प्रश्नकुतूहलित्वेन निरास्पदेन भूयते । निःस्पृहाणामस्मास्वधीनेन केन भूयते । तथाऽपि कल्याणकरीं ते गिरं श्रोतुमिच्छयाऽहं मुखरीक्रियते ॥ ९ ॥

कोषः—'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'इच्छाऽऽकाङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथ' इत्यमरः । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः॥९॥

सारार्थः—यतो भवादृशां वीतस्पृहाणां कुत्रापि किमपि लब्धुं समागमनं नहि भवति, अतस्तवागमनकारणप्रश्नोऽनुपपन्नोऽस्ति । तथाऽपि कल्याणसाधिकां भवदीयां वाणीं श्रोतुमिच्छा मां प्रेरयतीति ॥ ९ ॥

भाषाऽर्थः—**'आप यहां किस लिये आये हैं'? यह पूछना व्यर्थ है । क्योंकि आप जैसे निरीह लोगों को मेरे यहां क्या प्रयोजन है । तौ भी अपने मङ्गल करने वाल आपकी बात सुनने की इच्छा मुझे बकवादी बनाती है ॥ ९ ॥**

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

इतीति ॥ इतीत्थमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथोक्तवान् । उदारचेता महामना नरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन । द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः स एव द्वैपायनस्तेन । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । नापत्यार्थे । 'नडादिभ्यः फक्' । तेष्वेव पाठाद्बाधितार्थत्वाच्च । जयोपपत्तौ मनः समाधाय । जयसिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारामुदारामर्थवतीं गिरमभिदध उक्तः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ।' इति वचनात् ॥ १० ॥

अन्वयः—इति, उक्तिविशेषरम्यम्, उक्तवान्, उदारचेता, नरेन्द्रः, द्वैपायनेन, जयोपपत्तौ, मनः, समाधाय, इति, उदारां गिरम्, अभिदधे ॥ १० ॥

सुधा—इति = पूर्वोक्तनवश्लोकार्थरूपम्, उक्तिविशेषरम्यं=वचनवैचित्र्यचारु, चमत्कृतिकरवाक्यरचनमित्यर्थः । उक्तवान् = कथितवान्, उदारचेताः = विशालहृदयः, नरेन्द्रः = राजा, युधिष्ठिर इत्यर्थः । द्वैपायनेन=व्यासेन, जयोपपत्तौ=जययुक्तौ, शत्रुपराजयसाधकोपाय इत्यर्थः । मनः=चित्तं, समाधाय = संयोज्य, इति = वक्ष्यमाणाम्, उदाराम्=अर्थबहुलां, गिरं=वाणीम्, अभिदधे=उक्तः ॥ १० ॥

समासः—उक्तीनां विशेष उक्तिविशेषस्तेनोक्तिविशेषेण रम्यमित्युक्तिविशेषरम्यम् । जयस्योपपत्तिर्जयोपपत्तिस्तस्यां जयोपपत्तौ । उदारं चेतो यस्य स उदारचेताः।द्विर्गता आपो यस्मात्तद्द्वीपं, द्वीपमयनं यस्य स द्वीपायनः, स एव द्वैपायनस्तेन द्वैपायनेन॥१०॥

व्याकरणम्—उक्तवान्=वच् + क्तवत् । समाधाय = सम् + आ + धा + क्त्वा + ल्यप् । अभिदधे=अभि + लिट् ॥ १० ॥

वाच्यान्तरम्—इत्युक्तिविशेषरम्यमुक्तवन्तमुदारचेतसं नरेन्द्रं द्वैपायनो जयोपपत्तौ मनः समाधायेत्युदारां गिरमभिदधौ ॥ १० ॥

कोषः—'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच' इत्यमरः । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः ॥ १० ॥

सारार्थः—एवं स्वं प्रति चमत्कारेणोक्तवन्तं युधिष्ठिरं प्रति, यथा जयलाभो भवेत्तथा विचार्य तत्सिद्धान्तरूपं वचनं व्यासोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

भाषाऽर्थः—**इस तरह बड़ी ही चमत्कार पूर्ण बात कहते हुए फैले दिल वाले युधिष्ठर के प्रति, व्यासने जय होनेकी युक्ति में दिल लगाकर आगे आने वाली बातें बोले ॥ १० ॥**

आदौ तावत्तस्य माध्यस्थ्यभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति—

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।
अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११ ॥

चिचीषतामिति । अलघ्वीं गुर्वीम् । 'वोतो गुणवचनात्'इति ङीप् । यशोऽवतंसां कीर्तिभूषणाम् । उभयत्रेह चामुत्र च भूतिं श्रेयश्चिचीषतां चेतुं सङ्ग्रहीतुमिच्छताम् । चिनोतेः

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सन्नताच्छतृप्रत्ययः । जन्मवतां शरीरिणां बन्धुषु विषये तुल्यरूपैकविधा वृत्तिर्व्यवहारोऽभ्यर्हितोचिता तपोधनानां त्वस्मत्सदृशां विशेषेण नियमेनाभ्यर्हिता ॥ ११ ॥

अन्वयः—अलब्ध्वीं, यशोऽवतंसाम्, उभयत्र, भूतिं, चिचीषतां, जन्मवतां, बन्धुषु, तुल्यरूपा वृत्तिः, अभ्यर्हिता, तपोधनानां, विशेषेण, तुल्यरूपा ॥ ११ ॥

व्याख्या—अलब्ध्वीं = महायसीं, यशोऽवतंसां=कीर्तिभूषणाम्, उभयत्र=इह अमुत्र च, भूतिम् = ऐश्वर्यं, चिचीषतां=सङ्ग्रहीतुमभिलषतां, जन्मवतां = देहवताम्, बन्धुषु = स्वजनेषु, तुल्यरूपा = एकरूपा, अभेदरूपेति भावः । वृत्तिः=व्यापारः, वा व्यवहार इत्यर्थः । अभ्यर्हिता= अभ्युचिता, समुचितेति भावः । तपोधनानां=तपस्विनाम्, अस्मत्सदृशामिति शेषः । तु विशेषेण = अधिकतया, निश्चयेनेत्यर्थः । तुल्यरूपा वृत्तिरुचितेति भावः ॥ ११ ॥

समासः—चेतुमिच्छन्तश्चिचीषन्तस्तेषां चिचीषताम् । जन्मास्त्येषामिति जन्मवन्तस्तेषां जन्मवताम् । न लब्ध्वीत्यलब्ध्वी तामलब्ध्वीम् । यश एवावतंसो यस्याः सा यशोऽवतंसा तां यशोऽवतंसाम् । तुल्यं रूपं यस्याः सा तुल्यरूपा । तप एव धनं येषामिति तपोधनास्तेषां तपोधनानाम् ॥ ११ ॥

व्या०—चिचीषतां=चिञ् + सन् + शतृ । अभ्यर्हिता—अभि + अर्ह + तृच् ॥११॥

वाच्यान्तरम्—जन्मवतां बन्धुषु तुल्यरूपया वृत्त्याऽभ्यर्हितया भूयते ॥११॥

कोषः—प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः' इत्यमरः । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेखरे' इत्यमरः । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' इत्यमरः । 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

सारार्थः—ये जना इह लोके परलोके च महतीं स्फुरन्तीं यशःपताकां लब्धुमिच्छन्ति तैः स्वजनेषु निष्पक्षपातो व्यवहारो विधेयः, न हि कदाचित्पक्षपातः कार्यः पक्षपाते कृतेऽयशः प्रसरति । तत्र ये किल तपस्विनस्तेषां कथैव का, तैस्तत् नियमेन सर्वत्र समदृष्टिः संरक्ष्या, अन्यथा योगिलक्षणनिपातः स्यादिति ॥ ११ ॥

भावार्थः—बहुत यशरूप अलङ्करण अर्थात् ऐश्वर्य को जमा करने वाले लोगों को चाहिये कि अपने परिजनों में बराबर व्यवहार रक्खें । फिर तपस्वियों को तो जरूर समदृष्टि रखनी चाहिये ॥ ११ ॥

तथाऽपि निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥१२॥

तथापीति । तथाऽपि तुल्यवृत्तौ स्थितेऽपि । हे नृपः, तावकीनैस्त्वदीयैः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः । गुणौघैः प्रह्वीकृतमावर्जितं मे हृदयं निघ्नं त्वदायत्तम् । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । ननु निःस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्राह—वीतेति । वीतस्पृहाणां विरक्तानां मुक्तिभाजाम् । मुमुक्षूणामित्यर्थः । भवन्तीति भव्याः साधवः । 'भव्यगेय—'इत्यादिना कर्तरि निपातः । तेषु पक्षपाताः स्नेहा भवन्ति ।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

न तु साध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यभञ्जक इति भावः ॥ १२ ॥

अन्वयः—तथाऽपि (हे) नृप !, तावकीनैः, गुणौघैः, प्रह्वीकृतं, मे, हृदयं, निघ्नं, हि, वीतस्पृहाणां, मुक्तिभाजाम् , अपि, भव्येषु, पक्षपाताः, भवन्ति ॥ १२ ॥

सुधा—तथाऽपि=समव्यवहारविधानौचित्येऽपि, हे नृप=हे राजन् , युधिष्ठिर ! इत्यर्थः । तावकीनैः=त्वदीयैः, त्वत्सम्बन्धिभिरित्यर्थः । गुणौघैः=गुणसमूहैः, प्रह्वीकृतम्=अवर्जितम् , मे=मम, व्यासस्येत्यर्थः । हृदयम्=मनः, निघ्नं=त्वदधीनं जातमिति शेषः । हि=यस्माद्धेतोः, वीतस्पृहाणां=निरीहाणां, विषयाभिलाषविमुखानामित्यर्थः । मुक्तिभाजाम्=मोक्षाभिलाषिणाम् , अपि समदृष्टिरक्षणोचितानामपि योगिनामित्यर्थः । भव्येषु=सज्जनेषु, पक्षपाताः=स्नेहाः, एकपक्षोपकारकरणाभिलाषा इत्यर्थः । भवन्ति=जायन्ते ॥ १२ ॥

समासः—गुणानामोघा गुणौघास्तैर्गुणौघैः । वीता विगता स्पृहा येषां ते वीतस्पृहास्तेषां वीतस्पृहाणाम् । भक्तिं भजन्त इति भक्तिभाजस्तेषां भक्तिभाजाम् । पक्षे पाताः पक्षपाताः ॥१२॥

व्याकरणम्—भवन्ति=भू+लट ॥ १२ ॥

वाच्यान्तरम्—तथाऽपि हे नृप ! तावकीनैर्गुणौघैः प्रह्वीकृतेन मे हृदयेन निघ्नेन भूयते । हि वीतस्पृहाणां भक्तिभाजामपि भव्येषु पक्षपातैर्भूयते ॥ १२ ॥

कोषः—'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः ॥ १२ ॥

सारार्थः—यद्यपि तपोधनैरस्मत्सदृशैः सर्वत्र समादृष्टी रक्ष्या, तथाऽपि तवगुणसमूहैर्वशीकृतं मदीयं मनः, यतो निरीहाणामपि दीनभव्येषु पक्षपातो भवत्येवेति ॥ १२ ॥

भाषाऽर्थः—**तौ भी, हे राजा युधिष्ठिर ! तुम्हारे गुणों से पिघला हुआ मेरा मन तुम्हारे कब्जे में पड़ गया है । क्योंकि वैरागी और मुक्ति चाहनेवालों को भी अनाश्रय भव्य (भले) आदमी में पक्षपात (एकतरफा ख्याल) हो ही जाता है ॥१२॥**

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टामुद्घाटयति—

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।
यस्त्यक्तवान्वः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥१३॥

सुता इति ॥ यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुताः पुत्रा न किमु । अपि तु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं नातीता नातिक्रान्ता वा । अतीता एवेत्यर्थः । कर्तरि क्तः । असुतत्वमगुणत्वं च त्यागे हेतुः । युष्मासु तन्नास्तीत्यर्थः । उपालम्भे कारणमाह—य इति । यो धृतराष्ट्रो वो युष्मान्वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान् । यदि वयं सुता गुणाधिकाश्च तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह—बला दिति । स विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्वा बलादिव । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वः । मोहमविवेकं विधत्ते । विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्युष्मत्त्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्र कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

अन्वयः—यूयं, तस्य, राज्ञः, सुताः, न, किमु, वा, गुणैः, सुयोधनं, न, अतीताः, यः, वः, वृथा, वा, बलात् , त्यक्तवान् , स, विषयाभिषाषः, मोहं, विधत्ते ॥ १३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुधा—यूयम्=भवन्तः, पाण्डवा इत्यर्थः । राज्ञः=भूपतेः, तस्य=धृतराष्ट्रस्य, सुताः=पुत्राः, न किमु=किं न भवथ, अपि तु तस्य यूयं पुत्रोपमा एवेति भावः । वा=अथवा, गुणैः=शौर्यौदार्यगाम्भीर्यविद्याऽऽदिभिः, सुयोधनं=दुर्योधनम्, अतीताः=अतिक्रान्ताः, न ? अपि तु; अतीता एव, अर्थाद् भवत्स्वपि पुत्रेषु सत्सु दुर्योधनश्चेद्गुणवत्तमस्तदा तत्पक्षपात-करणं किञ्चिद् युक्तम् परन्तु तथा न किन्तु स च दुर्योधनो दुर्गुणैर्भवन्तमतिक्रान्तः, ईदृश्यां स्थितौ यज्जन्मान्धेन स्वात्मजस्य पक्षपातः कृतः स नोचित इत्याशयः । यः=धृतराष्ट्रः, एतन्ना-मको दुर्योधनपितेति यावत् । वः युष्मान्, पाण्डवानिति भावः । वृथा=अकारणमेव, वा=पक्षा-न्तरे, बलात्=सहसा, अविचिन्त्यैवेत्यर्थः । त्यक्तवान्=जहौ, सः विषयाभिलाषः=रूपादिभोगे-च्छाऽऽत्मकः, मोहं=भ्रमं, विधत्ते=करोति । अर्थात् स्वार्थपरता वा भोगाभिलाषोऽपि कर्त्तव्यमा-र्गेऽन्धकाररूपेणागत्य, किं न कर्त्तव्यमिति ज्ञाननिश्चयस्यावलोकनबाधां करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

समासः—विषयाणामभिलाषो विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

व्याकरणम्—त्यक्तवान्=त्यज्+क्तवत् । विधत्ते=वि+धा+लट् ॥ १३ ॥

वाच्यान्तरम्—युष्माभिः किमु तस्य राज्ञः सुतैर्न भूयते । वा युष्माभिः सुयोधनो गुणै-र्नातीतः । येन यूयं वृथा त्यक्ताः, विषयाभिलाषेण मोहो विधियते ॥ १३ ॥

कोषः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी' इत्यमरः । 'वृथा निरर्थकाविध्योः' इत्यमरः । 'मोहश्चित्तभ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमो मूर्च्छेति संमता' इति' कोषः ॥ १३ ॥

सारार्थः—भवन्तोऽपि धृतराष्ट्रस्य भ्रातृपुत्रत्वेन पुत्रोपमा एव, तत्रापि दुर्योधनापेक्षया विशेषगुणवन्तोऽपि सन्ति, तथाऽपि तेन यद्भवन्तस्त्यक्ताः स्वपुत्रोऽङ्गीकृतस्तन्नोचितं विहितम् । परन्तु विषयाभिलाषो मोहं करोति, तेन हेतुना धृतराष्ट्रस्य मतिर्मोहापन्ना जाता इति ॥ १३ ॥

भाषाऽर्थः—क्या आप पांचो भाई धृतराष्ट्र के लड़के नहीं हैं या दुर्योधन से विशेष गुणी नहीं है, जो उसने आप लोगों को छोड़दिया सो व्यर्थ ही और विना विचार से, क्योंकि विषयकी चाह मनुष्य को हृदयहीन कर देती है ॥ १३ ॥

अथ राज्ञ उत्साहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति—

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

जहात्विति । एनं धृतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातु । जहात्वेवेत्यर्थः । 'प्रैषातिसर्गप्राप्त-कालेषु कृत्याश्च' इति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः । यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन्दुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे निर्णेतृत्वेनावलम्बत इत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति स्थेयाख्यायामात्मनेपदम् । तिष्ठतेऽस्मिन्निति स्थेयो विवादपदनि-र्णेता । तथा हि । असाधुयोगा दुर्जनसंसर्गा जयान्तराया जयविघातकाः । किञ्च प्रमाथिनीना-मुन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । न केवलं जयघातिनः किन्त्वनर्थकारिणश्चेत्यर्थः धृतराष्ट्रोऽपि दुर्जनविधेयत्वाद् विनङ्क्ष्यतीति॥१४॥

अन्वयः—यः, कर्णादिषु, संशय्य, तिष्ठते, एनम्, अर्थसिद्धिः, कथं, न, जहातु, हि,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

जयान्तरायाः, असाधुयोगाः, प्रमाथिनीनां, विपदां पदानि (भवन्ति) ॥ १४ ॥

सुधा—यः=धृतराष्ट्रः, कर्णादिषु=अङ्गराजप्रभृतिषु, संशय्य=संशयमवाप्य, तिष्ठते=निर्णेतृत्वेनावलम्बते, तम् , एनं, कथं=कस्माद्, न=न हि, अर्थसिद्धिः=प्रयोजनसिद्धिः, जहातु=त्यजतु, अवश्यमेव दुर्नयवतां कर्णादीनां मन्त्रणया तस्येष्टसिद्धिः कथमपि न भविष्यतीति भावः । हि=यस्मात् कारणात् , जयान्तरायाः=जयविघ्नरूपाः, असाधुयोगाः, दुर्जनसंसर्गाः, प्रमाथिनीनाम्=उन्मूलनशीलानां, विपदाम्=आपदां, दुःखानामित्यर्थः । पदानि=स्थानानि, भवन्ति ॥१४॥

समासः—अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः । कर्ण आदिर्येषां ते कर्णादयस्तेषु कर्णादिषु । न साधुरसाधुः, असाधोर्योगा असाधुयोगाः । जयस्यान्तराया जयान्तरायाः ॥ १४ ॥

व्याकरणम्—जहातु=हा+लोट् । संशय्य=सम्+शीङ्+क्त्वा+ल्यप् । तिष्ठते=स्था+लट् ॥ १४ ॥

वाच्यान्तरम्—येन कर्णादिषु संशय्य स्थीयते । सोऽयं कथं नार्थसिद्ध्या हीयतां, हि जयान्तरायैरसाधुयोगैर्विपदां पदैर्भूयते ॥ १४ ॥

कोषः-'कर्णः श्रुतौ, कर्णभूपे, जात्यन्त्यस्त्रमहाभुजे-" इति कोषः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह' इत्यमरः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः ॥ १४ ॥

सारार्थः—अहो कर्णदुर्योधनदुःशासनादीनामन्यायमार्गनिरतानां विचारेण यो धृतराष्ट्रः प्रवर्त्तते । कथं तस्याभ्युदयो भविष्यति । वस्तुतो दुर्जनजनसङ्गतयो जयविघ्नस्वरूपास्तथा चोन्मूलनशीलानां विपत्तीनां स्थानान्येव भवन्ति, अतो नियतं कियता कालेन तस्य विपत्तयः समुत्पत्स्यन्ते ॥ १४ ॥

भाषाऽर्थः—**जो कि कर्ण आदि अन्यायियों कि रायसे सन्देह करता है, कैसे उसको कार्यसिद्धि नहीं छोड़ेगी । क्योंकि जय का विघ्न रूप दुर्जनों का सङ्ग सत्यानाश करने वाली विपत्तियों की जगह है ॥ १४ ॥**

एवं शत्रोरनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति—

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।
त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ॥ १५ ॥

पथ इति ॥ रिपूणां समितौ सभायाम् । 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः । पथश्च्युतायां मार्गाद् भ्रष्टायाम् दुरात्मनो दुःशासनस्य स्त्रीग्रहणसाहसमङ्गीकृतवत्यामित्यर्थः । चिराय धर्म्यां धर्मादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । धुरं भारं दधानेन । कृच्छ्रेष्वपि धर्मादचलतेत्यर्थः । त्वया विपत्स्वपि, अविपत्त्यविनाश्यत एव रम्यं गुणेषु शान्त्यादिषु विषये परमुत्कृष्टं प्रेमाविष्कृतं प्रकटीकृतम् । दुःसहमपि सोढवता त्वया साधु कृतमिति भावः ॥ १५ ॥

अन्वयः-पथश्च्युतायां, रिपूणां, समितौ, चिराय, धर्म्यां, धुरं, दधानेन, त्वया, विपत्सु, अपि, अविपत्तिरम्यं, गुणेषु, परं, प्रेम, आविष्कृतम् ॥ १५ ॥

सुधा—पथश्च्युतायां=न्यायमार्गभ्रष्टायां, रिपूणां=शत्रूणां, दुर्योधनादीनामित्यर्थः । समितौ=सभायां, धर्म्यां=धर्मयुक्तां, धुरं=भारं, दधानेन=बिभ्रता, त्वया=भवता, युधिष्ठिरेण-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

त्यर्थः । विपत्सु=आपत्सु, दीनदशास्वित्यर्थः । अपि, अविपत्तिरम्यं=सुखावसरवद्रुचिरं, वा, अविपत्ति=अनश्वरं, रम्यं=चारु, निष्कपटमित्यर्थः । परं=परमम्, प्रेम=स्नेहः, आविष्कृतम्=प्रकटीकृतं । सुखावसरे सर्वे गुणेषु प्रेम प्रदर्शयन्ति, परन्तु दुःखावसरेऽपि भवानेव गुणेषु प्रेम प्रदर्शितवान्, अतो भवान् भव्यस्तेन त्वयि पक्षपातो नानुचित इति ॥ १५ ॥

समासः—पथा च्युता पथश्च्युता, तस्यां पथश्च्युतायाम् । न विपत्ति, अविपत्ति ॥१५॥

व्याकरणम्—आविष्कृतम्=आविस्=कृ+क्तः ॥ १५ ॥

वाच्यान्तरम्—पथश्च्युतायां रिपूणां समितौ धर्म्यां धुरं दधानस्त्वं विपत्सु, अविपत्तिरम्यं परं प्रेम गुणेषु आविष्कृतवान् ॥ १५ ॥

कोषः—'अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः । 'सभासमिति संसदः' इत्यमरः । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमरः ॥ १५ ॥

सारार्थः—अहो किमधिकं भवतो गुणाधिक्यं वर्णयामि, द्रौपदीवस्त्रापकर्षणमयेऽप्यन्यायमार्गनिरतानां कौरवाणां सभायां भवान् धर्मं न त्यक्तवान्, तथा चाक्लेशेन गुणेष्वेवादरोऽङ्गीकृतः विपद्दशायां बहवो धर्मवन्तोऽपि किञ्चित् कालपर्यन्तं धर्मं विहायावसरं प्रतीक्षन्ते परं भवाँस्तु तादृश्यामप्यवस्थायां धर्ममेवाङ्गीकृतवान् ॥ १५ ॥

भाषाऽर्थः—**नीतिमार्ग से उतरी हुई दुश्मनों की सभा में धर्म युक्त कार्यभार वहन करते हुए भी तुम्हारे द्वारा विपत्ति में अच्छी हालत के जैसे गुणों में प्रेम दर्शाया गया ॥ १५ ॥**

विधाय विध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।
प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥

विधायेति—किं च शम एवैका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्यापरोपतापिनो भवतश्छलेन कपटेन । आत्मने हित आत्मनीनः स न भवतीत्यनात्मनीनः । स्वस्यैवानर्थहेतुरित्यर्थः । तम् । 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः' इति खप्रत्ययः । विध्वंसमपकारं विधाय कृत्वा । प्रकाशितः प्रख्यापितस्त्वन्मतिशीलयोस्तव प्रज्ञासद्वृत्तयोः सारः प्रकर्षो यैस्ते तथोक्ताः । ते तव विद्विषः कृतोपकारा इवोपकृतवन्त इव । अपकारोऽप्युपकारायैव संवृत्तः । यदेषां दौर्जन्यं युष्मत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तमासीदित्यर्थः । विद्यमानस्यापि सुजनस्य चन्दनदारुण इव गुणाः परिभव इव प्रचुरीभवन्तीति भावः ॥ १६ ॥

अन्वयः—शमैकवृत्तेः, भवतः, छलेन, अनात्मनीनं, विध्वंसं, विधाय, प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः, ते, विद्विषः, कृतोपकाराः, इव, (सन्ति) ॥ १६ ॥

सुधा—शमैकवृत्तेः=शान्तिप्रधानव्यवहारस्य, भवतः=तव, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । छलेन=कपटेन, अनात्मनीनं=स्वानिष्टकरं, विध्वंसं=सर्वहानिं, विधाय=कृत्वा, प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः=प्रकटितभवद्बुद्धिप्रकृतिप्रकर्षाः, ते=तव, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । विद्विषः=शत्रवः, कृतोपकाराः=विहितसाहाय्याः, इव, सन्तीति । अर्थाद्, मिथो मित्रतायां दुर्जना अप्युपकारिण एव भवन्ति, का कथा सज्जनानाम्, परन्तु मिथो विरोधे जनिते दुर्जनाः स्वकीयां प्रकृतिं प्रकटयन्ति,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सज्जना अपि स्वस्वभावं प्रदर्शयन्ति। किन्तु दुर्जनकृतापकारस्य प्रत्यपकारं न कुर्वन्ति तदानीं सज्जनस्य परिचयो यद्दुर्जनकृतापकारानपि क्षमापयित्वा, तत्प्रतीकारं ये न कुर्वन्ति 'ये यदनिष्टमिष्टं वा कुर्वन्ति ते तत् स्वार्थाय, अतश्चेदस्मदीयो रिपवोऽस्माकमनिष्टमाचरन्ति, तदा कुर्वन्तु, तत्फलं त एव प्राप्स्यन्ति, न तत्प्रत्युत्तरं दास्यामः, एवं स्वभाववतां भवतां स्वभावपरिचय एव प्रकाशितो भवद्वैरिणा सर्वत्रेति भावः॥ १६॥

समासः—आत्मने हित आत्मनीनः, न आत्मनीन इत्यनात्मनीनः, तमनात्मनीनम्। शम एवैका वृत्तिर्यस्य सः, शमैकवृत्तिस्तस्य शमैकवृत्तेः। मतिश्च शीलञ्च मतिशीले, तव मतिशीले, इति त्वन्मतिशीले त्वन्मतिशीलयोः सारौ, त्वन्मतिशीलसारौ, प्रकाशितौ त्वन्मतिशीलसारौ यैस्ते प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः। कृत उपकारो यैस्ते कृतोपकाराः॥ १६॥

व्याकरणम्—विधाय=वि+धा+क्त्वा+ल्यप्॥ १६॥

वाच्यान्तरम्—शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन, अनात्मनीनं विध्वंसं विधाय, प्रकाशितत्वन्मतिशीलसारैस्तै विद्विड्भिः कृतोपकारैरेव भूयते॥ १६॥

कोषः—'शमस्तु शमथः शान्तिः' इत्यमरः। 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः। 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मितिः' इत्यमरः। 'शुचौ तु चरिते शीलम्' इत्यमरः॥ १६॥

सारार्थः—दुर्योधनस्तु शान्तिशीलस्य भवतो या हानिः कृता सा स्वस्यैवानर्थरूपा तस्य। प्रत्युत पदे पदे तेनापकृता अपि भवन्तस्तस्यापकारमकृत्वा विपत्तावपि नीतिनियम एव पालित इत्यतुलं यशस्तत्कारणमेव प्रसृतं जगति। अतस्ते शत्रवो भवतः कृतोपकार इव लक्ष्यन्ते मयेति युधिष्ठिरं प्रति व्यासोक्तिः॥ १६॥

भाषाऽर्थः—शान्ति रखना ही एक चाल है जिसकी, ऐसे आपकी हानि छल से अपनी ही हानि करके आप की बुद्धि (समझ) और शील (सच्चरित्रता) ईमानदारी के प्रभाव को प्रकाशित करने वाले आपके दुश्मन लोग आप के उपकारी ही के समान हैं॥ १६॥

अथ प्रयोजनान्तरमाह—

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः।
अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः॥ १७॥

लभ्येति॥ तव त्वयेत्यर्थः। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी। धरित्री विक्रमेण लभ्या प्राप्तव्या। न च सुलभ्या तं विनेत्याह—विपक्षश्च शत्रुरपि। वीर्यं शौर्यमस्त्राण्याग्नेयादीनि बलानि सैन्यानि तैर्ज्यायान्प्रशस्यतरः। अधिकतर इति यावत्। ज्येष्ठस्य 'ज्यादादीयसः' इति ज्यादेशः। अतः प्रकर्षायाधिक्याय विधिरुपायो विधेयः कर्तव्यः। कुतः। हि यस्माद्रणे जयश्रीः प्रकर्षतन्त्रा प्रकर्षप्रधाना। प्रकर्षायत्तेत्यर्थः। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः। बलिन एव जयः, न तु दुर्बलस्येतिभावः॥ १७॥

अन्वयः—तव धरित्री, विक्रमेण, लभ्या, च, विपक्षः, वीर्यास्त्रबलैः, ज्यायान्, अतः,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रकर्षाय, विधिः, विधेयः, हि, रणे, जयश्रीः, प्रकर्षतन्त्रा ॥ १७ ॥

सुधा—तत्र=भवतः, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः। धरित्री=पृथ्वी, विक्रमेण=पराक्रमेण, लभ्या=प्राप्या, भविष्यतीति शेषः। न तु शान्त्या लभ्येति भीममतानुमोदन। विपक्षश्च=शत्रुश्च, वीर्यास्त्र-बलैः=शौर्यशस्त्रसैन्यैः, ज्यायान्=महीयान्, अस्तीति शेषः। अतः=अस्मात् कारणात्, प्रकर्षाय=उत्कर्षाय, शत्रुतोऽधिकवीर्यशस्त्रसैन्यसम्पादनायेत्यर्थः। विधिः=विधानं, विधेयः=कर्त्तव्यः, हि=यस्मात् कारणात्, रणे=सङ्ग्रामे, जयश्रीः=जयलक्ष्मीः, प्रकर्षतन्त्रा=उत्कर्षजनाधीना, न स्वपकर्षजनायत्तेति भावः। अनेनाधुना युद्धकरणमुचितमिति युधिष्ठिरमतानुमोदनं कृतं भगवता व्यासेन यतो मिथः सहजयोरनुरोधः शान्तो भवेदिति ॥ १७ ॥

समासः—वीर्यं चास्त्राणि च बलानि च वीर्यास्त्रबलानि, तैर्वीर्यास्त्रबलैः। प्रकर्षस्तन्त्रं मुख्यो यस्याः स प्रकर्षतन्त्रा। जयस्य श्रीः जयश्रीः ॥ १७ ॥

व्याकरणम्—लभ्या=लभ्+यत्। विधेयः=वि+धा+यत् ॥ १७ ॥

वाच्यान्तरम्—त्वं स्वकीयां धरित्रीं विक्रमेण लप्स्यसे। तव विपक्षेण वीर्यास्त्रबलैर्ज्यायसा भूयते। अतः प्रकर्षाय विधिं विधेहि, रणे जयश्रिया प्रकर्षतन्त्रया भूयते ॥ १७ ॥

कोषः—'धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः। 'शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः। 'वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः। 'उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक्' इत्यमरः। 'द्विड्विपक्ष–हिता–मित्र–दस्यु–शात्रव–शत्रवः' इत्यमरः। 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः। 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः ॥ १७ ॥

सारार्थः—विना पराक्रमेण भवतो राज्यलाभो न भविष्यति। परन्तु भवदपेक्षयाऽधुना शौर्यशस्त्रसैन्यैर्भवच्छत्रव एव विशेषा अतस्ते भवतोऽधिकविक्रमवन्तः सन्ति, अथ सङ्ग्रामे जयलाभो विशेषतया विक्रमाधिकस्यैवातोऽधुना युद्धे कृते तेषामेव जयसम्भवः, न तु विक्रमवतो भवतस्तेन विशेषविक्रमसम्पादनायोपायः प्रकर्त्तव्यः, वदाम्यपि तमुपायमग्रे—इति ॥ १७ ॥

भाषाऽर्थः—**आपकी गई भूमि (जगह) पराक्रम से मिलेगी, अभी आपका वैरी आपसे बल, हथियार और सेनाओं से जबरदस्त है। इस लिये आपको जबरदस्त होने के लिये उपाय करना चाहिए। क्योंकि लड़ाई में जयलक्ष्मी जबरदस्त ही के अधीन होती है ॥ १७ ॥**

अथ 'त्रि'—इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं वर्णयति—

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः।
वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥

त्रिःसप्तेति ॥ त्रिरावृत्तान्सप्तवारांस्त्रिःसप्तकृत्वः। एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः। त्रिःसप्तशब्दयोः सुप्सुपेति समासः। 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुच्प्रत्ययः। जगतीपतीनां महीपतीनां हन्ता नाशको गुरुरस्त्रवेदोपदेष्टा सः। प्रसिद्ध इत्यर्थः। अत एव यच्छब्दानपेक्षत्वम्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

नापेक्षते' इति। जमदग्नेरपत्यं पुमाञ्जामदग्न्यः। 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्प्रत्ययः। यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतो विक्रमाभिभूतः। अम्बिकास्वयंवर इत्यर्थः। तदा भङ्गप्राप्तिसमये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षमतिशयमाधारवशमाश्रयाधीनं विवेद जज्ञे स्म। स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादिवि भावः। 'स्म पादपूरणे भूतेऽर्थे च' इति विश्वः॥ १८॥

अन्वयः—(यः) त्रिःसप्तकृत्वः, जगतीपतीनां, हन्ता, गुरुः, सः, जामदग्न्यः, यस्य वीर्याव धूतः, (सन्) तदा, गुणानां, प्रकर्षम्, आधारवशं, विवेद॥ १८॥

सुधा—(यः) त्रिःसप्तकृत्वः=त्रिगुणसप्तवारम्, एकविंशतिवारमित्यर्थः। जगतीपतीनाम्= महीपतीनां, क्षत्रियाणामित्यर्थः। हन्ता=नाशकः, गुरुः=धनुरस्त्रवेदोपदेशकः। भीष्मस्यापीति शेषः। सः=तथाविधः, जामदग्न्यः=जमदग्निमुनिपुत्रः, परशुराम इत्यर्थः। यस्य=भीष्मस्य, वीर्यावधूतः, भीष्मेण पराजितः सन्नित्यर्थः। तदा=स्वपराजयावसरे, गुणानां=शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादीनाम्, प्रकर्षम्=उत्कर्षम्, आधारवशम्=आश्रयाऽनुगुणं, विवेद=ज्ञातवान्। अन्यत्किमु कथ्यते परशुरामोऽपि येन पराजितस्तादृशो भीष्मः 'कस्य मनो भयैकप्रवणं न कुर्यादि'ति पुरः श्लोकेन सम्बन्धः। न हि गुणोत्कर्षो गुरावेव तिष्ठति, शिष्योऽपि चेद् गुरोरधिकसत्पात्ररूपस्तदा गुर्वपेक्षया शिष्य एवाधिकगुणवानिति भावः॥ १८॥

समासः—त्रिः, त्रिगुणाः सप्त, इति त्रिःसप्तकृत्वः। जगत्याः पतयो जगतीपतयस्तेषां जगतीपतीनां। जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः। वीर्येणावधूतो वीर्यावधूतः। आधारस्य वश आधारवशस्तमाधारवशम्॥ १८॥

व्याकरणम्—त्रिःसप्तकृत्वः=त्रि+सुच्+सप्त+कृत्वसुच्। विवेद=विद्=लिट्॥ १८॥

वाच्यान्तरम्—त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्त्रा गुरुणा तेन जामदग्न्येन यस्य वीर्यावधूतेन गुणानां प्रकर्ष आधारवशो विविदे॥ १८॥

कोषः—'जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि' इत्यमरः। 'स्म पादपूरणे भूतेऽर्थे' इति विश्वः। 'गुरुः प्रधाने महति चोपदेष्टर्यपि स्मृतः' इति कोषः। 'मत आधार आश्रय' इति कोषः॥१८॥

सारार्थः—यः परशुराम एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां महीमकरोत्, तच्छिष्योऽपि भवन् भीष्मः, अम्बाप्रेरितं तं परशुरामं जित्वा स्वपक्षः (नाहं करिष्यामि करग्रहं कयाऽप्येवम्भूतः) रक्षितः। स गुरोरपि विजेता भीष्मः केन भवत्पक्षीयेन निवारयितुं योग्यः? नहि केनापीति॥१८॥

कथासन्दर्भः—एकदा भीष्म (देवव्रतस्य पिता शन्तनुर्मृगयार्थं वनं गतस्तत्रैकां दाशकन्यकामालोक्य स्त्रीविरहितेन कामाधिकतया तस्यामासक्तो भूत्वा तत्पितरं धीवरं कन्यादानाय प्रार्थयामास। स च धीवरः—"मम प्राणमपि गृह्णातु राजा, नाहं वृद्धाय, विवाहार्हवयस्कपुत्राय भवते दास्यामि स्वकन्यां, दास्यामि चेत्तदा भवत्पुत्राय देवव्रताय" इत्युत्तरं ददौ, ततस्तदुचितकथया लज्जितः कामबाणभिन्नमर्मावयवः स्वभवनमागत्य कोपभवने निद्राव्याजेन भूमौ निःश्वसन् प्राणान् हातुं पतितः। प्रभाते, अतीते च कियति समये, उषः-उत्थानशीलमपि राजानमनुत्थितमालोच्य परिचारका मन्त्रिणश्च तत्सकाशं गत्वाऽवलोकितवांस्तदीयां दशां, ज्ञातवांश्च तस्याशयं, तदा देवव्रतस्तत्पुत्रस्याभिलाषपूर्त्यै तस्य दाशस्यान्तिके गत्वाऽतिसत्वरम् मत्पित्रे देहि

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

दुहितर विवाहविधिनेत्यादिशत्। श्रुत्वा तद्वचनं, नाहं तस्मै दास्यामि, किं भवत्युपस्थितेऽस्मद्दौहित्रो राज्यभागी स्यादथवा भवत्पुत्रपरम्परायाः सम्भवेऽपि। यदि ग्रहीष्यति, तदा त्वदर्थं चेत्तथा ददामि सादरमिति निशम्य तदानीमेव देवव्रतेन प्रतिज्ञा कृता "नाहं करिष्यामि विवाहं कयाऽपि साकं, नाहं राज्यञ्चाङ्गीकरिष्यामीति"। हेतोस्तस्य नाम भीष्मो भीष्मप्रतिज्ञाकरणाज्जातम्। अथ तां दाशकन्यां योजनगन्धां व्यासमातरं कालीं समानीय स्वजनकायार्पिता भीष्मेण। तस्यां चित्रवीर्यविचित्रवीर्यौ द्वौ भ्रातरौ भीष्मस्य जातौ कदाचित्सञ्जनिते काश्या महाराजस्य कन्यानां वीर्यशुल्के स्वयंवरे सम्मिलिता निमन्त्रिता भूपतयः। भीष्मोऽपि स्वानुजाभ्यां सह तत्र गतः। परन्तु भीष्ममागतमेव विहाय सर्वे राजानः स्वकीयामाशां विफलीभविष्यन्तीमनुमान्य यथादिशं गताः। अन्ते च भीष्मः—अम्बा—अम्बिका—अम्बालिका—चेति कन्यात्रयमादाय स्वधामागमत्। तदानीमम्बाऽवदद् 'अहं पूर्वत एव शाल्वभूपानुरक्ता आसम्' इति निशम्य 'गच्छ यथेष्टं स्वच्छन्दचारिणि' एवं कथयित्वा स्वानुजयारम्बिकाम्बालिकाभ्यां विवाहं चकार। परन्तु शाल्वेन 'नाहं त्वां परपरिगृहीतां ग्रहीष्यामि' इत्थमपमानिता पुनः साऽम्बिका लज्जावनतवदना भीष्मशरणमेवोपस्थिता 'त्वमेव मां गृहाण, कुरुष्व मां किङ्करीमपि' इति प्रार्थितवती। परन्तु भीष्मः स्वप्रतिज्ञाभङ्गभिया तां दूरतस्त्यक्त्वा स्थितः। अथ सा किंकर्त्तव्यविमूढा भूत्वाऽन्ते 'यद्यस्य गुरुः परशुराम एवं कथयिष्यति तदा तदाज्ञां नोल्लंघयिष्यति' इति विचार्य रामान्तिकं गत्वा तस्मै सर्वं स्वखेदहेतुमकथयत्॥ ततो जातदयेन तेन भीष्मसन्निधिमागत्यादिशत् 'कुरु विवाहमनयाऽम्बया'। ततो 'नहि करिष्यामि कदापि कयाऽपि सह करग्रहम्' इति साग्रहं वचः श्रुत्वा प्रकृत्या कोपनो रामस्तेन सह योद्धुमारब्धः। युद्धे च भीष्मेण पराजितः स्वस्थानं गतः। सा च द्रुपदयज्ञकुण्डे पतित्वा ततो नपुंसकवेषेण शिखण्डीति नाम्ना परिचितस्तस्मान्निःसृतो भीष्ममृत्युनिदानीभूताऽभवदिति॥

भाषाऽर्थः—**इक्कीस मर्त्तबे राजाओं का संहार करने वाले, धनुर्वेद के आचार्य परशुरामने भी उस भीष्म से हार कर माना कि गुणों की विशेषता पात्र के अनुसार होती है॥ १८॥**

यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि।
धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्यान्मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः॥१९॥

यस्मिन्निति। यस्मिन्भीष्मे विषये। अनीश्वरस्य भावोऽनैश्वर्यमसामर्थ्यम्। 'नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्' इति विकल्पान्नञः पूर्वपदवृद्ध्यभावः। तेन कृतव्यलीको जनितवैलक्ष्यः। 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः। अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवं प्राप्त इव। भीष्मस्येच्छामरणत्वादन्तकोऽपि पराजित इवास्ते, किमुतान्य इति भावः। स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन्कम्पयन्कस्य मनो भयैकप्रवणं भय एकप्रवणमेकोन्मुखम्। शिवभागवतवत्समासः। न कुर्यात्। सर्वस्यापि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः॥ १९॥

अन्वयः—यस्मिन्, अनैश्वर्यकृतव्यलीकः, अन्तकः, अपि, पराभवं, प्राप्त, इव, रणे, धनुः, धुन्वम्, सः, भीष्मः, कस्य, मनः, भयैकप्रवणं, न, कुर्यात्?॥ १९॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सुधा—यस्मिन्=भीष्मे, अनैश्वर्यकृतव्यलीकः=असामर्थ्यजनितदुःखः, अन्तकः=यमः, अपि, पराभवम्=पराजयं, प्राप्तः=गतः, इव जातः। तादृश इति शेषः। रणे=सङ्ग्रामे, धनुः—शरासनं, धुन्वन्=चालयन्, सन्, कस्य=जनस्य, मनः=चित्तम्, भयैकप्रवणं=भीष्माभिमुखं, न कुर्यात्=न विदधीत, अपि तु सर्वेषामपि कुर्यादेव, वा, कस्य=ब्रह्मणोऽपि, मनो भयैकप्रवणं कुर्यादेवेति ॥ १९ ॥

समासः—ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यं, न ऐश्वर्यम् अनैश्वर्यम्, अनैश्वर्येण कृतं व्यलीकं यस्य सः अनैश्वर्यकृतव्यलीकः। एकस्मिन्नेव प्रवणमेकप्रवणम्, भये एकप्रवणं भयैकप्रवणम् ॥१९॥

व्याकरणम्—कुर्यात्=कृ+लिङ्। प्राप्तः=प्र+आप्+क्तः ॥ १९ ॥

वाच्यान्तरम्—यस्मिन्नैश्वर्यकृतव्यलीकेनापि पराभवः प्राप्त इव, रणे धनुर्धुन्वता तेन भीष्मेण कस्य मनो भयैकप्रवणं न क्रियेत ॥ १९ ॥

कोषः—'व्यलीकमप्रियकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने'–इत्यमरः। 'कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तक' इत्यमरः। 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः। 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्याम्' इत्यमरः ॥ १९ ॥

सारार्थः—महाभारते, शिखण्डिनं पुरःकृत्वा यदाऽसङ्ख्यैः शरैरर्जुनेन भीष्मो रोमरोमेषु वेधितस्तदा, तस्य मरणमुपस्थितमपि, स्वतपोब्रह्मचर्यप्रभावेण "नाहमधुना याम्यायने मृत्वा नरकमार्गेण गमिष्यामि परलोकम्, अतोऽहं सौम्यायने समागते त्यक्ष्यामि निजप्राणैः सहैतच्छरीरम्" इति निश्चित्य, इच्छामरणत्वेन यममप्यवमान्य, भीष्माष्टम्यां स्वदेहं जहौ। एवमिच्छाऽधीनमरणत्वेन यमस्याज्ञाऽपि भीष्मसमीपे न धावति, ईदृशः स धनुः करे कुर्वन् केन निवार्यते, प्रत्युत जगति विद्यत एव तादृशो जनो नहि, यस्तं निवारयतीति ॥ १९ ॥

भाषाऽर्थः—**जिस भीष्माचार्यके आगे अपनी शक्तिके अभावसे पैदा हुआ है दुःख जिसे, ऐसे यमराज भी हारे हुए की तरह मालूम पड़ते हैं। धनुष को हाथ में चलाते हुए लड़ाई में ऐसे भीष्मसे किसका मन भय के तरफ नहीं खिच सकता, बल्कि सबों का मन भयभीत हो जायगा ॥ १९ ॥**

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः।
परिस्फुरल्लोलशिखाऽग्रजिह्वं जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥२०॥

सृजन्तमिति ॥ आजौ रण इषुसंहतीर्बाणसङ्घान्सृजन्तं वर्षन्तं कोपज्वलितमत एव परिस्फुरन्तो लोलाश्च शिखाग्राण्येव जिह्वा यस्य तं तथोक्तं जगल्लोकं जिघत्सन्तमत्तुमिच्छन्तम्। अदेः सन्नताच्छतृप्रत्ययः। 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्ला देशः। अन्तवह्निं कालाग्निमिव स्थितं गुरुं द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कः सहेत सोढुं शक्नुयात्। न कोऽपीत्यर्थः। 'शकि लिङ् च' इति शक्यर्थे लिङ् ॥ २० ॥

अन्वयः—आजौ, इषुसंहतीः, सृजन्तं, कोपज्वलितं, परिस्फुरल्लोलशिखाऽग्रजिह्वं, जगत्, जिघत्सन्तम्, अन्तवह्निम्, इव, गुरुम्, वः, कः, सहेत ॥ २० ॥

सुधा—आजौ, सङ्ग्रामे, इषुसंहतीः=शरवर्षाः, सृजन्तं=कुर्वन्तं, कोपज्वलितं=क्रोधोद्दी-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पितम्, अत एव, परिस्फुरल्लोलशिखाऽग्रजिह्वम् = परिचलच्चपलज्वालाऽग्ररसनं, जगत्=भुवनं, जिघत्सन्तम्=अत्तुमिच्छन्तम्, अन्तवह्निम् = प्रलयाग्निम्, इव, गुरुम्=अस्त्रशास्त्राचार्यं, द्रोणमिति शेषः। वः = युस्माकम्, पाण्डवानां मध्ये इत्याशयः, कः = जनः, सहेत = क्षमेत, न कोऽपि ॥ २० ॥

समासः—इषूणां संहतय इषुसंहतयस्ता इषुसंहतीः। कोपेन ज्वलितः कोपज्वलितस्तं कोपज्वलितम्। परिस्फुरन्त्यः लोलाश्च शिखाः परिस्फुरल्लोलशिखाः तासामग्राण्येव जिह्वा यस्य सः परिस्फुरल्लोलशिखाऽग्रजिह्वस्तं परिस्फुरल्लोलशिखाऽग्रजिह्वम्। अन्तस्य प्रलयस्य वह्निरन्तवह्निस्तमन्तवह्निम् ॥ २० ॥

व्याकरणम्—सहेत=सह + लिङ् ॥ २० ॥

वाच्यान्तरम्—आजाविषुसंहतीः सृजन् कोपज्वलितः परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वो जगद् जिघत्सन्नन्तवह्निरिव गुरुर्वः केन सह्येत ॥ २० ॥

कोषः—'सुमुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युध' इत्यमरः। 'कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः। 'स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दनिकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः। 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः। 'रसज्ञा रसना जिह्वा' इत्यमरः। अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जय' इत्यमरः ॥ २० ॥

सारार्थः—सङ्ग्रामे शरवृष्टिं कुर्वतः, संसारं नाशयितुं प्रवृत्तस्य प्रलयाग्नेरिव द्रोणाचार्यस्य गुरोः पुरतो भवत्पक्षीयः कोऽपि न स्थास्यति ॥ २० ॥

भावाऽर्थः—**युद्धमें शरवर्षा करते हुए, क्रोध (गुस्सा) से प्रज्वलित, लहलहाती हुई ज्वाला की छोर ही है जिह्वा जिसकी. ऐसे प्रलय कालकी, आगके समान द्रोणाचार्य को आप के दल वालों में कौन रोकेगा? अर्थात् कोई भी नहीं ॥२०॥**

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम्।
असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥

निरीक्ष्येति ॥ संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं येन तं तथोक्तम्। आटोपेनैव परधैर्यापहारिणमित्यर्थः। आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषितभार्गवम्। जामदग्न्यादधिगतास्त्ररहस्यमित्यर्थः। राधेयं राधासुतं कर्णम्। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। निरीक्ष्य मृत्योरप्यसंस्तुतेष्वपरिचितेषु। 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः। भयेषु प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत। मृत्युरप्यस्माद्बिभीयात्किमुतान्य इति भावः। सम्भावनायां लिङ्। अत्र जनिक्रियाऽपेक्षया समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियाऽपेक्षया तत्सम्भवान्निरीक्ष्येति ल्यबनिर्देशः समर्थनीयः। 'प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजकः' इति व्यक्तिविवेककारः। अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योर्भयसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

अन्वयः—संरम्भनिरस्तधैर्यम्, आराधितजामदग्न्यं, राधेयं, निरीक्ष्य, असंस्तुतेषु, भयेषु, प्रसभं, मृत्योः, अपि, पक्षपातः, जायेत ॥ २१ ॥

सुधा—संरम्भनिरस्तधैर्यं = कोपत्यक्तसन्तोषम्, आराधितजामदग्न्यं=सेवितपरशुरामं, रा-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

धैर्यं=राधापुत्रं, कर्णमित्यर्थः । निरीक्ष्य=विलोक्य, सङ्ग्राम इति शेषः । असंस्तुतेषु=अपरिचितेषु, अकस्माज्जनितेष्वित्यर्थः । भयेषु=भीतिषु, प्रसभं=बलात् , सहसेत्यर्थः । मृत्योः=यमराजस्य, अपि, पक्षपातः=परिचयः, जायेत=उत्पद्येत । यमस्यापि भयमुत्पद्यते तथाविधं कर्णं विलोक्य तर्हि का कथाऽन्येषामिति भावः ॥ २१ ॥

समासः—संरम्भेण निरस्तं धैर्यं यस्य सः, तं संरम्भनिरस्तधैर्यम् , आराधितः जामदग्न्यो येन सः, आराधितजामदग्न्यस्तमाराधितजामदग्न्यम् । राधाया अपत्यं पुमान् राधेयस्तं राधेयम् । न संस्तुता असस्तुतास्तेष्वसंस्तुतेषु, पक्षे पातः पक्षपातः ॥ २१ ॥

व्याकरणम्—निरीक्ष्य=निर् + ईक्ष् + क्त्वा + ल्यप् । जायेत-जन् + लिङ् ॥२१॥

वा०—राधेयं निरीक्ष्यासंस्तुतेषु भयेषु प्रसभं मृत्योरपि पक्षपातेन जायते ॥२१॥

कोषः—'क्रोधः कोपस्तु संरम्भ' इति कोषः । 'संस्तवः स्यात् परिचय' इत्यमरः । 'प्रसभं तु बलात्कारो हठ' इत्यमरः ॥ २१ ॥

सारार्थः—युद्धे यः कर्णः प्रतिपक्षिणां धैर्यनाशं करोत्येव, येन परशुरामसेवया युद्धशिक्षा शिक्षिता, यं विलोक्य, जगद्भयङ्करस्यापि यमस्य भयमुत्पद्यते, तदग्रे न कोऽपि भवत्पक्षीयः स्थातुं योग्यः ॥ २१ ॥

भाषाऽर्थः—क्रोधसे धैर्यको दूर करने वाले परशुराम की सेवाकर धनुर्वेद पढ़ने वाले कर्ण को देख निडर (निर्भय) यम को भी भय हो जाता है ॥ २१ ॥

अथानन्तरं करणीयमागमनप्रयोजनं च युग्मेनाह—

यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

ययेति ॥ यया विद्यया करणेन सुदुश्चरामतिदुष्करां तपस्यां तपश्चर्याम् । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् । 'अप्रत्ययात्' इति स्त्रियामप्रत्ययः । आचरता । पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेत्यर्थः । अत एव समासादितं प्राप्तं साधनं पाशुतास्त्ररूपं येन तेन । कपिर्हनुमान्केतनं चिह्नं यस्य तेन । अर्जुनेनेत्यर्थः । दुरापमन्यस्य दुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्य । एते पूर्वोक्ता भीष्मादय उन्मूलितार उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुट् । अत्र चिण्वदिडागमेऽपि तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वाद् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । तन्निमित्तस्यैव 'अनिटि' इति निषेधात् । उक्तं च-'चिण्वद् वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं, दीर्घश्चोक्तो यो मितां वाचिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ।।' इति ॥ २२ ॥

अन्वयः—यथा, सुदुश्चरां, तपस्याम् , आचरता, समासादितसाधनेन, कपिकेतनेन, दुरापं, दुरापं, वीर्यं, समवाप्य, एते, उन्मूलितारः ॥ २२ ॥

सुधा—यया, =मन्त्रविद्यया, (करणेन) । सुदुश्चराम् = अतिदुःसाध्यां, तपस्यां=तपश्चर्यां, तपोऽनुष्ठानमित्यर्थः । आचरता=कुर्वता, अर्थादिन्द्रप्रभृतिदेवानुद्दिश्य तपो विदधतेत्यर्थः । तदनन्तरं, समासादितसाधनेन = संलब्धयुद्धोपकरणेन, प्राप्तपाशुपतास्त्रादिविविधायुधेनेत्यर्थः । कपिकेतनेन=अर्जुनेन दुरापं=दुर्लभं, कष्टसाध्यमित्यर्थः । वीर्यम्=पौरुषं, समवाप्य=लब्ध्वा, अलो-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

किकं शौर्यमासाद्येति भावः । एते=दुर्दान्ताः, भीष्मद्रोणकर्णादयो दुर्जयाः शत्रुपक्षीयाः, उन्मूलितारः=उन्मूलयिष्यन्ते, तां विद्यां दातुमागतोऽस्मीति, पुरः पद्येन सम्बन्धः मदुपदिष्टतपोऽनुष्ठानं विना न जेतुं शक्या एते अतोऽर्जुनोऽवश्यं प्रेषणीयस्तपः सम्पादनायेति भावः ॥ २२ ॥

समासः—समासादितं साधनं येन सः, समासादितसाधनस्तेन समासादितसाधनेन । कपिः हनुमान् केतनं चिह्नं पताकायां यस्य सः, कपिकेतनस्तेन कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

व्याकरणम्—उन्मूलितारः = उद् + मूल् + लुट् । समवाप्य=सम् + अव + आप् + ल्यप् ।

वाच्यान्तरम्—यया समासादितसाधनः सुदुश्चरां तपस्यामाचरन् कपिकेतनो दुरापं वीर्यं समवाप्यैतानुन्मूलयिता ॥ २२ ॥

कोषः—'निवर्त्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । 'तपः कृच्छ्रादिकर्मसु–' इत्यमरः । 'कपि–प्लवङ्ग–प्लवग–शाखामृग–वलीमुखा' इत्यमरः । 'पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ २२ ॥

सारार्थः—यां मदुपदिष्टां मन्त्रविद्यां प्राप्य, तदनुसारेण तपस्यां विधाय, ततोऽलौकिकं पाशुपतप्रभृति दिव्यास्त्रं समासाद्य भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतीन् वीरानर्जुनो विनाशयिष्यति ॥ २२ ॥

भाषाऽर्थः—**जिस मेरी विद्याके बलसे परम कठिन तपस्या कर उससे युद्धोपकरण लाभ करके, औरों से दुर्लभ पराक्रमवाले अर्जुन उन (भीष्म आदि) का नाश करेंगे ।**

महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृप ! देवतानाम् ।
दातुं प्रदानोचित ! भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥

महत्त्वेति ॥ हे नृप, महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानुभावानां देवतानामिन्द्रादीनाम् । आराध्यतेऽनयेत्याराधनी ताम् । प्रसादयित्रीमित्यर्थः । करणे ल्युट् । ङीप् । भूरिधाम्नीं महाप्रभावाम् । 'धाम देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति विश्वः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीप् । विद्यामिन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्याया अमोघत्वोक्तिः । हे प्रदानोचित ! दानपात्रभूत ! फलभोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः । दातुमुपागतोऽस्मि ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे प्रदानोचित ! नृप ! महत्त्वयोगाय, महामहिम्नां, देवतानाम्, आराधनीं, भूरिधाम्नीं, तां, विद्यां, सिद्धिम्, इव, दातुम्, उपागतः, अस्मि ॥ २३ ॥

सुधा—हे प्रदानोचित ! = हे वितरणयोग्य ! नृप ! = राजन् !, महत्त्वयोगाय = उत्कर्षलाभाय, महामहिम्नाम् = परमप्रभावानां, देवतानां = देवानाम्, आराधनीं = सेवनीयाम्, भूरिधाम्नीम् = अतितेजोवतीं, तां = विद्यां, सिद्धिम् = इष्टपूर्तिम्, इव, दातुं=वितरितुम्, आगतः = इह समागतः, अस्मि = भवामि, अहमिति शेषः । सिद्धिपक्षे, भूरिधाम्नाम्=अतिप्रभावसाधनीम्; अनेन 'निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमि'ति पद्यस्योत्तरं दत्तं व्यासेनेति ॥ २३ ॥

समासः—महत्त्वस्य योगो महत्त्वयोगस्तस्मै महत्त्वयोगाय । महान् महिमा यासान्ता महामहिमानस्तासां महामहिम्नाम् । प्रकर्षेण दानस्योचितः प्रदानोचितस्तत्सम्बुद्धौ हे प्रदानोचित ! । भूरि धाम यस्याः सा भूरिधाम्नी, तां भूरिधाम्नीम् ॥ २३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्—दातुं = दा + तुमुन् । उपागतः = उप + आ + गम् + क्तः । अस्मि=अस् + लट् ॥ २३ ॥

वाच्यान्तरम्—हे प्रदानोचित ! नृप ! तां विद्यां दातुमुपागतेन मया भूयते ॥ २३ ॥

कोषः—'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'धाम रश्मौ गृहे देशे स्थाने जन्मप्रभावयोः' इत्यमरः । 'पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः ॥ २३ ॥

सारार्थः—हे दानपात्र, भवतः शत्रुरधुनोत्कृष्टोऽस्ति, जयस्तूत्कर्षाधीनस्तेन तादृशादपि शत्रोर्यथा भवानुत्कृष्टः स्यात्तथा यस्या विद्यायाः प्रभावेण भवान् भविष्यति, तां सकलदेवपूज्यां परमपराक्रमसम्पादनीं विद्यां भवते दातुमहमिहागतोऽस्मीति ॥ २३ ॥

भाषाऽर्थः—**हे देनेके (सिखाने के) लायक ! राजन् ! बड़े होने के लिये परम महिमा वाले देवताओंसे माननीय, अत्यन्त तेज और बल बढाने वाली सिद्धि (मनोरथपूर्त्ति) के समान विद्या को देने के लिये मैं आया हूँ ॥ २३ ॥**

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।
प्रसेदिवांसं तमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नम् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुः । तं मुनिं जिष्णुर्जयशीलोऽर्जुनः । 'ग्लाजिस्थश्च–' इति ग्स्नुप्रत्ययः । व्रज साधयानुतिष्ठेत्येवंरूपम् । अजातशत्रोर्धर्मराजस्य । स्वयमविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन् । तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्ते वसंश्छात्र इव । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । विनयेनानौद्धत्येनोपाससाद समीपं प्राप ॥ २४ ॥

अन्वयः—जिष्णुः, इति, उक्तवन्तं, प्रसेदिवांसं, तं, व्रज, साधय, इति, अजातशत्रोः, वाक्यम्, प्रमाणयन्, अन्ते, वसन्, इव विनयेन, उपाससाद ॥ २४ ॥

सुधा—जिष्णुः = अर्जुनः, इति=पूर्वोक्तपद्यद्वयार्थरूपं, वाक्यम्, उक्तवन्तं = कथितवन्तम्, प्रसेदिवांसं=सुप्रसन्नं, तं=व्यासं प्रति, व्रज=गच्छ, साधय=अनुतिष्ठ, तां विद्यामिति शेषः । इति, अजातशत्रोः=अखिलजनहितैषिणः, युधिष्ठिरस्येत्यर्थः । वाक्यं=वचनम्, प्रमाणयन्=स्वीकुर्वन्, अन्ते वसन्, इव=अन्तेवासी इव, छात्र इवेत्यर्थः । विनयेन = नम्रवेषेण, उपाससाद=समीपमगमत् । यथा छात्रोऽध्ययनायाध्यापकसमीपं गच्छति, तथा व्याससमीपं विद्यालाभायार्जुनो जगामेति भावः ॥ २४ ॥

समासः—न जात इत्यजातः, अजातः शत्रुर्यस्य तस्याजातशत्रोः ॥ २४ ॥

व्याकरणम्—व्रज=व्रज् + लोट् । साधय = साध् + णिच् + लोट् । प्रमाणयन् = प्र + मान् + णिच + लट् + शतृ । उपाससाद = उप + आ + षद् + लिट् ॥ २४ ॥

वाच्यान्तरम्—इत्युक्तवान् प्रसेदिवान् सः (व्यासः) व्रज साधय, इति अजातशत्रोर्वाक्यं प्रमाणयताऽन्तेवसता जिष्णुना विनयेनोपासेदे ॥ २४ ॥

कोषः—'प्रसेदिवान् प्रसन्नः स्यादानन्देन समन्वित' इति कोषः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये–' इत्यमरः । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुनेऽन्यस्मिन् जयशीले जनेऽपि च' इति कोषः ॥ २४ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सारार्थः—पूर्वोक्तप्रकारेणोपदिशन्तं व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्याज्ञया छात्र इवार्जुनो गतवान्॥२४

भाषाऽर्थः—**इस तरह कहते हुए, हंसमुख व्यासके पास जाओ, उस विद्या को साधो, यह बड़े भाई युधिष्ठिर की बात मान कर अर्जुन विद्यार्थी के ऐसे उपस्थित (हाजिर) हुए ॥ २४ ॥**

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

निर्यायेति ॥ अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला । देवतासान्निध्यादिति भावः । विद्येन्द्रमन्त्ररूपा । दिनादिरम्यादर्कस्य प्रभातभास्करस्य बिम्बादिव महर्षेर्व्यासस्य मुखान्निर्याय निर्गत्य । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । दीप्तिरर्कधितिः । स्फुरद्विकसत्पङ्कजमिव । पार्थाननमर्जुनस्य नस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥

अन्वयः—अथ, वह्निकणावदाता, (कर्त्री) विद्या, दिनादिरम्यात्, अर्कस्य, बिम्बाद्, इव, महर्षेः, मुखाद्, निर्याय, दीप्तिः, स्फुरत्पद्मम्, इव, पार्थाननम्, अभिपेदे ॥२५॥

सुधा—अथ=व्याससमीपेऽर्जुनगमनानन्तरं, वह्निकणावदाता=अग्निस्फुलिङ्गधवला, दैवतत्वादिति शेषः । विद्या=योगविद्या, इन्द्रप्रसन्नकरणमन्त्ररूपेत्यर्थः । (कर्त्री) दिनादिरम्यात्=प्रभातसुन्दराद्, अर्कस्य=सूर्यस्य, बिम्बाद्=मण्डलाद्, इव, महर्षेः=व्यासस्य, मुखाद्=वदनात्, निर्याय=निर्गत्य, पार्थाननम्=अर्जुनमुखम्, अभिपेदे=प्राप्ता । (यथा) दीप्तिः=सूर्यभाः, स्फुरत्पद्म=विकसत्कमलकुसुमम्, इव ॥ २५ ॥

समासः—दिनस्यादिः दिनादिस्तस्मिन् दिनादौ रम्यो यस्तस्माद्दिनादिरम्यात् । महांश्चासौ ऋषिर्महर्षिस्तस्यमहर्षेः । पृथायाः कुन्त्या अपत्यं पुमान् पार्थस्तस्य पार्थस्याननमिति पार्थाननम् । वह्नेः कणा वह्निकणाः, वह्निकणा इवावदाता धवला या सा वह्निकणावदाता । स्फुरच्च तत्पद्मं स्फुरत्पद्मम् ॥ २५ ॥

व्या०—निर्याय=निर्+या+क्त्वा+ल्यप् । अभिपेदे=अभि+पद्+लिट् ॥२५॥

वाच्यान्तरम्—वह्निकणावदातया विद्यया दिनादिरम्यादर्कस्य बिम्बादिव महर्षेर्मुखान्निर्याय दीप्त्या स्फुरत्पद्ममिव पार्थाननमभिपेदे ॥ २५ ॥

कोषः—'प्रभातोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि' इत्यमरः । 'सुन्दरं रुचिरं रम्यं चारु सर्वाङ्गशोभनम्' इति कोषः । 'विकर्त्तनार्कमार्त्तण्ड-मिहिरारुणपूषणा' इत्यमरः । 'मुखमास्यं च वदनम्' इति कोषः । 'स्युः प्रभा रुग् रुचिस्त्विड्भाभाश्छवि द्युति-दीप्तय' इत्यमरः । 'वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः ॥ २५ ॥

साराऽर्थः—यथा प्रभाते सूर्यबिम्बान्निर्गताः किरणा ईषद्विकसितकमलमुखे पतन्ति, तथैव व्यासमुखादिन्द्रप्रसन्नकरमन्त्ररूपा विद्याऽर्जुनमुखे प्रविष्टेति ॥ २५ ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे प्रातः (सुबह) समय के सुन्दर सूर्य के मण्डल से कान्ति निकलकर खिले हुए कमल के मुख में बैठती है, बस, वैसेही व्यास के मुखसे वह आग की चिनगारी के समान उज्ज्वल विद्या निकल कर अर्जुन के मुखमें घुस गई ॥ २५ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद्वितार सद्यः ।
येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥

योगं चेति ॥ योग्यतमायार्हत्तमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणमहिमानं योगं ध्यानविधिं च 'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः । तपःप्रभावात् सद्यो वितितार ददौ । चिरकालग्राह्यमपीति भावः । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथा च । 'मूलप्रकृतिर्महानहङ्कारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति चतुर्विंशतितत्त्वानि' । तत्रावभासे साक्षात्कारे कृते सत्यस्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि चिराय समुन्मिमीलेवोन्मिषितमिवेत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोऽपि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासश्चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवदिति भावः ॥ २६ ॥

अन्वयः—योग्यतमाय, तस्मै, तं, योगं, च, तपःप्रभावात्, सद्यः, वितितार । येन, तत्त्वेषु, अवभासे, कृते, अस्य, चक्षुः, चिराय, समुन्मिमील, इव ॥ २६ ॥

सुधा—योग्यतमाय=दानपात्रतमाय, तस्मै=अर्जुनाय, तं=वक्ष्यमाणं, योगं=चित्तनिरोधात्मकं, वा इन्द्रप्रसन्नत्वसम्पादकमुपलक्षं, तपःभावात्=सुकृतानुभावाद्, अभ्यस्तत्वेनेत्यर्थः । सद्यः=शीघ्रमेव, वितितार=ददौ । येन=योगेन, तत्त्वेषु=प्रकृत्यादिषु । अवभासे=प्रत्यक्षे, कृते=विहिते, अस्य=अर्जुनस्य, चक्षुः+नेत्रं, चिराय=चिरकालं, समुन्मिमील इव=उन्मिमील इव २६

समासः—अतिशयेन योग्यो योग्यतमस्तस्मै, योग्यतमाय । तपसां प्रभावस्तपःप्रभावस्तस्मात् तपःप्रभावात् ॥ २६ ॥

व्या०—वितितार=वि+तृ+लिट् । समुन्मिमील=सम्+उद्+मील्+लिट् ॥ २६ ॥

वाच्यान्तरम्—तेन व्यासेन तस्मै योग्यतमाय स च योगस्तपःप्रभावात् सद्यो वितेरे । येन तत्त्वेष्ववभासे कृतेऽस्य चक्षुषा समुन्मिमीलेवेति ॥ २६ ॥

कोषः—'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु—'इत्यमरः । 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः ॥ २६ ॥

साराऽर्थः—ततो व्यासस्तत्क्षणेऽर्जुनाय योगं शिक्षयामास । अथार्जुनोऽपि तेन योगबलेन ध्यानस्थोभवदिति ॥ २६ ॥

भाषाऽर्थः—**उसके बाद व्यासजी ने देनेके लायक अर्जुनको अपने तपोबल से झट उस योग को दे दिया, जिससे तत्त्वों में प्रत्यक्ष विचार करने पर अर्जुन की आँखे खुल गयी ॥ २६ ॥**

आकारमाशंसितभूरिलाभं दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।
नियोजयिष्यन्विजयोदये तं तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥२७॥

आकारमिति ॥ आशंसित आख्यातो भूरिलाभोऽनेकश्रेयःप्राप्तिर्येन तं तथोक्तम् । महाभाग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वृत्तिरुत्साहो लक्ष्यते । तदनुरूपं तदनुकूलम् । उत्साहानुगुणव्यापारक्षममित्यर्थः । आकारं मूर्तिं दधानं तमर्जुनं मुनिर्विजयोदये विजयफलके

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तपःसमाधौ तपोनियमे । 'समाधिर्नियमे ध्याने नीवाके च समर्थने' इति विश्वः नियोजयिष्यन् । नियोजयितु'मिच्छन्नित्यर्थः । 'लृट् शेषे च' इति लृटः सद्वा' इति सत्प्रत्ययः । इति वक्ष्यमाण-मुवाच ॥ २७ ॥

अन्वयः—मुनिः, आशंसितभूरिलाभम् , अन्तःकरणानुरूपम् , आकारं, दधानं, तं, विजयोदये, तपःसमाधौ, नियोजयिष्यन् , इति, उवाच ॥ २७ ॥

सुधा—मुनिः = वेदव्यासः, आशंसितभूरिलाभम् = आख्यातप्रचुरप्राप्तिम् , अन्तःकरणानुरूपं = चित्तानुकूलम् , आकारम्=मूर्तिं, दधानं=धारयन्तं, तम् = अर्जुनं, विजयोदये=अरिपराजयफले, तपःसमाधौ = तपोनियमे, नियोजयिष्यन् = लगयिष्यन् , सन् , इति = वक्ष्यमाणं, वचः, उवाच=कथयामास ॥ २७ ॥

समासः—भूरि लाभः, भूरिलाभः, आशंसितो भूरिलाभो येन स आशंसितभूरिलाभस्त-माशंसितभूरिलाभम् । अन्तःकरणस्यानुरूपोऽन्तःकरणानुरूपस्तमन्तःकरणानुरूपम् । विजय एवोदये यस्मिन् स विजयोदयस्तस्मिन् विजयोदये । तपसःसमाधिस्तपःसमाधिस्तस्मिंस्तपःसमाधौ॥

व्याकरणम्—दधानं=धा + लट् + शानच् । नियोजयिष्यन्=नि + युज् + णिच् + लृट् + शतृ । उवाच = वच् + लिट् ॥ २७ ॥

वाच्यान्तरम्—आशंसितभूरिलाभमन्तःकरणानुरूपमाकारं दधानः सोऽर्जुनः, विजयोदये तपःसमाधौ नियोजयिष्यता मुनिनेत्यूचे ॥ २७ ॥

कोषः—'समाधिर्नियमे ध्याने नीवाके च समर्थने'–इति विश्वः । 'आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम्' इत्यमरः । 'पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च' इत्यमरः ॥ २७ ॥

साराऽर्थः—व्यासोपदिष्टयोगविद्यां समासाद्यार्जुनस्याकृतिस्तथा जाता, यथा भाविकृत्य-सम्पन्नता स्फुटमेव द्योत्यते, इति स्वोद्योगं सफलमवलोक्य पुनस्तपोनियमे योजयितुं तं व्यासो वक्ष्यमाणवचनमुवाचेति ॥ २७ ॥

भाषाऽर्थः—ज्यादे लाभ होने की झलक है जिसमें, और मन के माफिक चेष्टा को धारण किये हुए अर्जुन का विजय—फल वाले तपस्या के नियम में लगाने की इच्छा से व्यास जी फिर बोले ॥ २७ ॥

अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।
समाचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥

अनेनेति ॥ अनेन स्वोपदिष्टेन योगेन विवृद्धतेजा निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् । परस्य प्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रो गृहीतायुधः सन् । जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैर्मुनीनामाचारं समाचरानुतिष्ठ ॥ २८ ॥

अन्वयः—अनेन, योगेन, विवृद्धतेजाः, निजां, पदवीं, परस्मै, अयच्छन् , उपात्तशस्त्रः, जपोपवासाभिषवैः, मुनीनाम् , आचारं, समाचर ॥ २८ ॥

सुधा—अनेन = मदुपदिष्टेन, योगेन = तपोनियमेन, विवृद्धतेजाः = प्राप्तपराक्रमः, त्वमिति शेषः । निजां = स्वीयाम् , आधुनिकीं दीनामित्यर्थः । पदवीम् = पद्धतिम् , परस्मै=अन्यस्मै,

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

शत्रवे, इत्यर्थः । अयच्छन्=अददत्, अपरिचितस्य स्वाश्रये प्रवेशं न ददद्रित्यर्थः । उपात्तशस्त्रः=गृहीतायुधः सन्, जपोपवासाभिषवैः=जपव्रतस्नानैः, मुनीनां=योगिनाम्, आचारम्=आचरणं, समाचार=अनुतिष्ठ । न हि वने विविधशत्रुसङ्कुलेऽसावधानेन त्वया स्थातव्यमित्याशयः ॥

समासः—विवृद्धं तेजो यस्य स विवृद्धतेजाः । उपात्तं शस्त्रं येन स उपात्तशस्त्रः । जपश्चोपवासश्चाभिषवश्च जपोपवासाभिषवास्तैर्जपोपवासाभिषवैः ॥ २८ ॥

व्याकरणम्—अयच्छन्=नञ्+दाण्+लट्+शतृ । समाचर=सम्+आ+चर्=लोट् ॥ २८ ॥

वाच्यान्तरम्—अनेन योगेन विवृद्धतेजसा, निजां पदवीं परस्मै अयच्छतोपात्तशस्त्रेण जपोपवासाभिषवैर्मुनीनामाचारः समाचर्यताम् ॥ २८ ॥

कोषः—'योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु'—इत्यमरः । 'अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवीसृतिः' इत्यमरः, 'स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिषवः सवनं च सा' इत्यमरः । 'नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादिपुण्यकम्' इत्यमरः ॥ २८ ॥

सारार्थः—अस्मदुपदिष्टयोगाभ्यासेन स्वप्रभावं संवर्धयन्, स्वाश्रममार्गेऽपि न कमप्यपरिचितं प्रवेशयन् सदाऽऽयुधं गृहीत्वा जपव्रतयज्ञस्नानादिभिर्योगियोग्याचारणमाचरेति ॥२८॥

भाषाऽर्थः—**इस (मेरे कहे हुए) योग से अपने प्रभाव को बढ़ाकर, अपने आश्रम का रास्ता भी दूसरे को न दिखाते हुए, हरवक्त हथियारबन्द रह कर जप, व्रत, यज्ञ स्नानादि क्रियाओं से मुनियों का आचरण करो ॥ २८ ॥**

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्नाह—

करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेष क्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥२९॥

करिष्यस इति ॥ यत्र शिलोच्चये गोत्रभिद इन्द्रस्य प्रसत्तये प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे । चारुशिलोच्चयं रम्यशिखरं तं शिलोच्चयं गिरिमिन्द्रकीलरूपम् । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । त्वामेष गुह्यको यक्षः । अनन्तरमेवास्य पुरः प्रादुर्भावादेष इति निर्देशः । क्षणान्नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥

अन्वयः—यत्र, गोत्रभिदः, प्रसत्तये, सुदुश्चराणि, तपांसि, करिष्यसे, तं, चारुशिलोच्चयं, शिलोच्चयम्, एष, गुह्यकः, त्वां, क्षणात्, नेष्यति ॥ २९ ॥

सुधा—यत्र=यस्मिन्, पर्वत इति शेषः । गोत्रभिदः=इन्द्रस्य, प्रसत्तये=हर्षाय, प्रसन्नतायै इत्यर्थः । सुदुश्चराणि=अतिकष्टसाध्यानि, तपांसि=योगाचारात्मकानि, करिष्यसे=आचरिष्यसि, त्वमिति शेषः । तं=तथोक्तं, चारुशिलोच्चयं=रम्यप्रस्तरशकलसमूहं, शिलोच्चयम्=पर्वतम्, इन्द्रकीलसंज्ञकमित्यर्थः । एषः=अयं, वर्त्तमान इत्यर्थः । गुह्यकः=यक्षः, (कर्त्ता) त्वाम्=अर्जुनं, क्षणात्=सत्वरमेव, नेष्यति=प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥

समासः—गोत्रान् पर्वतान् भिनत्तीति गोत्रभित्, तस्य गोत्रभिदः । शिलानामुच्चयो यत्र स शिलोच्चयस्तं शिलोच्चयम् । चारवः शिलोच्चया यस्मिन् स चारुशिलोच्चयस्तं चारुशिलोच्चयम् ॥ २९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्—करिष्यसे=कृ+लृट् । नेष्यति=नी+लृट् ॥ २९ ॥

वाच्यान्तरम्—यत्र गोत्रभिदः प्रसत्तये सुदुश्चराणि तपांसि, त्वया करिष्यसे । तं चारु-शिलोच्चयं शिलोच्चयम् , एतेन त्वं क्षणान्नेष्यते ॥ २९ ॥

कोषः—'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । 'अद्रि-गोत्रगिरिग्रा-वाचलशैल-शिलोच्चयः' इत्यमरः, 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः ॥२९॥

सारार्थः—यस्मिन् पर्वते तव तपःकरणं मया निश्चितं, तत्रायं यक्षस्त्वां झटित्येवलौकिक-गत्या प्रापयिष्यति । दुर्गपर्वतारोहणश्रमो न कोऽपि ते भविष्यतीति ॥ २९ ॥

भाषाऽर्थः—**जहां (पर्वत पर) इन्द्रको खुश करने के लिये तुम कठिन तपस्या करो-गे, उस सुन्दर शिखर वाले पर्वत पर तुझे यह यक्ष तुरत ले जायगा ॥ २९ ॥**

इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।
तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥

इतीति ॥ इतीत्थं महेन्द्रसूनुमर्जुनं ब्रुवाणेनोक्तवता । 'वर्तमानसामीप्ये' इति भूते वर्तमा-नवत्प्रत्ययस्तिरोधानस्याविलम्बसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवेऽन्तर्दधे । भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः । तस्या-नुचरः पूर्वोक्तयक्षोऽस्य मुनेरादेशं साक्षादिव प्रदेशमर्जुनाधिष्ठितस्थानमधितष्ठौ । प्राप्त इत्यर्थः । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति षत्वम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—महेन्द्रसूनुम् , इति, ब्रुवाणेन, तेन, महर्षिणा, तिरोबभूवे । राजराजानुचरः, अस्य, (मुनेः,) साक्षाद् , आदेशम् , इव, तं, प्रदेशम् , अधितष्ठौ ॥ ३० ॥

सुधा—महेन्द्रसूनुम्=अर्जुनम् , इति=एवं, ब्रुवाणेन=कथितवता, तेन=प्रसिद्धेन, महर्षिणा=महायोगिना, व्यासेनेति शेषः । तिरोबभूवे=अन्तर्दधे । व्यासः स्वस्थानं प्रस्थित इत्याशयः । अथ तदानीं, राजराजानुचरः=कुबेरभृत्यः, यक्ष इत्यर्थः । अस्य=व्यासस्य, मुनेः, साक्षाद्=देह-वान् , आदेशमिव=अनुशासनमिव, तम्=अर्जुनाध्युषितम् , प्रदेशं=स्थलविशेषम् , अधितष्ठौ=प्राप्तः, न विलम्बो जात इति ॥ ३० ॥

समासः—महांश्चासाविन्द्रो महेन्द्रस्तस्य महेन्द्रस्य सूनुर्महेन्द्रसूनुस्तं महेन्द्रसूनुम् । महां-श्चासावृषिर्महर्षिस्तेन महर्षिणा । राज्ञां राजा राजराजः, तस्य राजराजस्यानुचरः राजराजा-नुचरः ॥ ३० ॥

व्याकरणम्—ब्रुवाणेन=ब्रू+लट्+शानच् । तिरोबभूवे=तिरस्+भू+भावे लिट् । अधितष्ठौ=अधि+ष्ठा+लिट् ॥ ३० ॥

वाच्यान्तरम्—महेन्द्रसुनुमिति ब्रुवाणः स महर्षिस्तिरोबभूव । अस्य साक्षादादेश इव स च प्रदेशः राजराजानुचरेण सोऽधितष्ठे ॥ ३० ॥

कोषः—'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र' इत्यमरः । 'मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धना-धिप' इत्यमरः । 'अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समा' इत्यमरः ॥ ३० ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सारार्थः—अर्जुनं प्रति योगानुशासनं, तत्सहायकसाधनञ्चादिश्य गते व्यासे, व्यासप्रयुक्तो यक्षस्तमर्जुनाधिष्ठितं प्रदेशं व्यासमुनेर्मूर्त्तिधर आदेश इव झटित्येव प्राप्तः ॥ ३० ॥

भाषाऽर्थः—अर्जुन के प्रति ऐसे बोलते हुए व्यास, वहां से चलदिये। बाद यक्षने खासकर जैसे स्वरूप धारी व्यास का हुकुम ही हो, वैसे अर्जुन जहाँ पर मौजूद थे, उस स्थान से दूसरे स्थान पर जा पहुंचे ॥ ३० ॥

कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ ।
इयाय सख्याविव सम्प्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥

कृतेति ॥ स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः सन् व्याहृतसान्त्ववादे उक्तप्रियवचने । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । जिष्णावर्जुने जातस्पृहो जातानुरागः सन् । सख्यौ सुहृदीव । 'अथ मित्रं सखा सुहृद्' इत्यमरः । सम्प्रसादं विश्रम्भमियाय प्राप । तथा हि । सतां साधूनां योगः सङ्गतिराशु विश्वासयति विश्वासं जनयति हि । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥

अन्वयः—कृतानतिः, व्याहृतसान्त्ववादे, जिष्णौ, जातस्पृहः, सः, पुण्यजनः, सख्यौ, इव, सम्प्रसादम्, इयाय । हि, सतां, योगः, आशु, विश्वासयति ॥ ३१ ॥

सुधा कृतानतिः=कृतनमस्कारः, व्याहृतसान्त्ववादे=उक्तप्रियवचने, मृदुकथनशीले—इत्यर्थः । जिष्णौ=जयनशीले, अर्जुने, जातस्पृहः=उत्पन्नानुरागः, सः=अर्जुनमार्गदर्शकः, पुण्यजनः=यक्षः, सख्यौ=मित्रे, इव, सम्प्रसादं=विश्वासम्, इयाय=प्राप, हि=यतः, सतां=सज्जनानां, योगः=सङ्गतिः, आशु=शीघ्रं, विश्वासयति=विश्वासं जनयति ॥ ३१ ॥

समासः—कृता आनतिर्येन सः कृतानतिः । सान्त्वस्य वादः सान्त्ववादः, व्याहृतः, सान्त्ववादो येन स व्याहृतसान्त्ववादस्तस्मिन् व्याहृतसान्त्ववादे । जाता स्पृहा यस्य स जातस्पृहः॥

व्याकरणम्—इयाय=इण्+लिट् । विश्वासयति=वि+श्वस्+णिच+लट् ॥ ३१ ॥

वाच्यान्तरम्—कृताननतिना, व्याहृतसान्त्ववादे जिष्णौ जातस्पृहेण तेन पुण्यजनेन सख्याविव सम्प्रसादं ईये । हि सतां योगेनाशु विश्वास्यते ॥ ३१ ॥

कोषः—'साम सान्त्वमुभे समे'इत्यमरः । 'स्पृहाऽभिलाषवाञ्छा च' इति कोषः । 'यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वरा' इत्यमरः, अथ मित्रं सखा सुहृद्' इत्यमरः ॥ ३१ ॥

सारार्थः—महर्षिव्यासादेशात्समागतः स यक्षोऽर्जुनं प्रणम्य तदीयमधुरालापेनोत्पन्नानुरागः सन् प्रीतिविश्वासपात्रमकान्तमित्रमिव तं मेने, यतः सज्जनानां सङ्गतिर्झटित्येव विश्वासमुत्पादयति ॥ ३१ ॥

भाषाऽर्थः—उस यक्ष ने अर्जुन को प्रणाम करके, मीठे बोलने वाले अर्जुन से मित्र के समान प्रेम किया । क्योंकि सज्जनों की सङ्गति जल्दी विश्वास दिलाती है ।३१॥

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन ।
बृहद्द्युतीन्दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः पाण्डुसुतान्प्रपेदे ॥ ३२ ॥

अथेति ॥ अथोष्णभासा सूर्येणोदयाय पुनरुद्गमाय विहीयमानांस्त्यज्यमानानिति तमः-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्राप्तिकारणोक्तिः । बृहद्द्युतीन् । सौवर्णत्वाद्दीप्यमानानित्यर्थः । इति तमसः सङ्कोचकारणोक्तिः । सुमेरुकुञ्जानिव । अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनार्थम् । तेनार्जुनेनोदयाय श्रेयसे विहीयमानान्बृहद्द्युतीननेकबुद्धिप्रकाशान् । पूर्ववद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमनुसन्धेयम् । पाण्डुसुतान् । चतुर इति शेषः । दुःखेन कृच्छ्रेण कृत उत्पादित आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । तेषां विवेकित्वात्कथञ्चिल्लब्धोदयमित्यर्थः । तमः शोकोऽन्धकारश्च । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे' इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैर्मन्दम्प्रपेदे । तेषां विवेकित्वाद्भीतभीतमिवेति भावः । अत्र तमःशब्दस्य श्लिष्टत्वाच्छ्लेषानुप्राणितेयमुपमा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—अथ, उष्णभासा, उदयाय, विहीयमानान् , बृहद्द्युतीन् , सुमेरुकुञ्जान् , इव, तेन, (विहीयमानान् बृहद्द्युतीन्) पाण्डुसुतान् , दुःखकृतात्मलाभं, नमः, शनैः प्रपेदे ॥३२॥

सुधा—अथ=युधिष्ठिरसमीपादर्जुनस्य गमनानन्तरम् , उष्णभासा=सूर्येण, उदयाय= समुदयलाभाय, विहीयमानान्=त्यज्यमानान् , बृहद्द्युतीन्=काञ्चनवर्णान् , अतितेजोवतः । सुमेरुकुञ्जान्=काञ्चनगिरिलतागुल्मान् , इव, तेन=अर्जुनेन, उदयाय=अभ्युदयाय, शत्रुपराजयार्थमित्यर्थः । विहीयमानान् = विरहितान् , बृहद्द्युतीन्=अतिविक्रमवतः पाण्डुसुतान्—युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवानित्यर्थः । दुःखकृतात्मलाभं = क्लेशवशजनितं, तमः=अन्धकारः शोकश्च, शनैः=मन्दं मन्दं, क्रमशः, प्रपेदे = प्राप । इति ॥ ३२ ॥

समासः—उष्णा भासो यस्य स उष्णभास्तेनोष्णभासा । सुमेरोः कुञ्जाः सुमेरुकुञ्जास्तान् सुमेरुकुञ्जान् । बृहती द्युतिर्येषां ते बृहद्द्युतयः, तान् बृहद्द्युतीन् । आत्मनो लाभः आत्मलाभः । दुःखेन कृत आत्मलाभो येन तद् दुःखकृतात्मलाभम् । पाण्डोः सुताः पाण्डुसुतास्तान् पाण्डुसुतान् ॥ ३२ ॥

व्या०—प्रपेदे = प्र + पद् + लिट् ॥ ३२ ॥

वाच्यान्तरम्—अथोष्णभासोदयाय विहीयमानाः सुमेरुकुञ्जा इव बृहद्द्युतयः पाण्डुसुता दुःखकृतात्मलाभेन तमसा प्रपेदिरे ॥ ३२ ॥

कोषः—'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालय' इत्यमरः । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लताऽऽदिपिहितोदरे' इत्यमरः । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे'—इत्यमरः ॥ ३२ ॥

सारार्थः—पुराणे तु सूर्यः सुमेरुपरितो भ्रमतीति कथाऽस्ति, तत्र यथा सूर्येण विरहितान् मेरुशिखराग्रान् ध्वान्तमभिभवति, तथैवार्जुनविरहितानपि युधिष्ठिरादीन् शोक आक्रमत् । सूर्येणैव प्रकाशितानि प्रकाशन्ते मेरुशिखराणि, तद्वत् अर्जुनेन सहिताः सन्त एव मुदितास्त आसन् ॥ ३२ ॥

भाषाऽर्थः—**'जैसे सूर्य से बिछुड़े हुए सुमेरुपर्वत के शिखर (चोटियों) को अन्धकार छा लेता है, वैसे ही अर्जुन से बिछुड़े हुए, पर तेजवाले पाण्डवों को, दुःख से अधीन किया है आत्माको जिसने ऐसे शाक ने घेर लिया ॥ ३२ ॥**

असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।
तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ॥ ३३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

असंशयेति ॥ असंशयमसंदिग्धं यथा तथाऽऽलोचितं विवेचितं यत्कार्यं तेन नुन्नो निरस्त इति लघुत्वहेतूक्तिः 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति निष्ठानत्वम् । कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः। तथाऽपि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्रा समानीय पुनराकृष्य विभज्यमानः समशो भागीक्रियमाणः। तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति भावः। स पूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारोऽपि। अतिभारभूतमपि दुःखमित्यर्थः। तन्मनोभिस्तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिस्तुल्याद्विभागादिव। पूर्वोक्तात्प्रेमकृतात्समविभागादिवेत्यर्थः। वस्तुतस्तु विवेकादेवेति भावः। पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवादाददोषः। लघुर्मेने मतः। यथैकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमानो महानपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—असंशयालोचितकार्यनुन्नः, प्रेम्णा, समानीय, विभज्यमानः, सः, दुःखातिभारः, अपि, तन्मनोभिः, तुल्याद्, विभागाद् इव, लघुः मेने ॥ ३३ ॥

सुधा—असंशयालोचितकार्यनुन्नः=निश्चितविचारितकृत्यवच्छिन्नः। अर्थादनेनार्जुनकृततपसा निश्चयं जयलाभो भविष्यतीति निःसन्देहालोचितकार्यरूपास्त्रेण खण्डितो दुःखपिण्ड इति भावः। प्रेम्णा=प्रियतया, भ्रातृसौहार्देनेत्यर्थः। समानीय=गृहीत्वा, विभज्यमानः=विभागीकृतः, सः=अर्जुनविरहजातः, दुःखातिभारः=शोकातिभारः, अपि, तन्मनोभिः=युधिष्ठिरप्रभृतिचित्तैः, तुल्यात्=समानात्, विभागात्=खण्डाद्, इव, लघुः, स्वल्पः, मेने। यथा किमपि गुरुवस्तु केनचिदस्त्रेण वाहकजनसङ्ख्यासमं खण्डं कृत्वा, प्रत्येकजनेभ्यो दत्तं सद्वहनयोग्यं जायते। तद्वद् अर्जुनविच्छेदजन्यदुःखराशिं ध्रुवसम्भावितजयफलेन तपोऽस्त्रेण विभज्य, युधिष्ठिरप्रभृतिभ्रातृचतुष्टयस्य मनोभिर्गृहीतमत एवासह्यं नाभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

समासः—न संशयमसंशयम्, असंशयम् आलोचितं यत् कार्यं तदसंशयालोचितकार्यं, तेनासंशयालोचितकार्येण नुन्न इत्यसंशयालोचितकार्यनुन्नः। तेषां मनांसि तन्मनांसि तैस्तन्मनोभिः। दुःखस्यातिभारो दुःखातिभारः ॥ ३३ ॥

व्याकरणम्—विभज्यमानः=वि+भज्+यक्+लट्+शानच्। समानीय=सम्+आ+नी+ल्यप्। मेने—मन्+लिट् ॥ ३३ ॥

वाच्यान्तरम्—असंशयालोचितकार्यनुन्नः, प्रेम्णा समानीय विभज्यमानं, दुःखातिभारं तन्मनांसि, तुल्याद्विभागादिव लघुं मेनिरे ॥ ३३ ॥

कोषः—'ध्रुवो भभेदे, क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु' इत्यमरः। 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम्' इत्यमरः। 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः ॥३३॥

सारार्थः—व्यासोपदिष्टतपःसम्पादनार्थं प्रस्थितेऽर्जुने, तद्विरहजनितक्लेशं सर्वे भ्रातरः सहवासितया विभज्य गृहीतवान्, अतः स महान् दुर्वहोऽपि लघुः सह्ययोग्यो जातः ॥ ३३ ॥

भाषाऽर्थः—**निश्चय करके सोचा हुआ जो काम, उससे टुकड़े किये हुये और प्रेमरूप तराजू से विभाग किये (तोले) गये, ऐसे अर्जुन के विरह से हुए दुःख के परम भार भी, जैसे बराबर हि बराबर हिस्सा हो ऐसे उन (युधिष्ठिर, भीम, नकुल, सहदेव) लोगों के मन से हलका (सहने योग्य) माना गया ॥ ३३ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अथैवं प्रेम्णाऽऽकृष्यमाणमपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह—

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४ ॥

धैर्येणेति ॥ धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेर्व्यासस्य । प्रवर्तकस्येति शेषः । विश्वास्यतया । श्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवादरातिहेतुकात्तीव्राद्दुःसहान्मन्योः क्रोधाद्धेतोस्तथाऽर्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति । हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह—मघोनः सुतेऽर्जुने वीर्यं च । 'न लोक—' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विद्वत्सु । ज्ञातवत्स्विति यावत् । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वैकल्पिको वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु स शोकः स्थानं स्थितिं नावाप न प्राप ॥ ३४ ॥

अन्वयः—धैर्येण, महर्षेः, विश्वास्यतया, अरातिप्रभवात्, तीव्राद् मन्योः, (हेतोः) मघोनः, सुते, वीर्यं, विद्वत्सु, तेषु, सः, शोकः, स्थानं, न अवाप ॥ ३४ ॥

सुधा—धैर्येण=चित्तस्थैर्येण, हेतुनेति शेषः । इदं महतां लक्षणं, तथोक्तं नीतौ–'विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा' इत्यादि । धैर्यवतां लक्षणन्तु कुमारसम्भवे–'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।' इति ! महर्षेः=व्यासस्य, विश्वास्यतया=श्रद्धेयवाक्यतया, न कदाऽपि व्यासोद्योगो विफलो भवतीति हेतोर्ममानेनोद्योगेन ध्रुवं जयलाभो भविष्यतीति हेतोः । अरातिप्रभवाद्=शत्रुजनितात्, तीव्राद्=दारुणाद्, अतिदुःसहादित्यर्थः । मन्योः=क्रोधाद्, वा, दैन्यात् कारणाद्, मघोनः=इन्द्रस्य, सुते=पुत्रे, अर्जुन इत्यर्थः । वीर्यं=विक्रमं, विद्वत्सु=ज्ञातवत्सु, तेषु=युधिष्ठिरप्रभृतिभ्रातृषु, सः=अर्जुनविरहोत्पन्नः, शोकः=दुःखं, स्थानं=स्थित्यर्थं स्थलं, न, अवाप = न प्राप, भाविशुभफललाभमनोरथेन शोकमग्नास्ते न बभूवुरिति भावः ॥ ३४ ॥

समासः—अरातिः प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्य स अरातिप्रभवः तस्मादरातिप्रभवात् ॥ ३४ ॥

व्याकरणम्—विद्वत्सु=विद्+लट्+शतृ, तस्य वस्वादेशः । अवाप=अव+आप्+लिट् ॥ ३४ ॥

वाच्यान्तरम्—धैर्येण हेतुना महर्षेर्विश्वास्यतयाऽरातिप्रभवात्तीव्रान्मन्योश्च हेतोस्तथा चार्जुनविक्रमज्ञानात्, तेन शोकेन तेषु स्थानं नावापे ॥ ३४ ॥

कोषः—'चित्तस्थैर्यं धृतिर्धैर्यं तुष्टिस्तोष इति स्मृतः' इति कोषः । 'तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढवाढदृढानि च' इत्यमरः । 'अभिघाति–परा–राति प्रत्यर्थि–परिपन्थिन' इत्यमरः । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र' इत्यमरः । इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासन' इत्यमरः ॥ ३४ ॥

सारार्थः—यतस्ते प्रकृत्या विपदि धैर्यवन्त आसन्, तथा च व्यासप्रयासः सफल एव भविष्यति, नियतमनेनास्माकं झटित्येवाभ्युदयो भविष्यति, एवं विश्वासतः, अथ च दुष्टशत्रुकृतापमानजनितदुःखाद्, अर्जुनस्य लोकातिशायिशौर्यप्रतीत्या च, अर्जुनविरहजन्यशोकः पाण्डवेषु न वासमकरोत् ॥ ३४ ॥

भाषाऽर्थः—**स्वभावतः उन लोगों को धीरता से और व्यास के विश्वास से और बड़े दारुण दुःसह, शत्रुओं से पैदा हुए क्रोध के सबब, पाण्डवों मे अर्जुन के विरहका दुःख नहीं ठहर सका ॥ ३४ ॥**

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

तान्भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य ।
एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥

तानिति ॥ तान्पार्थांस्त्यक्तवत । शर्म सुखम् । 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । तद्विरुद्धमशर्म दुःखम् । 'नञ्' इति नञ्समासः । भूरिधाम्नोऽतितेजस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः । चतुरस्तान्पार्थानपि वासरस्य भूरिधाम्नश्चतुरो यामान्प्रहरानिव । दूरं विहाय त्यक्त्वैकौघभूतमेकराशिभूतं सत् । 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इत्यर्थे कर्मधारयः । 'श्रेण्यादिराकृतिगणः, इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरीं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव । कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५ ॥

अन्वयः—एकौघभूतं, तद् , अशर्म, भूरिधाम्नः चतुरः, अपि, तान् , वासरस्य, यामान् , इव, दूरं, विहाय, ध्वान्तं, विभावरीम् , इव, कृष्णां, प्रपेदे ॥ ३५ ॥

सुधा—एकौघभूतम्=एकत्रीभूतं, तद् = अर्जुनविरहजातम् , अशर्म = अकल्याणं, दुःखमित्यर्थः । (कर्तृ) भूरिधाम्नः = अतितेजसः, चतुरः=चतुःसङ्ख्यकान् , युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवान् इत्यर्थः । तान् = पाण्डवान् , भूरिधाम्नः = परमप्रकाशान् , वासरस्य=दिनस्य, यामान् = प्रहरान् , इव, दूरं विहाय = दूरं त्यक्त्वा, ध्वान्तम् = अन्धकारः, विभावरीं = रजनीं, रात्रिमित्यर्थः । इव, कृष्णां=द्रौपदीम् , प्रपेदे=प्राप। तत्र यथा दिनप्रथमयामः शान्तस्तथैव युधिष्ठिरः, यथा द्वितीयतृतीयौ दुःसहौ तथैव भीमनकुलौ मल्लौ, चतुर्थ इव शान्तः सहदेव आसीत् , सर्वेभ्यः शान्ता घोरदुःखान्धकारवती रात्रिरूपा द्रौपदी, वर्णेन कृष्णवर्णाऽऽसीत् ॥ ३५ ॥

समासः—भूरि धाम येषां ते भूरिधामानस्तान् भूरिधाम्नः । एक ओघ एकौघः, अनेकौघ एकौघो भूतं तदेकौघभूतम् । न शर्म अशर्म ॥ ३५ ॥

व्याकरणम्—विहाय = वि + हा + क्त्वा + ल्यप् । प्रपेदे = प्र + पद् + लिट् ॥ ३५ ॥

वाच्यान्तरम्—वासरस्य यामानिव तांश्चतुरः पाण्डवान् दूरं विहाय, एकौघभूतेन तेनाशर्मणा, ध्वान्तेन विभावरीव कृष्णा प्रपेदे ॥ ३५ ॥

कोषः—'धाम रश्मौ गृहे वित्ते'-इति कोषः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः । 'शर्म=शात-सुखानि च' इत्यमरः । 'विभावरी तमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः ॥ ३५ ॥

साराऽर्थः—सर्वमर्जुनविरहशोको द्रौपद्या एवाभवत् । यथा दिने दिवसस्य चतुरः प्रहरांस्त्यक्त्वा, रात्रावेव तमस्तिष्ठति, तथैव, पाण्डवांश्चतुरो विहाय द्रौपद्यामेवार्जुनविच्छेदखेदो गतवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाषाऽर्थः—बड़े प्रकाशवान् दिनके चारों प्रहरों के समान, चारों पाण्डवों को छोड़ रात्रिके सदृश द्रौपदी को, अर्जुन के बिछुड़ने के शोक रूपी अन्धकारने घेर लिया ॥३५

तुषारलेखाऽऽकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।
अगूढभावाऽपि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri

तुषारेति॥ सा द्रौपदी विलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगूढभावाऽगूढाभिप्रायाऽपि। स्फुटाभिलाषिणीति यावत्। 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती। मङ्गलभङ्गभीरुर्मङ्गलहानेर्भीता सती। पर्यश्रुणी परिगताश्रुके। बाष्पावृते इत्यर्थः। अत एव तुषारलेखाऽऽकुलितोत्पलाभे हिमबिन्दुसहितेन्दीवरसन्निभे–इत्युपमाऽलङ्कारः। लोचने मीलयितुं न विषेहे न शशाक। अश्रुणोर्दृष्टयावरकत्वेऽपि तन्निपातस्यामङ्गलत्वात्तन्निर्वर्तकं निमीलनं सा न चकारेत्यर्थः॥ ३६॥

अन्वयः—अगूढभावा, अपि, मङ्गलभङ्गभीरुः, सा, (द्रौपदी,) विलोकने, तुषारलेखाऽऽकुलितोत्पलाभे, पर्यश्रुणी, लोचने, मीलयितुं, न, विषेहे॥ ३६॥

सुधा—अगूढभावाऽपि=व्यक्ताशयाऽपि, मुखदर्शनेनैव हृद्गतातिविरहव्यथा लभ्यत इत्यर्थः। मङ्गलभङ्गभीरुः=सिद्धिविघ्नभीता, यात्रासमये चेत्सुप्रसन्नया रमण्या जनो विलोक्यते, तदा यात्राफलं सफलमेव भवति। यदि च विलपन्त्या दृश्यते तदा ध्रुवं यात्रा विफलैवातोऽतिविरहव्यथया जर्जरिताऽपि शोकवेगं धैर्येणाच्छाद्य बहिर्व्याजप्रसादमेव दर्शितवतीति भावः। सा=द्रौपदी, विलोकने=अर्जुनावलोकने, तुषारलेखाऽऽकुलितोत्पलाभे=हिमकणपूर्णकमलोपमे, पर्यश्रुणी=बाष्पपूरिते, लोचने, मीलयितुं=सङ्कोचयितुं, न विषेहे=न शशाक, नेत्रपुटसम्पुटीकरणेनाश्रुपातस्य नियतत्वाद्विकसित एव नयने रक्षिते द्रौपद्येति भावः॥ ३६॥

समासः—तुषारस्य लेखास्तुषारलेखास्ताभिराकुलिते ये उत्पले, ते तुषारलेखाऽऽकुलितोत्पले तयोराभा इव आभा ययोस्ते तुषारलेखाऽऽकुलितोत्पलाभे। परिगते अश्रुणी ययोस्ते पर्यश्रुणी। मङ्गलस्य भङ्गो मङ्गलभङ्गस्तस्माद्भीरुर्मङ्गलभङ्गभीरुः। न गूढ इत्यगूढः अगूढो भावो यस्याः साऽगूढभावा॥ ३६॥

व्या०—मीलयितुं=मील्+णिच्+तुमुन्। विषेहे=वि+षह=लिट्॥ ३६॥

वाच्यान्तरम्—मङ्गलभङ्गभीर्वा, अगूढभावयाऽपि तया लोचने मीलयितुं न विषेहे॥३६॥

कोषः—'भावो लीला–क्रिया–चेष्टा–भूत्यभिप्रायजन्तुषु–इति वैजयन्ती। 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः। 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः। 'स्यादुत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः। 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः। 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः॥ ३६॥

साराऽर्थः—यदाऽर्जुनो व्यासोपदिष्टतपःसम्पादनाय गन्तुं प्रवृत्तस्तदानीं तद्विरहव्यथया दीनाया द्रौपद्याः सबाष्पे नयने, गद्गदं च करणं जातम्। परन्तु यात्रासमयेऽश्रुनिपातो रोदनञ्च यात्राफलव्यर्थकरमिति धिया तया शीतबिन्दुभरितकमल इव निजनयने विकसित एव रक्षिते॥३६॥

भाषाऽर्थः—स्पष्ट अभिप्राय देखाने वाली भी द्रौपदी, अमङ्गल (असगुन) होने के डरसे अर्जुन को देखने के समय, पालाके बिन्दुओं से भरे हुए कमल के समान, आंसू से डबडबायी आखें न मिला सकी॥ ३६॥

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामाऽर्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम्।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः॥ ३७॥

अकृत्रिमेति॥ इन्द्रसूनुरर्जुनः। क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः। 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिः।

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप् प्रत्ययः । तद्विरुद्धम् । प्रेमैव रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसेनाभिरामम् । अन्यत्र प्रेमरसेन मधुरादिना चाभिरामम् । रामया रमण्याऽर्पितम् । दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि । दृष्टिप्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनं । 'नपुंसके भावे क्तः' । मनःप्रसादः । प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना । पथि साधु पाथेयं शम्बलमिव । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' निकाममतिशयेन जग्राह । रामाऽर्पितं पाथेयं पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—इन्द्रसूनुः, मनःप्रसादाञ्जलिना, अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं, रामाऽर्पितं दृष्टिविलोभि' दृष्टं, पाथेयम् , इव, निकामं, जग्राह ॥ ३७ ॥

सुधा—इन्द्रसूनुः=अर्जुनः, मनःप्रसादाञ्जलिना = चित्तानन्दाञ्जलिना, अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं=स्वाभाविकस्नेहरसरमणीयं, न कपटप्रेमसुन्दरमित्यर्थः । रामाऽर्पितं=रमणीदत्तं, द्रौपदीवितीर्णमित्यर्थः । दृष्टिविलोभि = नयनाधीनकरं, नेत्राह्लादकमित्यर्थः । दृष्टं = दर्शनं, द्रौपद्या इति शेषः । पाथेयम् = मार्गोपयोगि वस्तुजातं, निकामं=यथेष्टं, जग्राह = गृहीतवान् । यात्रासमये स्त्रीदत्तं पाथेयं, शुभोदयकार्यं भवति ॥ ३७ ॥

समासः—क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः, न कृत्रिमः, अकृत्रिमः अकृत्रिमो यः प्रेमा, स अकृत्रिमप्रेमा तस्य यो रसः स अकृत्रिमप्रेमरसस्तेनाभिरामं यत् तदकृत्रिमप्रेमरसाभिरामम् । रामयाऽर्पितं रामाऽर्पितं । दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि । मनसः प्रसादो मनःप्रसादः, स एवाञ्जलिरिति मनःप्रसादाञ्जलिः तेन मनःप्रसादाञ्जलिना ॥ ३७ ॥

व्याकरणम्—जग्राह – ग्रह + लिट् ॥ ३७ ॥

वाच्यान्तरम्—इन्द्रसूनुनाऽकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामाऽर्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टं मनः प्रसादाञ्जलिना पाथेयमिव निकामं जगृहे ॥ ३७ ॥

कोषः—'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम्' इत्यमरः । 'दृग्दृष्टी चाश्रु नेत्राम्बु' इत्यमरः । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । 'पाथेयं शम्बलं मार्गे भोग्यपेयादिकञ्च यत्'—इति कोषः ॥ ३७ ॥

सारार्थः—यथा कश्चित्पथिकः प्रस्थानसमये स्वरमण्याः करात्पाथेयं गृहीत्वा व्रजति, तथैवार्जुनस्तपोऽर्थं वनं गन्तुमुद्यतो द्रौपद्या नयनग्राहि दर्शनं पाथेयवद् गृहीतवान् ॥ ३७ ॥

भाषाऽर्थः—**अर्जुन ने अपने दिल की खुशी रूप अञ्जलि से विना बनावट प्रेमरस से सुन्दर आंख को लोभाने वाले द्रौपदी के दिए हुए दर्शन को पाथेय के समान ग्रहण किया ॥ ३७ ॥**

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

धैर्येति ॥ वन्यद्विपेन । वन्यग्रहणमुच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थम् । निदाघसिन्धुर्ग्रीष्मनदीव । निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनार्थम् । धैर्यावसादेन धैर्यभ्रंशेन कर्त्रा, हृतप्रसादा हृतनैर्मल्या । क्षोभं गमितेत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी । अतः क्षात्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः । विरुद्धबाष्पोदयं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनस्वरम् । अथ तयोरुभयोः कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेषणयोर्विशेषणस-मासः । कृच्छ्रात्कथञ्चिदिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३८ ॥

अन्वयः—वन्यद्विपेन, निदाघसिन्धुः, इव, धैर्यावसादेन, हृतप्रसादा, राजपुत्री, निरुद्धबा-ष्पोदयसन्नकण्ठं (यथा स्यात्तथा) कृच्छ्राद्, इति उवाच ॥ ३८ ॥

सुधा—वन्यद्विपेन = आरण्यकगजेन, अशिक्षितेनापालकतयेत्यर्थः । निदाघसिन्धुः = ग्रीष्म-नदी, इव, धैर्यावसादेन=धृतिध्वंसेन, हेतुना, हृतप्रसादा=दूरीकृतानन्दा, वा नदीपक्षे, अपगत-नैर्मल्या, उन्मथितेति यावत् । राजपुत्री = द्रुपदनृपसुता, द्रौपदीति शेषः । निरुद्धबाष्पोदयसन्न-कण्ठम्=अन्तर्गताश्रुपूरव्याप्तगलविवरं, यथा स्यात्तथा, कृच्छ्रात् = कष्टात्, कथं कथमपीत्यर्थः । इति=वक्ष्यमाणं, वचः, उवाच=उक्तवतीति ॥ ३८ ॥

समासः—धैर्यस्यावसादा धैर्यावसादस्तेन धैर्यावसादेन । हृतः प्रसादो यस्याः सा हृतप्र-सादा । वने भवो वन्यः, वन्यश्चासौ द्विपो वन्यद्विपस्तेन वन्यद्विपेन । निदाघस्य सिन्धुर्निदाघ-सिन्धुः । निरुद्धाश्च ते बाष्पा निरुद्धबाष्पास्तेषामुदयो निरुद्धबाष्पोदयः, तेन सन्नः कण्ठा यस्मिं-स्तद् निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठम् । राज्ञः पुत्री राजपुत्री ॥ ३८ ॥

व्याकरणम्—उवाच=वच् + लिट् ॥ ३८ ॥

वाच्यान्तरम्—वन्यद्विपेन निदाघसिन्ध्वा, इव धैर्यावसादेन हृतप्रसादया राजपुत्र्या निरु-द्धबाष्पोदयसन्नकण्ठ यथा स्यात्तथा ऊचे ॥ ३८ ॥

कोषः—'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप इत्य-मरः । 'ग्रीष्म ऊष्मकः । निदाघ उष्णोपगम'—इत्यमरः । 'देशे, नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । कण्ठो गलोऽथग्रीवायाम्' इत्यमरः ॥ ३८ ॥

सारार्थः—यथा ग्रीष्मे (ज्येष्ठाषाढयोः) प्रकृत्याऽपि स्वल्पप्रदेशा नदी वन्यहस्तिना मलि-नीक्रियते, तथैवार्जुनविच्छेदखेदेन विमनायमाना, पूर्वतोऽपि कृशाङ्गी द्रौपदी बाष्पगद्गदकण्ठेन कथं कथमर्जुनं प्रत्युवाचेति ॥ ३८ ॥

भाषाऽर्थः—**बनले हाथी से ग्रीष्मकी नदी की भाँति, धैर्य के नाश से दूर हो गई है प्रसन्नता जिसकी, ऐसी द्रौपदी रोके हुए रोदन के आँसुओं से बैठे गले से किसी तरह बोली ॥ ३८ ॥**

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धेरस्मद्विना मा भृशमुन्मनोभूः ॥ ३९ ॥

मग्नामिति ॥ पङ्कभूते पङ्कोपमिते । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नाम् । दुरुद्धरामित्यर्थः । सम्भावनां योग्यताम् । गौरव मिति यावत् । भूतिं सम्पदमिव । 'भूतिर्भस्मनि सम्पदि'इत्यमरः । उद्धरिष्यन् । उद्धारकस्त्वमिति शेषः । अधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसामा प्रसिद्धेः सम्यक्सिद्धिपर्यन्तमस्मद्विना । अस्माभिर्विने-त्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । भृशं मोन्मनीभूः । अस्माद्विरहाद्दुर्मना मा भूरित्यर्थः । दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वादिति भावः । 'माङि—' इत्याशीरर्थे लुङ् । 'न माङ्-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः। अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमान उन्मनी। अभूततद्भावे च्विः। "अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च" इति सकारलोपः। 'अस्य च्वौ' इतीकारः॥ ३९॥

अन्वयः—पङ्कभूते, द्विषच्छद्मनि, मग्नां, सम्भावनां, भूतिम्, इव, उद्धरिष्यन् (त्वम्) आधिद्विषां, तपसाम्, आप्रसिद्धेः, अस्मद्विना, भृशम्, मा, उन्मनीभूः॥ ३९॥

सुधा—पङ्कभूते = कर्दमोपमे, द्विषच्छद्मनि=शत्रुकृतकपटजाले, मग्नां=निमग्नां, सम्भावनां=योग्यतां, जनानुमानितां भाविनीमित्यर्थः। भूतिम् = ऐश्वर्यमिव, निधिमिवेत्यर्थः। उद्धरिष्यन्=उद्धारं कर्तुमभिषलन्, निधिपक्षे, उत्पाटयितुमिच्छन्। त्वमर्जुन इति शेषः। आधिद्विषां = मनोव्यथाहारकाणां, तपसां = तपोऽनुष्ठानानाम्, आप्रसिद्धेः=सर्वथा सिद्धिपर्यन्तम्, अस्मद्विना = अस्मान् (द्रौपदीं) विना, मा=नहि, भृशम्=अत्यर्थम्, उन्मनीभूः = विकलचेता उत्कण्ठितचित्तो नहि भव। तपसि ह्यत्यर्थोत्कण्ठितस्य सिद्धिर्बाधा भवतीत्यतस्तपःसम्पन्नतायै एवोत्कण्ठितेन भवता भाव्यमिति भावः॥ ३९॥

समासः—द्विषतां छद्म द्विषच्छद्म, तस्मिन् द्विषच्छद्मनि। आधेर्द्विषो ये तेषामाधिद्विषाम् ३९

व्याकरणम्—उद्धरिष्यन्=उद् + हृ + लृट् + शतृ। उन्मनीभूः = उन्मनी + भू + लुङ्॥३९॥

वाच्यान्तरम्—पङ्कभूते द्विषच्छद्मनि मग्ना सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यता त्वया, आधिद्विषां तपसामाप्रसिद्धेरस्मद्विना भृशं मा, उन्मन्यभावि॥ ३९॥

कोषः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद् द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः। 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे'—इत्यमरः। 'निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ'—इत्यमरः। 'भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्यापमानयोः' इत्यमरः। 'भूतिर्भस्मनि सम्पदि'—इत्यमरः। 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः। 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः॥ ३९॥

सारार्थः—शत्रुकपटप्रपञ्चेन हृतराज्यः प्राप्तपरमक्लेशो भवाँस्तत्प्रशमाय तपः कर्तुं गच्छति, परन्तत्र तपसि प्रवृत्तेन त्वया यावत्तपःसिद्धिर्न लभ्यते, तावदस्माकं स्मरणं न कदाऽपि विधेयमिति॥ ३९॥

भाषाऽर्थः—शत्रु के कपट-कीचड़ में फसी हुई अपनी योग्यता की गाड़ी हुई सम्पत्ति के समान उसे उद्धार करने की इच्छा रखते हुए मन की दर्द को हटाने वाली तपस्या की सिद्धि तक मेरे विना अत्यन्त उत्कण्ठित (व्यग्र) नहीं होना॥ ३९॥

अथानौत्सुक्यदार्ढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह—

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥ ४०॥

यश इति॥ यशोऽधिगन्तुम्। कीर्तिं लब्धुमित्यर्थः। सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया वा। मनुष्यसङ्ख्यां मनुष्यगणनामतिवर्तितुमतिक्रमितुं वा। अमानुषं कर्म कर्तुं वेत्यर्थः। अभियोगभाजामभिनिवेशवतां निरुत्सुकानामनुत्सुकानाम्! अदुर्मनायमानानामित्यर्थः। सिद्धिः पूर्वोक्तं यशः सुखाद्यर्थसिद्धिश्च। समुत्सुकेवानुरक्तकान्तेवाङ्कमुत्सङ्गमन्तिकं चोपैति। तस्मादस्मद्विरहदुःखमातपःसिद्धेः सोढव्यमिति भावः॥ ४०॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—यशः, अधिगन्तुं, वा, सुखलिप्सया, वा, मनुष्यसङ्ख्याम्, अतिवर्तितुं, निरुत्सुकानाम्, अभियोगभाजां, सिद्धिः, समुत्सुका, इव अङ्कम् उपैति ॥ ४० ॥

सुधा—यशः = ख्यातिम्, अधिगन्तुम् = प्राप्तुम्, मम यशो भवत्वित्याशयेत्यर्थः। वा, सुखलिप्सया = कल्याणाकाङ्क्षया, वा, मङ्गललाभाशया, वा, मनुष्यसङ्ख्याम्=मानवगणनाम्, अतिक्रमितुं, सकलनरातिशायि—कर्म—करणाय, निरुत्सुकानाम् = औत्सुक्यहीनानाम्, अभियोगभाजाम् = अभिनिवेशतां, कर्मण्यासक्तानामित्यर्थः। जनानामिति शेषः। सिद्धिः = क्रियासिद्धिः, समुत्सुका = समुत्कण्ठिता, स्त्री, इव, अङ्कं=क्रोडम्, उपैति=प्राप्नोति ॥ ४० ॥

समासः—सुखस्य लिप्सा लब्धुमिच्छा या सा सुखलिप्सा, तया सुखलिप्सया। मनुष्याणां सङ्ख्या मनुष्यसङ्ख्या तां मनुष्यसङ्ख्याम्। न उत्सुका निरुत्सुकास्तेषां निरुत्सकानाम्। अभियोगं भजन्ते ये तेऽभियोगभाजस्तेषामभियोगभाजाम् ॥ ४० ॥

व्याकरणम्—अधिगन्तुम =अधि + गम् + तुमुन्। अतिवर्त्तितुम् = अति + वृत + तुमुन्। उपैति + उप + इण् + लट् ॥ ४० ॥

वा०—निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकया कान्तयेव सिद्ध्या, अङ्कं उपेयते ॥ ४० ॥

कोषः—'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः। 'स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः। 'इच्छाऽऽकाङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः। 'अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च पराभवे'–इति विश्वः ॥ ४० ॥

साराऽर्थः—कीर्त्तिर्मे भवतु सुखं मे भवतु। मनुष्याणां गणनाया अवसरेऽहं सर्वप्रथमो भवामि, एवं मनोरथशालिभिर्जनैरुत्कण्ठां सर्वथा परित्यज्येव कर्म कर्त्तव्यं तदा स्वयं परमानुरागेणोत्कण्ठिता–कामिनीव तत्कार्यसिद्धिस्तत्सकाशमागच्छति ॥ ४० ॥

भाषाऽर्थः—**यश मिलने की इच्छा से, या सुख की चाह से, या मनुष्य की गिनती को अतिक्रमण (सब से पहले होना) करने की इच्छा से जो उद्योगी लोग उत्कण्ठा को दूर छोड़ कर काम करते हैं, उत्कण्ठिता स्त्री की नाईं कार्यसिद्धि उनकी गोदमें दौड़कर पहुंचती है ॥ ४० ॥**

अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपः प्रवृत्तिं प्रथयितुमरिनिकारं तावच्चतुर्भिरुद्घाटयति—

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन्वसु जैत्रमोजः ।
तेजस्वितायाः विजयैकवृत्तेर्निघ्नन्प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

लोकमिति ॥ विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः सम्बिन्धि। जयनशील जेतृ तदेव जैत्रम्। जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। ओजो बलं च दीप्तिर्वा। 'ओजो बले च दीप्तौ च–' इति विश्वः। तदेव वसु धनमिति रूपकालङ्कारः। मुष्णन्नपहरन्। अरिनिकृतस्य कुतः क्षात्रं तेज इति भावः। किञ्च विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीवितायाः। 'क्षत्रियस्य विजितव्यम्' इति स्मरणादिति भावः। 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः। तेजस्वितायास्तेजस्विनामित्यर्थः। तेजःप्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः। प्रियं प्राणमिव। प्राणसममित्यर्थः। अभिमानमहङ्कारं निघ्नन् खण्डयन्। तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अन्वयः—विधात्रा, लोकं, गोप्तुं, विहितस्य, क्षत्रस्य, जैत्रम्, ओजः, वसु, मुष्णन्, विजयैकवृत्तेः, तेजस्वितायाः, प्रियं, प्राणम्, इव, अभिमानं, निघ्नन् (निकारः, त्वद्विना मे उपशुष्यद् हृदयं नवीकरिष्यति) ॥ ४१ ॥

सुधा—विधात्रा = ब्रह्मणा, लोकम्=भुवनं, गोप्तुं=रक्षितुं, जगद्रक्षाकरणायेत्यर्थः । विहितस्य = उत्पादितस्य, क्षत्रस्य = क्षत्रियवर्णस्य, जैत्रं = जयनशीलम्, ओजः = तेजः, प्रभाव इत्यर्थः । तदेव, वसु = धनम्, मुष्णन् = चोरयन्, विजयैकवृत्तेः = विजयप्रधानव्यापारायाः, तेजस्वितायाः=ओजस्वितायाः, मनस्वितायाः इत्यर्थः । प्रियम्=प्रेमपूर्णम्, प्राणमिव = असुमिव, अभिमानं = जातिकुलगौरवं, निघ्नन्=नाशयन्, निकारः, त्वद्विना मे उपशुष्यद् हृदयं नवीकरिष्यतीति ४४ तमश्लोकात्संयोज्यम् । अर्थात्तेजस्विनां मानहानिः प्राणहरणसमैवेति भावः ॥४१॥

समासः—तेजोऽस्यास्तीति तेजस्वी, तस्य भावस्तत्ता तेजस्विता, तया तेजस्वितया । विजय एवैका वृत्तिर्यस्याः सा विजयैकवृत्तिस्तस्याः ॥ ४१ ॥

व्याकरणम्—गोप्तुं = गुप् + तुमुन् । जैत्रं = जि + त्रन् । मुष्णन् = मुष् = लट् + शतृ । निघ्नन् = नि + हन् + लट् + शतृ । विहितस्य = वि + धा + क्तः ॥ ४१ ॥

वाच्यान्तरम्—विधात्रा लोकं गोप्तुं विहितस्य क्षत्रस्य जैत्रमोजो वसु मुष्णता विजयैकवृत्तेस्तेजस्वितायाः प्रियं प्राणमिवाभिमानं निघ्नता (निकारेण मे हृदयं नवीकरिष्यते) ॥ ४१ ॥

कोषः—'लोकस्तु भुवने जने'—इत्यमरः । 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः । 'ओजो बले च दीप्तौ चेति' विश्वः । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने'—इत्यमरः । ' द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु'—इत्यमरः । 'पुंसिभूम्न्यसवः प्राणः' इत्यमरः ॥ ४१ ॥

सारार्थः—सकललोकरक्षणायैव ब्रह्मणा क्षत्रियजातिः सृष्टा । तस्या बलं चोरयन्, तथा च, मनस्वितायाः प्राणमिव गौरवं ध्वंसयन् मे शत्रुविहितापमानः पूर्वदुःखं शुष्कमति सरसं करोति ॥ ४१ ॥

भाषाऽर्थः—ब्रह्मा से लोगों की रक्षा के लिये पैदा की गई क्षत्रिय जातिके तेजोबल रूपी धन को चुराता हुआ और विजय ही मुख्य है लक्ष्य जिसका, ऐसी मनस्विता के प्रिय प्राण के समान गौरव का नाश करता हुआ मेरा दुःख तुह्मारे बिना फिर नया होगा ॥ ४१ ॥

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणत्ययेष्वपि न त्याज्यमित्याह—

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।
वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥४२॥

व्रीडेति ॥ पुनश्च । आप्तजनेनोपनीतः साधितः । प्रापित इत्यर्थः । तथापि संशय्य सन्दिह्य । असम्भावितबुद्ध्येति भावः । व्रीडानतैः । जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । नृपैर्देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः । आप्तोक्तत्वात्कथञ्चिद्विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुःसहः किमुतानुभवतामिति भावः । इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा च व्याख्यायते—आप्तजनोपनीतो

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ज्ञातिकृतः संशय्य कथमिदमन्याय्यमुपेद्यमिति विचार्य व्रीडानतैः । जुगुप्सितकर्मदर्शनादिति भावः । नृपैस्तत्रत्यैः कृच्छ्रेण प्रपन्नोऽङ्गीकृतः । गोत्रकलहेषु मध्यस्थैरुदासितव्यमिति बुद्ध्योपेक्षित इत्यर्थः । पद्यद्वयेऽपि प्रपन्न इत्यत्राप्तजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पृथिव्यां वितानभूतमुल्लोचोपमितम् । यद्वा-वितानभूतं वितानसमम् । उल्लोचतुल्यमिति यावत् । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इत्यमरः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्नमिति भावः । वितानमपि दिगन्तलग्नमिति भावः। विततं प्रथितं यशः समूहन्निव सङ्कोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा। अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्तिरिति भावः॥४२॥

अन्वयः—आप्तजनोपनीतः, व्रीडानतैः, नृपैः, संशय्य, कृच्छ्रेण, प्रपन्नः, (निकारः) पृथिव्यां, वितानभूतं, विततं, दिग्विकीर्णं, यशः समूहन्, इव, (स निकारः) ॥ ४२ ॥

सुधा—आप्तजनोपनीतः=प्रत्ययितजनप्रापितः, विश्वासिजनप्रचारित इत्यर्थः । संशय्य=सन्दिह्य, अहो ! पाण्डवानामपमानं दुर्योधन एवमकरोद्, न हि पाण्डवा अपमानयोग्याः, तत्कथमित्थमभूदिति सन्देहधिया पश्चात् विश्वस्ततया परिज्ञाय, व्रीडानतैः=लज्जाऽवनम्रमुखैः, नृपैः=भूपैः, कृच्छ्रेण=कथं कथमपि, प्रसन्नः=प्राप्तः, ज्ञात इत्यर्थः । पृथिव्यां=भूमौ, वितानभूतम्=उल्लोचोपमं, विततं=विस्तृतम्, प्रसृतमित्यर्थः । दिग्विकीर्णं=दिगन्तव्याप्तं, यशः=कीर्त्तिं, समूहन्=सङ्कोचयन्, इव, (निकारो मे मनस्त्वद्विना खेदयति) ॥ ४२ ॥

समासः—व्रीडया नता ये ते व्रीडानतस्तैर्व्रीडानतैः । आप्ता ये जनास्त आप्तजनाः, तैरुपनीत इत्याप्तजनोपनीतः । दिक्षु विकीर्णं दिग्विकीर्णम् ॥ ४२ ॥

व्याकरणम्—संशय्य=सम्+शीङ्+ल्यप् । समूहन्=सम्+ऊह+लट्+शतृ ॥ ४२ ॥

वाच्यान्तरम्—व्रीडानतैराप्तजजोपनीतेन, संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नेन पृथिव्यां वितानभूतं विततं दिग्विकीर्णं यशः समूहता निकारेणेति ॥ ४२ ॥

कोषः—'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडालज्जा' इत्यमरः' । 'आप्त--प्रत्ययितौ समौ' इत्यमरः । 'अस्त्री वितानमुल्लोच' इत्यमरः । 'भूतं सत्योपमानयोः'इति विश्वः । 'विततं विस्तृतं व्याप्तम्' इति कोषः । 'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः ॥ ४२ ॥

सारार्थः—द्यूतक्रीडया सभायां मां जित्वा वस्त्रापकर्षणापमानो मम दुर्योधनेन 'यः कृतः स इतरस्ततो लोकमुखेन प्रचारितोऽपि मध्यस्थैः पूर्वमकर्त्तव्यार्हतयाऽविश्वसितः, पश्चाद्विश्वस्तजनद्वारा परिज्ञातो लज्जानतैर्भूपैः, तत एव दिगन्तव्याप्तकीर्त्तिवितानं सोऽपमानस्त्वां विना पुनर्नूतन इवाविर्भवति ॥ ४२ ॥

भाषाऽर्थः—**विश्वासी लोगों के द्वारा ज्ञात, इसी से लज्जा (शर्म) से नीचे मुंह किये राजाओं से, किसी तरह विश्वास किया गया, और दुनियां में चंदवा (चांदनी) के समान फैली हुई दिगन्त व्यापी किर्त्ति को समझे हुये के समान मेरा अपमान आप के विना फिर नया हो जायगा ॥ ४२ ॥**

वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।
कुर्वन्प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ॥ ४३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वीर्येति ।। पुनश्च । वीर्याण्येवावदनानि तेषु कृतावमर्षः कृतास्कन्दनः । पुरा कृतपराक्रम-जातान्यपि प्रमृजन्नित्यर्थः । 'अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । अत एव सम्प्रतीतिं ख्यातिम् । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । अभूतामविद्यमानामिवेत्युत्प्रेक्षा । सतोऽप्यसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते तन्वन् कुर्वन् । पुनश्चाह्नोऽवशेषो दिनान्तोऽर्कत्विषामिवायतीनामुत्तरकालानां प्रयामक्षयं दैर्घ्यनाशं कुर्वन्निति श्रौती पूर्णेयमुपमा । अरिर्निराकृतस्य कुतश्चिरावस्थानमिति भावः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—वीर्यावदानेषु, कृतावमर्षः, अभूताम् , इव, सम्प्रतीतिं, तन्वन् , आयतीनाम् , अर्कत्विषां, प्रयामक्षयं, कुर्वन् , अह्नः, अवशेषः, इव ॥ ४३ ॥

सुधा—वीर्यावदानेषु = शौर्यवृत्तिकर्मसु, पराक्रमसाध्येष्वित्यर्थः । कृतावमर्षः=विहिताक्षेपः, कृताक्रमण इत्यर्थः । अर्थान्नानादिग्भ्योऽप्येकत्रीकृतानामस्माकं राजसूयावसरिकधनानामात्मायत्तीकारक इत्यर्थः । 'अभूताम्=अजाताम् , इव, यथा पाण्डवानां वीरत्वप्रकटनं कर्म मिथ्यैवेतिरूपामित्यर्थः । सम्प्रतीतिं=ख्यातिं, तन्वन्=विस्तारयन् , स्वमहात्म्येनेति शेषः । आयतीनाम्=उत्तरकालानाम् , भाविशुभसम्भावनानामित्यर्थः । वा पक्षे, दिगन्तविस्तृतानाम् , अर्कत्विषां=सूर्यकान्तीनां, प्रयामक्षयम् = परिनाशं, सर्वथा संहारमित्यर्थः । कुर्वन्=विदधद् , निकार इति, अह्नः=दिनस्य, अवशेषः = दिनान्तभागः, इव ॥ ४३ ॥

समासः—वीर्याण्येवावदानानि वीर्यावदानानि तेषु वीर्यावदानेषु । कृतोऽवमर्षो येन सः कृतावमर्षः । अर्कस्य त्विषोऽर्कत्विषस्तेषामर्कत्विषाम् ॥ ४३ ॥

व्याकरणम्—तन्वन्=तनु + लट् + शतृ । कुर्वन्=कृ + लट् + शतृ ॥ ४३ ॥

वाच्यान्तरम्—वीर्यावदानेषु कृतावमर्षेण, अभूतामिव सम्प्रतीतिं तन्वता, आयतीनामर्कत्विषां प्रयामक्षयं कुर्वता, अर्कत्विषामह्नोऽवशेषेणेव ॥ ४३ ॥

कोषः—'उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाग्' इत्यमरः । 'अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

सारार्थः—भवतां पराक्रमसाधितेष्वपि कार्येषु मिथ्यात्वं प्रकाशयन् , दिगन्तप्रसृतामपि कीर्तिमसत्यामिव प्रकटयन् , यथा दिनावशेषः सूर्यकिरणान् दिग्द्योतकानपि संहरति, तथैव भवतां सर्वतोभावेन संहारं कुर्वन् स च निकारस्त्वद्विना पुनर्नवो भविष्यति ॥ ४३ ॥

भाषाऽर्थः—राजसूयादि यज्ञ से पूर्व जगद्विजय के अवसर में दिखाये हुये पराक्रम पर भी आक्षेप करता हुआ, और जैसे आप की कीर्ति हुई ही नहीं, ऐसे ही लोगों में विश्वास कराता हुआ और जैसे दिन का शेष सूर्य के किरणों का सर्वनाश करता है, वैसे ही आप के सब चीजों का सर्वथा सत्यानाश करता हुआ मेरा अपमान फिर आप के वियोग से नया हो जायगा ॥ ४३ ॥

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुम् ।
नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ॥ ४४ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रसह्येति ॥ पुनश्च । परैः शत्रुभिरस्मासु प्रसह्य प्रयुक्त आचरितो यो निकारः परिभाव केशाकर्षणरूपःस्मर्तुं न शक्यः । अधिकर्तुमनुभवितुं किमुत । यस्य स्मरणमपि दुःसहमनुभवस्तु दुःसह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स निकारस्त्वद्विना त्वया विना । 'पृथग्विना'—इत्यादिना पञ्चमी । आर्द्रः सन्कुतश्चिदभिभूतात्पुराणप्रहार इव । त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवीकरिष्यति । नवीभविष्यतीत्यर्थः । उपशुष्यत् । त्वया विना शुष्कमिति भावः । दुःखस्तम्भनं शोषपदार्थो मे हृदयं नवीकरिष्यत्यार्द्रीकरिष्यति । व्रणमिवेति भावः । दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रशान्तप्रायमपि दुःखहेतुं पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषसाम्याद्व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥४४॥

अन्वयः—परैः, अस्मासु, प्रसह्य, प्रयुक्तः, यः, (सः) स्मर्तुं, न, शक्यः, अधिकर्तुं, किमुत । सः, निकारः, त्वद्विना, आर्द्रः, (सन्) उपशुष्यद्, मे हृदयं, नवीकरिष्यति ॥ ४४ ॥

सुधा—परैः=शत्रुभिः, अस्मासु=अस्मत्सर्वेषु, प्रसह्य=हठाद्, बलात्, प्रयुक्तः=कृतः, यः= अस्मद्व्यापकर्षण-केशग्रहण-राज्यग्रहण-वनप्रेषणादिरूपः, सः=निकारः । स्मर्तुं=स्मरणं कर्तुम्, अपि, शक्यः=योग्यः, न, अधिकर्तुम्=अनुभवितुं, किमुत वक्तव्यम् । सः, निकारः=अपकारः, त्वद्विना=त्वां विना, आर्द्रः=सरसः, सन्, उपशुष्यद्=शुष्यत्, मे=मम, द्रौपद्या इति शेषः। हृदयम्=मनः, नवीकरिष्यति=पुनर्नवीनीकरिष्यति । यत्पुराऽतीतं क्लेशोष्मशुष्कं मनः, त्वद्विरहवेदनया पुनः, सव्रणमिव भविष्यतीति ॥ ४४ ॥

समासः—त्वां विना, त्वद्विना ॥ ४४ ॥

व्याकरणम्—प्रयुक्तः=प्र+युज्+क्तः । स्मर्तुं=स्मृ+तुमुन् । अधिकर्तुम्=अधि+कृ+तुमुन् । नवीकरिष्यति=नवी+कृ+लृट् । उपशुष्यद्=उप+शुष्+लट्+शतृ ॥ ४४ ॥

वाच्यान्तरम्—अस्मासु परैः प्रसह्य प्रयुक्तेन येन तेन निकारेण स्मर्तुं शक्येन न भूयते । अधिकर्तुं शक्येन किमुत । त्वद्विना, आर्द्रेण तेन निकारेण मे उपशुष्यद् हृदयं नवीक्रियते ॥

कोषः—'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । 'निकारो विप्रकारः स्यादपकारः क्षतिः स्त्रियाम्' इति कोषः । 'पृथग्विनाऽन्तरेणर्ते'— इत्यमरः ॥ ४४ ॥

सारार्थः—शत्रुकृतापकारप्रहाराघातजनितो व्रणश्चिरजातत्वाच्छुष्क इव जातः, किन्तु त्वां विना पुनः पट्टिकाविच्छेदतया पुनर्लग्नाघातेन यथा स नवो भूत्वा ततः पूयं निःसरति, तथैव, निरश्रु मे नयनं त्वद्विरहेण सजलं जायत इति ॥ ४४ ॥

भाषाऽर्थः—जो कि हम लोगों का जबरदस्ती अपकार किया गया, वह याद भी करने योग्य नहीं है, अनुभव करने की बात ही क्या ! पर अब वह आप के न रहने पर, फिर नया (गीला)होकर, सूखे हुए भी मेरे दिल को दुःख से पिघलावेगा । अर्थात् उस अपमान से जो मेरे दिल में घाव हुआ था, सो धीरे धीरे संसार को देखते सुनते सूख गया था, पर अब आप के विरह-वेदना की चोट से फिर ताजा बन कर आंसू निकालेगा ॥ ४४ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

पुनः प्रकारान्तरेण मन्युमुद्दीपयति 'प्राप्त' इत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिर्धनञ्जयं विशिनष्टि—

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारम् ।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः शरद्घनाकीर्ण इवादिरह्नः ॥ ४५ ॥

प्राप्त इति ॥ अभिमानस्य व्यसनाद् भ्रंशाद् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । दन्तव्यसनाद्दन्तभङ्गाद्दन्तीवासह्यं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः । अतो न प्रत्यभिज्ञायत इति भावः, एवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् । पुनश्च । द्विषत्प्रतापेन शत्रुतेजसाऽन्तरितं तिरस्कृतमुरुतेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः । अत एव शरद्घनाकीर्णः शरन्मेघच्छन्नोऽह्न आदिः प्रत्यूष इव स्थितः । तद्वदेवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः । मध्याह्नस्तु मेघावरणेऽपि कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायत एवेत्याशयेनोक्तमादिरिति ॥ ४५ ॥

अन्वयः—अभिमानव्यसनात्, दन्तव्यसनाद्, दन्ती, इव, असह्यं, विकारं, प्राप्तः, द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः, (त्वं) शरद्घनाकीर्णः, अह्नः, आदिः, इव (जातः) ॥ ४५ ॥

सुधा—अभिमानव्यसनात् = स्वकुलोचितसम्माननाशाद्, वा, वंशगौरवभ्रंशाद् (हेतोः), (त्वं) दन्तव्यसनाद् = दशनोत्पाटनाद्, दन्ती = गजः, इव, असह्यं=सोढुमशक्यं, विकारं = चित्तक्षोभं, दुःखमिति यावत् । प्राप्तः=आप्तः । द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः=अरिविक्रमपिहितमहदोजाः, त्वमर्जुनः, शरद्घनाकीर्णः=शरदृतुमेघाच्छादितः, अह्नः=दिनस्य, आदिः=आरम्भः, अर्थाद् मेघाच्छादितोदयकालिकसूर्य इव जातः । त्वम् अन्यमाकारमभिपन्न इव जात इत्यग्रिमश्लोकादानेतव्यम् ॥ ४५ ॥

समासः—अभिमानस्य व्यसनम्, अभिमानव्यसनं, तस्मादभिमानव्यसनात् । दन्तयोर्व्यसनं दन्तव्यसनं, तस्माद् दन्तव्यसनाद्, द्विषतः प्रतापो द्विषत्प्रतापस्तेनान्तरितम् उरु तेजो यस्यासौ द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः । शरदि घनः शरद्घनः, तेन शरद्घनेनाकीर्णः, शरद्घनाकीर्णः ॥ ४५ ॥

व्याकरणम्—प्राप्तः = प्र + आप् + क्तः ॥ ४५ ॥

वाच्यान्तरम्—दन्तव्यसनाद् दन्तिनेव, अभिमानव्यसनादसह्यं विकारं प्राप्तेन, द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजसा, शरद्घनाकीर्णेनाह्न आदिनेव 'त्वया भूयते' ॥ ४५ ॥

कोषः—'अभिमानं त्वहङ्कारे स्वकुलस्य च गौरवे' इति कोषः । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे'—इत्यमरः । 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप' इत्यमरः । 'प्रकृतेरन्यथात्वे तु विकारः परिणामक' इत्यमरः । 'घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनय' इत्यमरः । 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः ॥ ४५ ॥

सारार्थः—यथा हस्तिनो दन्तनाशाद्वैरूप्यं भवति, तथा तवापि कुलोचितगौरवभ्रंशादनिर्वचनीयं दुःखजालमुपस्थितम् । एवं च मेघाच्छादितः प्रभातभानुर्यथा तथैवाधुना वैरिपराक्रमाच्छादितभवत्परमप्रतापभानुर्न राजत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भाषाऽर्थः—जैसे दांत के नष्ट होने के सबब हाथी, वैसे अपने सब गौरव के नाश

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

होने से आप भी सहनयोग्य नहीं हैं, ऐसे भिन्न रूप में बन गये हैं। और जैसे आश्विन कार्त्तिक के बादलों से सुबह के सूर्य के ढके रहने पर तेजहीन जान पड़ते हुये के समान शत्रु के प्रताप से ढके हुये विशेष तेज वाले आप भी शोभा नहीं पाते ॥ ४५ ॥

सव्रीडमन्दैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः ।
यशःक्षयात् क्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥

सव्रीडेति ॥ पुनश्च निष्क्रियत्वादर्थक्रियाशून्यत्वात्सव्रीडमन्दैरिव सव्रीडैरत एव मन्दैरपडुभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः । अस्त्रैरत्यर्थं नावभासमानो न प्रकाशमानः । पूर्वं तु नैवमिति भावः । किंतु यशः क्षयाद्धेतोः क्षीणजलो योऽर्णवस्तदाभस्तत्सदृशस्त्वमन्यमाकारमभिपन्नः प्राप्त इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। तस्य क्षीणजलार्णवाभ इत्युपमासंसृष्टिः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—निष्क्रियत्वात्, सव्रीडमन्दैः, इव, अस्त्रैः, अत्यर्थं, न, अवभासमानः, यशःक्षयात्, क्षीणजलार्णवाभः, त्वम्, अन्यम्, आकारम् । अभिपन्नः, इव (जातः) ॥ ४६ ॥

सुधा—निष्क्रियत्वात्=क्रियाव्यर्थत्वात्, केवलनाममात्रतयेत्यर्थः। सव्रीडमन्दैः=सलज्जकुण्ठितैः, इव, अस्त्रैः=आयुधैः, अत्यर्थम्=अतिमात्रं, न, अवभासमानः=न, शोभमानः, (त्वं) यशःक्षयात=कीर्त्तिनाशाद्, हेतोरिति शेषः। क्षीणजलार्णवाभः=शुष्कनीरसमुद्रसदृशः, त्वम्=अर्जुनः, अन्यम्=भिन्नम्, पृथगिवेत्यर्थः, आकारं=स्वरूपम्, अभिपन्नः=प्राप्तः, अर्थाधदाऽगस्त्येन मुनिना समुद्रः शोषितस्तदानीं समुद्रस्य यादृश आकारस्तादृश एव यशोरूपजलक्षयात्समुद्ररूपोऽपि भवान् जात इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

समासः—व्रीडया सहितानि यान्यस्त्राणि, तानि सव्रीडानि सव्रीडानि च मन्दानि च सव्रीडमन्दानि, तैः सव्रीडमन्दैः । निर्गता क्रिया व्यापारो यस्मात्स निष्क्रियस्तस्य भावो निष्क्रियत्वं तस्माद् निष्क्रियत्वात् । यशसः क्षयो यशःक्षयस्तस्माद् यशःक्षयात् । क्षीणानि जलानि यस्य स क्षीणजलः, सचार्णवः क्षीणजलार्णवः, तस्याभा इव आभा विद्यते यस्य स क्षीणजलार्णवाभः ॥ ४६ ॥

व्याकरणम्—अवभासमानः = अव + भास् + लट् + शानच् । अभिपन्नः = अभि + पद् × क्तः ॥ ४६ ॥

वाच्योन्तरम्—निष्क्रियत्वात् सव्रीडमन्दैरिवास्त्रैरत्यर्थं नावभासमानेन, यशःक्षयात्क्षीणजलार्णवाभेन त्वयाऽन्यमाकारमभिपन्नेनेव ॥ ४६ ॥

कोषः—'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः । 'आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ' इत्यमरः । 'यशः कीर्त्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णव' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

सारार्थः—शस्त्रस्य धारणप्रयोजनं युद्धे प्रहरणं, न तु हस्तेन शोभार्थं प्रहरणम् । तन्मन्ये भवदीयान्यस्त्राणि, युद्धे विक्रमानदर्शकत्वेन, लज्जया मन्दानि जातानि, तादृशैस्त्वं वस्तुतो न शोभसे । अथ यथा शुष्कः समुद्रो भवति, तथैव यशोहीनो भवानपीति ॥ ४६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाषाऽर्थः—बेकार रहने के कारण शर्माये हुये और थोथे अस्त्रों (हथियारों) से आप नहीं शोभित होते हैं । और यश को कमी हो जाने के सबब जैसे विना जलका समुद्र हो वैसे आप दूसरे (जुदा) ही रूप में बन गये हैं ॥ ४६ ॥

दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।
केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥

दुःशासनेति ॥ पुनश्च । दुःशासनस्य कर्तुरामर्ष आमर्षणमाकर्षणं स एव रजो धूलिः । मालिन्यहेतुत्वादिति भावः । तेन विकीर्णैर्विक्षिप्तैरत एव विनाथैरिव स्थितवतां युष्माकमसत्त्वप्रायत्वादनाथैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमियं दुर्दशेति भावः । किन्तु भाग्यनाथैर्दैवमात्रशरणैः । अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति भावः । एभिः परिदृश्यमानैः । असंयमितैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितोऽर्थो वस्तु कदर्थः । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि'इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थी कृतौ गर्ह्यार्थीकृतौ वीर्यसारौ शौर्यबले यस्य स तथोक्तः , इत्थं पूर्वविलक्षणस्त्वं स एव धनञ्जयोऽसि कच्चित् । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । स एव चेत्त्वं नैवमस्मानुपेक्षस इति भावः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैः, विनाथैः, इव, भाग्यनाथैः, एभिः, केशैः, कदर्थीकृत वीर्यसारः, त्वं सः, एव, असि, कच्चित् ॥ ४७ ॥

सुधा—दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैः=दुर्योधनानुजक्रोधधूलिव्याप्तैः, दुःशासननामा दुर्योधनस्य कनिष्ठभ्राताऽऽसीत् , स एव युवराजस्तस्मिन् समये दुर्योधनाज्ञया द्रौपद्याः केशानग्रहीत् , सभायां द्यूतेन पणीकृताया इत्यर्थः । अत एव विनाथैः=अनाथैः 'इव, भाग्यनाथैः=दैवमात्ररक्षकैः, एभिः=एतैः, शिरोलुलितैः, केशैः=शिरोरुहैः, मूर्धजैरित्यर्थः । कदर्थीकृतवीर्यसारः=धिक्कृतशौर्यबलः, त्वम्=प्रत्यक्षदृश्यः पुरुषः, स एव=तादृश एव, धनञ्जयः=अर्जुनः, त्वम् असि, कच्चित् = किम् ? वा, अर्जुननामकोऽन्यः कश्चित् त्वमसि । तद्वद्त्यर्थः । अर्थाद्यदि स एवास्मद्दुर्दशादर्शकस्त्वं तदा तत्क्लेशसंहरणप्रतीकारं सत्वरं विधेहीति प्रोत्साहनार्थमित्युक्तिर्द्रौपद्या इति ॥ ४७ ॥

समासः—दुःशासनस्यामर्षा एव रजांसि तैर्ये विकीर्णास्ते दुःशासनामर्षरजोविकीर्णास्तैर्दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैः । विगतो नाथो येषां ते विनाथास्तैर्विनाथैः । भाग्यमेव नाथो येषां तैर्भाग्यनाथैः । कदर्थीकृतौ वीर्यसारौ यस्य सः कदर्थीकृतवीर्यसारः ॥ ४७ ॥

व्याकरणम्—कदर्थीकृतौ=न कदर्थौ कुत्सितार्थौ, इत्यकदर्थौ, अकदर्थौ कदर्थौ सम्पद्यमानौ, इति कदर्थीकृतौ, अभूततद्भावे च्विः । असि=अस+लट् ॥ ४७ ॥

वाच्यान्तरम्—केशैःकदर्थीकृतवीर्यसारेण त्वया धनञ्जयेन तेनैव भूयते कच्चित् ॥ ४७ ॥

कोषः—'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः'—इत्यमरः । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहे' इत्यमरः । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । 'कच्चित्कामप्रवेदने'—इत्यमरः ॥ ४७ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सारार्थः—दुःशासनकरग्रहेण दूषितैर्मदीयैः कुन्तलैर्निन्दितविक्रमोऽर्जुनः किं त्वमेवासि । यदा त्वमेव, तदा तत्कलङ्कप्रक्षालनाय प्रयत्नः कर्त्तव्यस्त्वयेति ॥ ४७ ॥

भाषाऽर्थः—**दुःशासन के क्रोध रूपी धूरसे भरे हुए, अनाथ के समान केवल दैवही नाथ है जिसके, ऐसे मेरे बालों से, घृणित है पराक्रम और बल जिसका ऐसे अर्जुन तुम ही हो क्या ? अगर हो तो उस कलङ्क को पखारो ॥ ४७ ॥**

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह—

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यस्तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।
वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥ ४८ ॥

स इति॥ क्षतात्त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियकुलम्। 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्ययः ।।पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्यान्त्यलोपः। अथवा क्षदिति क्विबन्तोपपदात्कप्रत्ययः। क्षत्रे जातः क्षत्रियः। 'क्षत्राद्घः' इति घप्रत्ययः। कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम्। 'कर्मण उकञ्' इत्युकञ्प्रत्ययः। एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते। यः सतां साधूनाम्। सहत इति सहः। पचाद्यच्। त्राणस्य सहः त्राणसहो रक्षणक्षमः स एव क्षत्रियशब्दवाच्यः। तथा यस्य कार्मुकस्य कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः। अस्तीति शेषः। तदेव कार्मुकशब्दवाच्यम्। अत्रैवैतौ शब्दौ मुख्यौ। नान्यत्रेत्यर्थः। एवं स्थिते द्वयीं द्विविधामुक्तिम्। द्वाविमौ क्षत्रियकार्मुकशब्दावित्यर्थः। अफले पूर्वोक्तावयवार्थशून्ये अर्थजाते। स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्र इत्यर्थः। 'जातं जात्योघजन्मसु' इति विश्वः। वहन्वर्तयन्। संस्कारहतामव्युत्पत्तिदूषितामिव करोतीत्युत्प्रेक्षा। तस्मात्त्वमस्मद्रक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः॥ ४८ ॥

अन्वयः—यः, सतां, त्राणसहः, सः, क्षत्रियः, यस्य, कर्मसु, शक्तिः, तद् (एव) कार्मुकम्, अर्थजाते, अफले, यदि, द्वयीम्, उक्तिं, वहन् (सन्) असंस्कारहताम्, इव, (तां) करोति ॥ ४८ ॥

सुधा—यः=कश्चिद्, जन इति शेषः। सतां=सज्जनानां, गोब्राह्मणादीनामित्यर्थः। त्राणसहः=रक्षणक्षमः, भवतीति शेषः। सः=सज्जनरक्षकः, क्षत्रियः उच्यत इति शेषः। तथा चोक्तं कविकुलशिरोमणिना कालिदासेन "क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" इति। यस्य=धनुषः, कर्मसु=सङ्ग्रामकृत्येषु, शक्तिः=विक्रमः, तदेव, कार्मुकं=धनुः, अर्थात्क्षत्रियोऽपि यः साधुसंरक्षणासमर्थः स न क्षत्रियः। यस्य कार्मुकस्य रण उपयोगो नहि तत् कार्मुकमपि नेति भावः। अनयोः सार्थकता तदैव, यदा शब्दाविमौ स्वार्थं भजत इतोऽन्यथा "विद्याधरो यथा मूर्खो जन्मान्धस्तु दिवाकरः। लक्ष्मीपतिर्दरिद्रश्चाप्येतन्नामनिरर्थकम्" इतिवदेवेति। अथ, अर्थजाते=अभिप्रायजातौ, अफले=व्यर्थे, सत्यपि, यदि, द्वयीं=द्विविधां, क्षत्रियकार्मुकरूपामित्यर्थः। वहन्=धारयन्, जनः, असंस्कारहतां=व्याकरणानुशासनवर्जिताम्, उक्तिम्=वाचं, वचनमिति यावद्, इव, करोति। तस्मात्त्वमधुना स्वजातिस्वायुधानि सार्थकानि कुरुष्वेति भावः॥ ४८ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—त्राणस्य सहस्त्राणसहः। अर्थानां जातमर्थजातं, तस्मिन्नर्थजाते। न संस्कारोऽसंस्कारः, असंस्कारेण हता, असंस्कारहता, ताम् असंस्कारहताम् ॥ ४८ ॥

व्याकरणम्—वहन्=वह्+लट्+शतृ। करोति=कृ+लट् ॥ ४८ ॥

वाच्यान्तरम्—येन सतां त्राणसहेन भूयते, तेन क्षत्रियेण भूयते। यस्य कर्मसु शक्तिस्तेन कार्मुकेण भूयते। अर्थजाते विफलेऽपि यदि द्वयीं वहताऽसंस्कारहतोक्तिः क्रियते ॥ ४८ ॥

कोषः—'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्'—इत्यमरः। 'त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तञ्च'इत्यमरः। 'धनुश्चापौ धन्व-शरासन-कोदण्डकार्मुकम्'—इत्यमरः। 'शक्तिः पराक्रमः प्राण' इत्यमरः। जातिर्जातं च सामान्यम्'इत्यमरः। 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच'इत्यमरः ॥ ४८ ॥

सारार्थः—यः साधुरक्षणदक्षो न, स क्षत्रियेति शब्देन न व्यवहर्त्तव्यः। येन शत्रुर्न हन्यते, न तत् कार्मुकम्, इति ज्ञात्वा स्वजात्यस्त्रे निरर्थके, तयोः सदर्थकरणाय सत्वरं प्रयासस्त्वया कर्त्तव्यः। न चिरमेव नपुंसकेनेव त्वया स्थातव्यमिति ॥ ४८ ॥

भाषार्थः—**जो सज्जनों की रक्षा करने में समर्थ है, वहि क्षत्रिय है। जिसकि संग्राम के कामों में शक्ति है, वही धनुष है। इन दोनों के अर्थ निरर्थक होजाने पर भी धारण किए हुए लोग, व्याकरण के नियम से विरुद्ध बात के समान, उन दोनों को व्यर्थ (अर्थशून्य) करते हैं ॥।४८ ॥**

अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह—

वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः।
समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः सरूपतां पार्थ ! गुणा भजन्ते ॥ ४६ ॥

वीतेति ॥ हे पार्थ ! वीतौजसो निष्प्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टा भवत्कृतां भवता करिष्यमाणाम्। 'आशंसायां भूतवच्च'इति भूतवत्प्रत्ययः। भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीया गुणाः समानदुःखा समदुःखभाज इव नोऽस्माकं सरूपतां वीतौजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्त इत्युपमा। सा च समानदुःखा इवेत्युत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भावितयाऽनुप्राणितेत्यनुसन्धेयम् ४९

अन्वयः—हे पार्थ !, वीतौजसः, सन्निधिमात्रशेषाः, भवत्कृतां, भूतिम्, अपेक्षमाणाः, त्वदीयाः, गुणाः, नः, समानदुःखाः, इव, सरूपतां, भजन्ते ॥ ४९ ॥

सुधा—हे पार्थ !=हे अर्जुन !, वीतौजसः=गततेजसः, प्रभावहीना इत्यर्थः। सन्निधिमात्रशेषाः=समीपवासमात्रावशेषाः, सत्तामात्रावशिष्टा इत्यर्थः। भवत्कृताम्=पाण्डवविहितां, त्वदाचरितामित्यर्थः। भूतिं=विभूतिम्, अभ्युदयम्, अपेक्षमाणाः=अपेक्षां कुर्वाणाः। त्वदीयाः=भवदीयाः, तावका इत्यर्थः। गुणाः=शौर्यादयः, नः=अस्माकं, समानदुःखाः=तुल्यखेदवन्त इव, सरूपताम्=एकरूपतां, सादृश्यमित्यर्थः। भजन्ते=आश्रयन्ति ॥ ४९ ॥

समासः—वीतमोजो येषां ते वीतौजसः। सन्निधिरेव सन्निधिमात्रं तद् शेषो येषां ते सन्निधिमात्रशेषाः। भवता कृता भवत्कृता तां भवत्कृताम्। समानं दुःखं येषां ते समानदुःखाः। समानं रूपम् इति सरूपं, तस्य भावः सरूपता, तां सरूपताम् ॥ ४९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्—भजन्ते=भज्+लट् ॥ ४९ ॥

वाच्यान्तरम्—वीतौजोभिः सन्निधिमात्रशेषैर्भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणैस्त्वदीयैर्गुणैर्नः समानदुःखैरिव सरूपता भज्यते ॥ ४९ ॥

कोषः—'वर्जितं विगतं वीतम्' इति कोषः । 'ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये'—इत्यमरः । सन्निधिः सन्निकर्षणम्' इत्यमरः । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा' इत्यमरः ४९

सारार्थः—यथा वयं कान्तिहीनाः समीपमात्रवर्त्तिनः, भवता करिष्यमाणमभ्युदयं प्रतीक्षन्तः स्मः । तथैवास्माकं गुणा अपि विगतप्रभावाः, सत्तामात्रावशेषाः, भवत्कृतां भूतिमपेक्षन्ते । अतो भवताऽतिसत्वरं समभ्युदयार्थं प्रयत्नः कर्त्तव्य इति ॥ ४९ ॥

भाषाऽर्थः—**नष्ट होगया है तेज जिन का, और सिर्फ पास रहना ही रह गया है बाकी जिन का, ऐसे आप के सब गुण, आपसे किये अभ्युदय (तरक्की) की अपेक्षा करते हुए, मेरे समान दुःख वाले की तरह मेरे स्वरूप की बराबरी करते ॥ हैं ४९ ॥**

तथाऽपि ममैव कोऽयं भार इत्यत आह—

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादान्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
त्वां धूरियं योग्यतयाऽधिरूढा दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥५०॥

आक्षिप्येति ॥ प्रमादात्प्रज्ञाहीनत्वाद् । न तु दौर्बल्यादिति भावः । रिपुभिराक्षिप्यमाणमधिक्षिप्यमाणमत एव प्रमादात् । नागैर्गजैः । 'ग्रहेभाहिगजा नागाः' इति वैजयन्ती । आलूनसटमाक्षिप्तकेसरम् । 'सटा जटाकेसरयोः' इत्यमरः । मृगेन्द्रं सिंहमिव स्थितम् । त्वामियं धूः कार्यभारः । तिग्मरश्मिं सूर्यं दीप्त्या दिनश्रीरिव योग्यतया निर्वाहकतयाऽधिरूढारूढवती । कर्तरि क्तः । त्वदधीनेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्वयः—प्रमादाद्, रिपुभिः, आक्षिप्यमाणं, नागः, आलूनसटं, मृगेन्द्रम्, इव, त्वाम्, इयं, धूः, तिग्मरश्मिं, दीप्त्या, दिनश्रीः, इव, योग्यतया, अधिरूढा ॥ ५० ॥

सुधा—प्रमादाद्=अनवधानतया, बुद्धिविभ्रमतयेत्यर्थः । न तु—अयोग्यतयेत्यर्थः । रिपुभिः=वैरिभिः, आक्षिप्यमाणम्=अधिक्षिप्यमाणम्, अपमानितप्रायमिति यावत् । प्रमादाद्=प्रमाद्, नागैः=हस्तिभिः, आलूनसटम्=परिलुञ्चितकेसरम्, मृगेन्द्रं=सिंहम्, इव त्वाम्=भवन्तम्, अर्जुनमित्यर्थः । इयम्=एषा । धूः=भारः । ईदृक् शत्रुकृतापनिवृत्त्यै तपःकरणरूपः कार्यभार इत्यर्थः । तिग्मरश्मिं=सूर्यं, दीप्त्या=कान्त्या, दिनश्रीः=वासरशोभा, इव, अर्थाद् दिनशोभा यथा दिप्तिमन्तं सूर्यमेवाश्रयति, तथैवायं कार्यभारः, योग्यतमं त्वां प्रत्येति, यथा ज्योतिषां मध्ये सूर्यस्तथैव भ्रातॄणां मध्ये भवानिति निष्कर्षोऽर्थः । योग्यतया=अधिकगुणवत्तया, अधिरूढा=आरूढवती । न त्वदन्योऽस्माकं दुःखोच्छेदकस्तेन सत्वरं विपदामुन्मूलायायासः कर्त्तव्यस्त्वयैवेति ॥ ५० ॥

समासः—आ समन्ताद् लूना सटा यस्य स आलूनसटस्तमालूनसटम् । मृगेष्विन्द्रो मृगेन्द्रस्तं मृगेन्द्रम् । दिनस्य श्रीर्दिनश्रीः । तिग्मा रश्मयो यस्य स तिग्मरश्मिस्तं तिग्मरश्मिम् ॥५०॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्—आक्षिप्यमाणम्=आ+क्षिप्+यक्+कर्मणि लट्+शानच् । अधिरूढा=अधि+रुह+क्तः+टाप् ॥ ५० ॥

वाच्यान्तरम्—प्रमादाद् रिपुभिराक्षिप्यमाणः नागैरालूनसटो मृगेन्द्र इव त्वम्, अनया धुरा, तिग्मरश्मिदिनश्रियेवाधिरूढः ॥ ५० ॥

कोषः—'रिपौ वैरि-सपत्ना-रि-द्विष-द्वेषण-दुर्हृद' इत्यमरः । 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । 'छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम्' इत्यमरः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति विश्वः । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय' इत्यमरः ॥ ५० ॥

सारार्थः—यथाऽसावधानतया सिंहस्य केसराणि नागैश्छिन्नान्याश्चर्यकराणि, तथैव भवतां तेजांसि शत्रुभिः क्षीणानि । अस्यां दशायां यथा तेजोवतां सूर्यमेव दिनशोभाऽऽश्रयति, तथाऽस्माकं दुःखनाशोपायो भवतां मध्ये भवन्तमेवाश्रयितुमिच्छतीति ॥ ५० ॥

भाषाऽर्थः—**जैसे धोखे से हाथियों से सिंह के कन्धेपर के बाल नोचे जायं, वैसे शत्रुओं से आप भी अपमानित हुए । पर अब जैसे दिन की शोभा सूर्य ही का आश्रय करती है, वैसे यह कार्य का भार आप ही की तरफ दौड़ता है ॥ ५० ॥**

पूर्वं निर्व्यवसायस्य 'स क्षत्रियः' इत्यादिना दोष उक्तः । सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह—

करोति योऽशेषजनातिरिक्तां सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥

करोतीति । यः पुमानशेषजनादितरजनादतिरिक्तामधिकाम् । सर्वातिशायिनीमित्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रियाभिश्चरितैरर्थवतीं सफलां करोति । तं पुमांसं संसत्सु सभासु । 'सभा-समितिसंसदः' इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाते सति । पूर्यतेऽनयेति पूरणी सङ्ख्या, द्वित्वादिसङ्ख्या न समुपैति न गच्छति । अद्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारण-लाभाय त्वयाऽपि महानुत्साह आस्थेय इति भावः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः, अशेषजनातिरिक्तां, सम्भावनां, क्रियाभिः, अर्थवतीं, करोति, तं, संसत्सु, पुरुषाधिकारे, जाते, (सति) पूरणी, सङ्ख्या, न, उपैति ॥ ५१ ॥

सुधा—यः=कश्चित्, अध्यवसायी जनः । अशेषजनातिरिक्तां=सर्वलोकातिशायिनीं, सम्भावनां=योग्यतां, क्रियाभिः=आचरणैः, अर्थवतीं=फलवतीं, वा—सार्थकां, करोति=विदधाति, तं=तादृशं जनं सकललोकदुःसाध्यकर्मसाधकमित्यर्थः । संसत्सु=सभासु, पुरुषाधिकारे=सुयोग्यजनगणनाऽवसरे, पूरणी=पूरयित्री । सङ्ख्या=द्वित्वादिसङ्ख्या, नापैति=न प्राप्नोति । अर्थात्स जनः सर्वप्रथम एव गण्यते लोकैः, अन्ये तदितराः सङ्ख्यापूरका इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

समासः—न शेषा अशेषाः, अशेषाश्च ते जना अशेषजनाः, तेभ्योऽतिरिक्ता या साऽशेष-जनातिरिक्ता, ताम् अशेषजनातिरिक्ताम् । अर्थः फलं विद्यते यस्यां साऽर्थवती ताम् अर्थवतीम् । पुरुषाणामधिकारः पुरुषाधिकारस्तस्मिन् पुरुषाधिकारे ॥ ५१ ॥

व्याकरणम्—करोति=कृ+लट् । समुपैति=सम्+उप+इण्+लट् ॥ ५१ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

वाच्यान्तरम्—येनाशेषजनातिरिक्ता सम्भावना क्रियाभिरर्थवती क्रियते, स संसत्सु पुरुषाधिकारे जाते पूरण्या सङ्ख्यया न समुपेयते ॥ ५१ ॥

कोषः—'सभासमितिसंसद' इत्यमरः ॥ ५१ ॥

साराऽर्थः—यः कश्चित् सर्वैर्जनैरनुमितं सकललोकाधिकं बलं पौरुषञ्चाधिगत्य क्रियाभिस्तं सार्थकं करोति, सः सर्वप्रथम एव गण्यते लोकैः ॥ ५१ ॥

भाषाऽर्थः—जो कोई सब लोगों से ज्यादे बल, पौरुष को पाकर क्रिया से उसको पूरा सार्थक करता है, जब किसी सभा में आदमियों की गिनती होने लगती है, उस वक्त उसकी पहली ही संख्या होती है। अर्थात् सब से पहले वही गिना जाता है॥५१॥

अथ द्वाभ्यां सुलभविपत्तस्य प्रोषितस्यार्जुनस्य कर्तव्यमुपदिशति—

प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।
तव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादघानां मघवा विघातम् ॥५२॥

प्रियेष्विति । हे पार्थ ! प्रियेष्वस्मासु विषय उपपत्तेः कारणाद्विनैव विचिन्त्यमानैरकस्मादेवाशङ्क्यमानैर्यैरघैश्चेतः क्लमं खेदमेति । जयाय प्रयातस्य तव सम्बन्धिनां तेषामघानां व्यसनानाम् । 'दुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । मघवेन्द्रः । योऽस्माभिरुपास्यत इति भावः । विघातं निवारणं क्रियात्करोतु । आशिषि लिङ् । तस्मादस्मच्चिन्तया न चेतः खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया । अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे पार्थ !, उपपत्तेः, विना, प्रियेषु विचिन्त्यमानैः, यैः, चेतः, क्लमम्, एति, जयाय, प्रयातस्य, तव, तेषाम्, अघानां विघातं मघवा, क्रियात् ॥ ५२ ॥

सुधा—हे पार्थ !=पृथापुत्र अर्जुन ! इत्यर्थः । उपपत्तेः=युक्तेः, विना=अन्तरा, अकारणेनेत्यर्थः । प्रियेषु=इष्टवस्तुषु, अस्मासु विषयेष्वित्यर्थः । विचिन्त्यमानैः=सहसा शोच्यमानैः अहह !!! अस्मद्विना तत्र ते कथं वर्त्तन्ते ? कोऽस्मदितरस्तेषां दुःखक्षयं करिष्यत्यधुनेत्येवमाशङ्क्यमानैर्विषयैरित्यर्थः । चेतः=चित्तं । क्लमं=खेदम् । एति=गच्छति । तद्, जयाय=विजयकामाय, शत्रुपराजयहेतव इत्यर्थः । प्रयातस्य=प्रस्थितस्य, तव=भवतः, अर्जुनस्येति यावत् । तेषाम्=मनः खेदकराणाम्, अघानाम्=पापानां, विघातम्=उन्मूलनम्, मघवा=इन्द्रः, क्रियात्=करोतु । अर्थादधुना तदितरविषयेभ्यो मनः समाकृष्य सर्वथा शत्रुजयोपाय एव तद् योजनीयमिति भावः ॥ ५२ ॥

समासः—पृथायाः कुन्त्या अपत्यं पुमान् पार्थस्तत्सम्बुद्धौ हे पार्थ, विशेषेण चिन्त्यन्त इति विजिन्त्यमानानि तैर्विचिन्त्यमानैः ॥ ५२ ॥

व्याकरणम्—एति=इण्=लट् । क्रियात्=कृ+आशिषि लिङ् ॥ ५२ ॥

वाच्यान्तरम्—हे पार्थ ! प्रियेषु विचिन्त्यमानैर्यैस्तव चेतसा क्लम ईयते । तेषां विघातो मघोना कृषीष्ट ॥ ५२ ॥

कोषः—'उपपत्तिः सुयुक्तिः स्याद्धेतुप्रतिपादनम्' इति कोषः । चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

हृन्मानसं मन' इत्यमरः । 'कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासन' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

साराऽर्थः—स्वाभाविकं वस्त्वेतद् यत्परदेशे निवसतो जनस्य, स्वगृहसम्बन्धि जनधनादि वस्तु स्मृत्वा स्नेहान्मनः खिद्यते । परन्तु भवता तन्न कर्त्तव्यं तथा कृते तव प्रस्तुततपःकरणे बाधा भविष्यति, अस्माकं दुःखानां नाशं तु स एवेन्द्रः करिष्यति, यत्प्रसन्नार्थं भवता तपो विधातुं वनं गम्यते । अर्थादिन्द्रिस्य तपस्या निश्चिन्तचित्तेन कार्या, स एव भवदीयमत्रत्यमस्मदीयं च दुःखजातं दूरीकरिष्यतीति ॥ ५२ ॥

भाषाऽर्थः—हे अर्जुन ! प्रियों में कारणों के विना जिसको सोचने से तुम्हारा दिल घबड़ावे, जय के लिये जाते हुए तुम्हारे उस पाप शङ्काओं का नाश इन्द्र महाराज करें ॥५२॥

मा गाश्चिरायैकचरः प्रमादं वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥५३॥

मा गा इति ॥ असम्बाधोऽसङ्कटः । विजन इत्यर्थः । 'सङ्कटं ना तु सम्बन्धः' इत्यमरः । शिवो निर्बाधः । द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे चिराय चिरमेकश्चासौ चरश्चेत्येकचर एकाकी वसन्प्रमादं दौर्बल्यं मा गाः । 'इणो गा लुङि' इति गाऽऽदेशः । ननु निःस्पृहस्य ममाकिञ्चित्करः प्रमाद इति वाच्यमित्याशङ्क्याह—मात्सर्येति । मत्सर एव मात्सर्यं द्वेषो रागः स्नेहस्ताभ्यामुपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु सज्जनेष्वपि विषये स्खलन्ति विकुर्वते हि । अत्र प्रमादनिषेधलब्धाप्रमादरूपकारणेनार्थप्राप्तिरूपकार्यस्य व्यतिरेककारणसमर्थनाद्वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥५३॥

अन्वयः—असम्बाधशिवे, अपि, देशे, चिराय, एकचरः, वसन्, (त्वम्) प्रमादं, मागा, हि, मात्सर्यरागोपहतात्मनां, मानसानि, साधुषु, अपि, स्खलन्ति ॥ ५३ ॥

सुधा—असम्बाधशिवे=असङ्कटे, शङ्काविहीन इत्यर्थः । देशे=प्रदेशे, अपि, चिराय=चिरकालम् , एकचरः=एकाकी, वसन्=तिष्ठन् , सन् , प्रमादम्=असावधानतां, मा गाः=नहि गच्छ । आः ? कथमिह सज्जनमुनिजनसङ्कुले कानने लोककल्याणबाधका दुष्टाः केन कारणेन स्थास्यन्ति, नहि किमपि फलं तेषामत्र वासेन अतो यत्र तत्रासावधानतयाऽपि वसतो न काऽपि मे हानिरित्येवं न कदापि भवताऽनुष्ठेयम् । सर्वत्र सर्वविधा जना; वसन्त्येवातः । सदा सर्वत्र सावधानेन त्वया भाव्यमिति । हि=यस्मात् , मात्सर्यरागोपहतात्मनां=द्वेषप्रीतिदूषितचित्तानां, जनानामिति शेषः । येषामकारणमेव परोत्कर्षविषये द्वेषकरणेऽनुरागो जायते, तादृशानामित्यर्थः । साधुषु=सज्जनेषु, शश्वत्परहिततत्परेषु, अपि, मानसानि=मनांसि, स्खलन्ति=पतन्ति । साधूनामसाधवः प्रकृत्या वैरिणो भवन्तीति ॥ ५३ ॥

समासः—एकश्चासौ चरश्च, एकचरः । न सम्बाधम् असम्बाधम् असम्बाधञ्च शिवम् असम्बाधशिवं, तस्मिन्नसम्बाधशिवे । मत्सरस्य भावो मात्सर्यम् मात्सर्यं च रागश्च मात्सर्यरागौ, ताभ्यांमात्सर्यरागाभ्यामुपहत आत्मा येषां तेषां मात्सर्यरागोपहतात्मनाम् ॥ ५३ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्—मा गाः = मा + इण + लुङ् । इणो गाऽऽदेशो माङ्योगेऽडभावश्च, वसन् = वस् + लट् + शतृ । स्खलन्ति = स्खल् + लट् ॥ ५३ ॥

वाच्यान्तरम्—असम्बाधशिवेऽपि देशे एकचरेण चिराय वसता प्रमादो मा गायि । हि मात्सर्यरागोपहतात्मनां मानसैः साधुष्वपि स्खल्यते ॥ ५३ ॥

कोपः—'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । 'सङ्कटं नातु सम्बाध' इत्यमरः । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । 'अन्योत्कर्षविलोक्याशु यः खिद्यति स मत्सरी' इति कोषः ॥ ५३ ॥

साराऽर्थः—यत्रापि कस्यापि बाधासम्भवो न, तत्रापि न हि भवताऽसावधानेन स्थातव्यम् । दुष्टा मत्सरिणः प्रकृत्या साधुविरोधिनो भवन्त्यतः सदैव सावधानेन वस्तव्यमिति ॥ ५३ ॥

भाषाऽर्थः—**जहां पर शङ्का को भी सम्भावना नहीं है, ऐसे स्थान में तुम अकेले देर तक रहते हुए असावधानता (गफलत) नहीं करना । क्योंकि राग और द्वेष से नष्ट है आत्मा (दिमाग) जिन का ऐसे दुष्टों का दिल सज्जनों के ऊपर भी (अनिष्टकारक) हो जाता है ॥ ५३ ॥**

निगमयति—

तदाशु कुर्वन्वचनं महर्षेर्मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व ।
प्रत्यागतं त्वाऽस्मि कृतार्थमेव स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ॥५४॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । आशु शीघ्रं महर्षेर्वचनं कुर्वन् । तपस्यन्नित्यर्थः । नोऽस्माकं मनोरथान्सफलीकुरुष्व । अरिनिर्यातनेनास्मान्प्रतिष्ठापयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रत्यागतमेव त्वा त्वाम् । "त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वाऽऽदेशः । स्तनयोरुपपीड्य स्तनोपपीडम् । 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः' इति णमुल् । परिरब्धुं कामो यस्याः सा परिरब्धुकामाऽस्मि । आलिङ्गितुमिच्छामीत्यर्थः । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । प्राकार्यसिद्धेः प्रमदाऽऽलिङ्गनमपि न प्रीतिदमिति भावः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—तद्, महर्षेः, वचनम्, आशु, कुर्वन्, नः, मनोरथान्, सफलीकुरुष्व, कृतार्थं, प्रत्यागतम्, एव, त्वां, स्तनोपपीडं, परिरब्धुकामा, अस्मि ॥ ५४ ॥

सुधा—तत् = तस्मात् कारणात्, वा, तत् = पूर्वोक्तम्, आशु = सत्वरम्, महर्षेः = व्यासस्य, वचनं = वचः कुर्वन् = प्रतिपालयन्, त्वमिति शेषः । नः = अस्माकं, स्वसकलपरिवाराणामित्यर्थः । मनोरथान् = अभिलाषान् = शत्रुपराजयपूर्वकस्वराज्यलाभरूपान्, सफलीकुरुष्व = साफल्यं गमयेत्यर्थः । अथ = ततः, कृतार्थं = कृतकृत्यं, साधितसाध्यमित्यर्थः । प्रत्यागतम् = पुनरागतम्, एव, त्वाम् = अर्जुनं, स्तनोपपीडं = कुचोपपीडं, स्तनयोरुपपीड्येत्यर्थः । परिरब्धुकामा = आलिङ्गितुकामा, (अहं द्रौपदी) अस्मि । यदा त्वं तपः सम्पाद्य सफलकामो भूत्वाऽऽगमिष्यसि, तदैव त्वां गाढालिङ्गनेन तोष्यामि नहि तावत्त्वया कयाऽपि रन्तव्यं, ब्रह्मचर्येण स्थातव्यं, तदा नियतं तपःसिद्धिर्भविष्यतीति ॥ ५४ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—कृतोऽर्थो येन सः, कृतार्थस्तं कृतार्थम्। परिरब्धुं कामोऽभिलाषो यस्याः सा परिरब्धुकामा। 'तुं काममनसोरपी'त्यनेन 'म्' कारलोपो जातः ॥ ५४ ॥

व्याकरणम्—कुर्वन्=कृ+लट्+शतृ। सफलीकुरुष्व=सफली+कृ+लोट्। अस्मि=अस्+लट्। स्तनोपपीडं=स्तनयोरुपपीडय, इत्यत्र 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः' इति णमुल्। परिरब्धुकामा='तुं काममनसोरपि' अनेन 'मकारस्य लोपः। त्वा=त्वाम्, त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वाऽऽदेशः ॥ ५४ ॥

वाच्यान्तरम्—तद् महर्षेर्वचनमाशु कुर्वता त्वया नो मनोरथाः सफलीक्रियन्ताम् प्रत्यागतं कृतार्थमेव त्वां परिरब्धुकामया मया भूयते ॥ ५४ ॥

कोषः—'सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमरः। 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच' इत्यमरः। इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथ' इत्यमरः। 'स्तनौ कुचावुरोजौ च वक्षोजावपि तौ मताविति कोषः ॥ ५४ ॥

सारार्थः—तस्मात्कारणाद् व्यासोपदेशं पालयन्नस्माकमभिलाषपूर्त्तिं कृत्वा तदा त्वमागमिष्यसि, तदैव प्रसभमुत्थाय, चिरप्रोषितं प्रियं त्वां बाहुभ्यां परिपीडयालिङ्गनं करिष्यामि। तदैव तत्सुखानुभवः सम्यक्तया भविष्यति। अधुना तु कार्यान्तरविचलितचित्तस्य तव, वैरिकृतापविकृतिविकृतया मयाऽऽलिङ्गितस्य न किमपि सुरतस्वादानुभवः स्यादिति ॥ ५४ ॥

भाषाऽर्थः—**इस लिये व्यासजी की बात मानते हुए हम लोगों के मनोरथ को पूरा करो। जब तुम अपने काम को करके लौटेगे, तब तुमसे जोरसे स्तन दबाकर आलिङ्गन करूंगी ॥ ५४ ॥**

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्।
आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥५५॥

उदीरितामिति। सोऽर्जुन इतीत्थं यज्ञसेनस्यापत्येन स्त्रिया याज्ञसेन्या द्रौपद्योदीरितामुक्ताम्। नवीकृतः पुनरुद्घाटनेन तथा प्रत्यायितोऽत एवोद्ग्राहिता मनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवो यया सा तां वाचमासाद्य। आकर्ण्येत्यर्थः। उदीचीं काष्ठां दिशम्। 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः। तिग्मरश्मिरिव भृशं दिदीपे जज्वाल। चुक्रोधेत्यर्थः ॥५५॥

अन्वयः—सः, इति, याज्ञसेन्या, उदीरितां, नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकारां, तां, वाचम्, आसाद्य तिग्मरश्मिः, उदीचीं, काष्ठाम्, इव, भृशं दिदीपे ॥ ५५ ॥

सुधा—सः=अर्जुनः, इति=इत्थममुना प्रकारेण, याज्ञसेन्या=द्रौपद्या, उदीरिताम्=उक्ताम्, प्रतिपादितामिति यावत्। नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्=पुनरुद्घाटनस्मारितवैरिकृतापकारां, ताम्=इतः पूर्वोक्तां, वाचं=वाणीम्, आसाद्य=अधिगम्य, कर्णाभ्यामिति शेषः। द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वेत्यर्थः। तिग्मरश्मिः=सूर्यः, उदीचीम्=उत्तरां, काष्ठां=दिशम्, इव, भृशम्=अतिमात्रं, दिदीपे=जज्वाल। यथोत्तरायणं (मकरादितो मिथुनान्तं यावत) प्राप्य रविः प्रज्वलितो दुःसहो भवति, तथैवायमर्जुनोऽप्युत्तरदिग्गतं तद्व्यासोपदिष्टस्थानमासाद्य तपस्तेजसा वैरिभिर्दुःसहतेजोवान् बभूवेति भावः ॥ ५५ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—यज्ञसेनो द्रुपदस्तस्यापत्यं स्त्री याज्ञसेनी, तया याज्ञसेन्या । अनवो नवः सम्पद्यमान इति नवीकृतः, पुनरुद्घाटनेन नवीकृतः, अत एवोद्ग्राहितः, उपर्युत्थापितो विप्रकारः शत्रुकृतापकारो यया वाचा, सा नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकारा तां नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् । तिग्माः खरा रश्मयो यस्य स तिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥

व्याकरणम्—आसाद्य=आ+पद्+क्त्वा=ल्यप् । दिदीपे=दीप्+लिट् ॥ ५५ ॥

वाच्यान्तरम्—याज्ञसेन्या वाचमासाद्य तेनार्जुनेन, तिग्मरश्मिनोदीची काष्ठेव दीदीपे॥५५॥

कोषः—'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः ॥ ५५ ॥

सारार्थः—तपः कर्तुं प्रयातस्यार्जुनस्य, चेतसि लक्षणे द्रौपदीपूर्वोक्तवार्त्ताश्रयणेन चिरकृतोऽपि वैरिवर्गापकारः सद्यः सञ्जात इवाभवद्, तेनोद्भूतामर्षेण सोऽतिमात्रमुत्तेजितो भवंस्तपःस्थानमाप ॥ ५५ ॥

भाषाऽर्थः—इस तरह द्रौपदी की बात, जिस से याद होकर तुरत हुए के ऐसे उमड़ गया है वैरी का अपकार जिससे, ऐसी बात सुन कर, अर्जुन बड़े चमक उठे, जैसे उत्तरदिशा पाकर सूर्य चमकते हैं ॥ ५५ ॥

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसाऽऽरोपितहेतिसंहतिः ।
बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥५६॥

अथेति । अथ विद्विषः शत्रून्पुरोऽभिपश्यन्निव स्थितस्तथा पुरोधसा धौम्येनारोपिता समन्त्रमाहितो हेतिसंहतिरायुधकलापो यस्य स तथोक्तः । 'हेतिर्ज्वालाऽङ्कुरायुधे' इति वैजयन्ती । सोऽर्जुनो रम्यः सौम्यः सन्नपि । अभिचारः परहिंसाप्रयोजनं यस्याः साऽऽभिचारिकी । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । तां क्रियां गतः । अभिचारकर्मणि नियुक्त इत्यर्थः । मन्त्र इव रम्यः प्रकृत्या रमणीयः । भीषयत इति भीषणम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । वपुर्बभार । प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगभेदाद्दिव । सोऽप्यवस्थाभेदाद्भीषणो बभूवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अथ, पुरः, विद्विषः, अभिपश्यन् इव, पुरोधसा, आरोपितहेतिसंहतिः, रम्यः अपि, सः, आभिचारिकीं, क्रियां, गतः, मन्त्र इव, भीषणं, वपुः, बभार ॥ ५६ ॥

सुधा—अथ=तपःस्थानोपवेशनानन्तरम्, पुरः=अग्रे, विद्विषः=शत्रून्, दुर्योधनादीनिति शेषः । अर्थात्तथाऽधिकोत्तेजनासम्भवात् तपसि सर्वतो भावेन प्रवृत्तिः सूचितेति भावः । अभिपश्यन्=आलोकयन्, इव, स्थित इति इति शेषः । पुरोधसा=पुरोहितेन, धौम्येनेत्यर्थः आरोपितहेतिसंहतिः=समन्त्रप्रयोगपूर्वकन्निकटनिवेशितायुधसमूहः, सः=अर्जुनः, रम्यः=रमणीयकलेवरः अपि, प्रकृत्येति शेषः । तदानीम्, आभिचारिकीं=तन्त्रोक्तां मारणमोहनादिकां क्रियां=विधानं, गतः=प्राप्तः, प्रयुक्त इत्यर्थः, मन्त्रः=अमुकं हन२ दह२ पच२ मारय२ शोषय२ इत्यादिरूप इव, भीषणम्=भयङ्करं, वपुः=शरीरं, बभार=धारयामास ॥ ५६ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—हेतीनां संहतिर्हेतिसंहतिः, आरोपिता हेतिसंहतिर्यस्मिन् स आरोपितहेतिसंहतिः ॥ ५६ ॥

व्याः—अभिपश्यन्=अभि+दृश्+लट्+शतृ । बभार=भृ+लिट् ॥ ५६ ॥

वाच्यान्तरम्—अथ पुरो विद्विषोऽभिपश्यता, आरोपितहेतिसंहतिना तेन रम्येणापि (अर्जुनेन) आभिचारिकीं क्रियां गतेन मन्त्रेणेव भीषणं वपुर्बभ्रे ॥ ५६ ॥

कोशः—'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः । 'पुरः स्यात्पुरतोऽग्रत' इत्यमरः । 'पुरोधास्तु पुरोहित' इत्यमरः । 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रह' इत्यमरः । 'हिंसाकर्माभिचारः स्याद्' इत्यमरः । वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र' इत्यमरः ॥ ५६ ॥

सारार्थः—द्रौपदीवाक्यश्रवणोत्तेजितस्तथा, यथाऽग्रे विद्यमाना एव वैरिणो वर्त्तन्ते । तेन हेतुना धौम्येन तत्समीपं समन्त्रप्रयोगपूर्वकाणि शस्त्राणि निवेश्य गतम् । तदानीं प्रकृत्या रमणीयोऽप्यर्जुनो दर्शकानां भयङ्करो जातः । यथा मरणादिक्रियायां प्रयुक्तो मन्त्रो भाति तद्वदिति ॥५६॥

भाषाऽर्थः—**बाद उसके, आगे (सामने) शत्रुओं के देखते हुए के एसे और पुरोहितसे रख दिया गया है हथियारों का समूह जिसके आगे, अजुन सुन्दर रहने पर भी उस समय, जैसे मारण आदि कामों का मन्त्र हो, वैसे भयङ्कर भेष को धारण किये । ५६ ॥**

उक्तमायुधारोपणं विवृण्वन्प्रस्थानमाह त्रिभिः—

अविलङ्घ्य विकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।
अगतावरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥

अविलङ्घ्येति । परैः शत्रुभिरविलङ्घ्यमनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तद् । अमोघाकर्षणमित्यर्थः । किञ्च प्रथितो ज्यारवो गुणध्वनिः कर्म त्राणमोक्षणादिकं च यस्य तत्कार्मुकं चोद्वहन्नित्यन्वयः । तथाऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ आहवेष्वनिवर्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । डप्रत्यये सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानात्समासान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णेन युक्त इति शितनिस्त्रिंशयुजौ । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । महेषुधी महानिषङ्गौ । इषवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः' । इत्यमरः ॥५७॥

अन्वयः—परैः, अविलङ्घ्यविकर्षणं, प्रथितज्यारवकर्म, कार्मुकम् , अतिदृष्टिगोचरम् , अगतौ, शितनिस्त्रिंशयुजौ, महेषुधी (उद्वहन् , तपोभृतां हृदयानि समाविवेश, इति ५९ तमश्लोकेन सम्बन्धः) ॥ ५७ ॥

सुधा—परैः=अन्यैः, शत्रुभिश्च, अविलङ्घ्यविकर्षणम्=अनतिक्रमणीयाकर्षणम् प्रथितज्यारवकर्म=सुविदितमौर्वीशब्दविक्रमम् , एवम्भूतं कार्मुकं=धनुः, गाण्डीवसंज्ञमितियावत् । यथा च, अरिदृष्टिगोचरं=शत्रुनयनपथम् , अगतौ=अप्राप्तौ. शितनिस्त्रिंशयुजौ=तीक्ष्णखड्गयुक्तौ, महेषुधी=महातूणीरौ, उद्वहंस्तपोभृतां हृदयानि समाविवेश–इति शेषः ॥५७॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

समासः—न विलङ्घ्यं अविलङ्घ्यं विकर्षणं यस्य तद् अविलङ्घ्यविकर्षणं, रवश्च कर्म च रवकर्मणी, ज्याया रवकर्मणी, ज्यारवकर्मणी, प्रथिते ज्यारकर्मणी यस्य तत् प्रथितज्यारव-कर्म । अरीणां दृष्टयोऽरिदृष्टयस्तासां गोचर इत्यादिदृष्टिगोचरस्तमरिदृष्टिगोचरम् । शितश्च निस्त्रिंशः शितनिस्त्रिंशः, तेन युक्ताविति शितनिस्त्रिंशयुजौ । इषवो बाणा धीयन्ते ययोस्तौ इषुधी महान्ताविषुधी महेषुधी ॥ ५७ ॥

व्याकरणम्—कार्मुकं=कर्मन्+उकञ् । अगतौ=नञ्+गम्+क्तः ॥ ५७ ॥

वाच्यान्तरम्—यथावदेव ॥ ५७ ॥

कोषः—मौर्वी-ज्याशिञ्जिनी-गुण'—इत्यमरः । 'शब्दे निनाद-निनद-ध्वनि-ध्वान-रव-स्वना' इत्यमरः । 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । ॥ ५७ ॥

सारार्थः—यस्याकर्षणं न कदाऽपि शत्रुभिस्तिरस्कृतमर्थाद्यस्मिन्नाकृष्टे शत्रवः शमनभवना-तिथयः सम्पन्ना एवं गाण्डीवसंज्ञं धनुः । तथा च तीक्ष्णकरवालयुक्तौ तूणीरौ च वहन्नर्जुनो वने "आः कोऽयं वीरोऽत्र किमर्थमाप्तः, अहह ! किमस्य कष्टमापतितं येन प्रायस्तपोभूमौ सुकुमारक-कलेवरोऽपि तपः कर्त्तुमागतः" एवं सोश्रुनयनं मिथो वहतां योगिनां मनःप्रवेशं कृतवान् ॥५७॥

भाषाऽर्थः—शत्रुओं से नहीं आक्रमण किया हुआ है चढ़ाना जिसका, और जग-द्विदित हैं ताँत का शब्द और काम जिसका, ऐसे गाण्डीव नाम के धनुष को और वैरियों की आंख के सामने नहीं पड़ा है जो, ऐसे तेज (चोखीले) बाणसे युक्त तर्कश को धारण किये अर्जुन उस बनमें कुछ देरतक योगियों के दिल में बैठे ॥ ५७ ॥

यशसेव तिरोदधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
कवचं च सरत्नमुद्वहज्ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥ ५८ ॥

यशसेति । किञ्च । गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीर्वज्रप्रहाररन्ध्राणि । खाण्डवदाहसम्भवादिति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्तया कीर्त्येव मुहुस्तिरोदधदाच्छादयन् । सरत्नं रत्नसहित-मतएव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकम् । 'ज्योतिस्ताराऽग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थधरात्मसु च' इति वैज-यन्ती । दिवोऽन्तरं नभोमध्यमिवावस्थितम् । अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । क्लीबे मध्ये प्रकाशे च' इति वैजयन्ती । कवचं चोद्वहन् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—गोत्रभिदायुधक्षतीः, यशसा, इव, महसा, तिरोदधद्, सरत्नं, ज्वलितज्योतिः, दिवः, अन्तरम्, इव, कवचं, च, उद्वहन् ॥ ५८ ॥

सुधा—गोत्रभिदायुधक्षतीः=इन्द्रास्त्राघातचिह्नानि, वज्रप्रहारलक्षणानीत्यर्थः । यशसा=कीर्त्या, इव, महसा=तेजसा, तिरोदधत्=आच्छादयन्, तथा च सरत्नम्=मणिगणालङ्कृतं, ज्वलितज्योतिः=समुदितनक्षत्रं, दिवः=आकाशस्य, अन्तरम्=मध्यं, प्रकाशवन्नक्षत्रशोभिताका-शमिवेत्यर्थः । कवचं च=वर्म च, लोहनिर्मिताङ्गावरणमित्यर्थः । यत्परिधानेन परबाणादयो नान्तः प्रविशन्ति, तद् उद्वहन्=धारयन्, क्षणं तपोभृतां हृदयानि समाविवेशेति पुरः पद्येन सम्बन्धः ॥५८॥

समासः—गोत्रं पर्वतं भिनत्तीति गोत्रभिद् इन्द्रस्तस्य यदायुधं वज्रं, तद् गोत्रभिदायुधं, तस्य याः क्षतयस्ता गोत्रभिदायुधक्षतीः । रत्नैः सहितं सरत्नम् । ज्वलितानि ज्योतींषि यस्मिं-स्तद् ज्वलितज्योतिः ॥ ५८ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

व्याकरणम्–तिरोदधत्=तिरस्+धा+लट्+शतृ । उद्वहन्=उद्+वह्+लट्+शतृ ॥

वाच्यान्तरम्—गोत्रभिदायुधक्षतीयँशसेव महसा तिंरोदधता, सरत्नं ज्वलितज्योतिर्दि न्तरमिव कवचमुद्वहताऽर्जुनेन तपोभृतां हृदयानि समाविविशिरे ॥ ५८ ॥

कोषः—'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा'।इत्यमरः ॥ ५८ ॥

सारार्थः—खाण्डववनदाहावसरे, इन्द्रार्जुनयोः समरमभूत् तत्रैवेन्द्रेणार्जुनं प्रति वज्रं प्र सं, तेन तस्य चिह्नं स्वदेहकान्त्याऽऽच्छादयन् (अहो इन्द्रवज्रप्रहारोऽप्यस्मिन् वीरे व्यर्थो ज धन्योऽयं वीरवर इत्येवम्) अलौकिकयशसेव व्याप्तः । मणिगणखचितकवचं परिदधदर्जुनो मु वसतिसमीपवर्त्तिनि वने गत इति ॥ ५८ ॥

भाषाऽर्थः—**इन्द्रके वज्र प्रहार के दागों को यशरूप अपने तेजसे ढांकते हुए, उ तारागण भूषित आकाश का बीच हो वैसे रत्नों सहित, कवच को धारण किये, अ तपोवन में पहुंचे ॥ ५८ ॥**

अलकाऽधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म संप्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश स क्षणमुद्बाष्पदृशां तपोभृताम् ॥ ५९ ॥

अलकेति । सोऽर्जुनोऽलकाऽधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः शिवं निर्बाधमुर्वीधरवर्त्म हिमनो न्मार्गं प्रति सम्प्रयान् गच्छन् । क्षणमुद्बाष्पदृशां वियोगदुःखात्साश्रुनेत्राणां तपोभृतां द्वैतवनवि वासिनां तपस्विनां हृदयानि । समाविवेश, खेदयामासेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—अलकाऽधिपभृत्यदर्शितं, शिवम्, उर्वीधरवर्त्म, सम्प्रयान्, सः, उद्बाष्पदृशां तपोभृतां, हृदयानि, क्षणं, समाविवेश ॥ ५९ ॥

सुधा—अलकाऽधिपभृत्यदर्शितं=यक्षोपदिष्टम्, अलका नाम पुरी तस्या अधिपः कुबेर स्तस्य भृत्योऽनुचरो यक्ष इति यावत् । शिवम्=मङ्गलम्, उर्वीधरवर्त्म=पर्वतमार्गं, सम्प्रयान्=स सङ्गच्छन्, सः=अर्जुनः, उद्बाष्पदृशाम्=उद्गताश्रुनयनानां, तपोभृतां=तपस्विनां, हृदयानि=चि मनांसि, क्षणं=मुहूर्त्तं, समाविवेश=प्रविष्टवान्, योगिनां मनांसि खेदान्वितानि चकारेत्यर्थः ॥५९

समासः—अलकाया अधिपोऽलकाऽधिपस्तस्यालकाऽधिपस्य भृत्य इत्यलकाऽधिपभृत्यस्ते नालकाऽधिपभृत्येन दर्शित इत्यलकाऽधिपभृत्यदर्शितस्तमलकाऽधिपभृत्यदर्शितम् । धरतीति ध उर्व्या धर उर्वीधरस्तस्य वर्त्म, उर्वीधरवर्त्म । उद्गतानि वाष्पाणि याभ्यस्ता उद्बाष्पास्ताश्च दृश येषां त उद्बाष्पदृशस्तेषाम् उद्बाष्पदृशाम् । तपांसि बिभ्रति ये ते तपोभृतः तेषां तपोभृताम् ॥५९

व्याकरणम्—सम्प्रयान्+सम्+प्र+या+लट्+शतृ । समाविवेश=सम्+आ+ विश+लिट् ॥ ५९ ॥

वाच्यान्तरम्—अलकाऽधिपभृत्यदर्शितं शिवम्, उर्वीधरवर्त्म सम्प्रयाता तेन (अर्जुनेन तपोभृतां हृदयानि समाविविशिरे ॥ ५९ ॥

कोषः—'कैलासः स्थानमलका पूः' इत्यमरः । 'भृत्ये दासेर-दासेय-दास-गोप्यक-चेटका इत्यमरः । 'श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । ॥ ५९ ॥

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सारार्थः—अग्रेऽग्रे यक्षेण प्रदर्शिते पर्वतमार्गे गच्छन्तमर्जुनमवलोक्य तपस्विनः सदयहृदयाः णासमाकुलश्चा बभूवुः ॥ ५९ ॥

.भाषाऽर्थः—यक्ष से दिखाये (बतलाये) मङ्गलप्रद, पर्वत के रास्ते में जाते हुए र्जुन, कुछ देर तक आंसू भरे आंखवाले मुनियों के दिल में बैठे। अर्थात् अर्जुन को वकर करुणासे मुनियों की आंखों में आंसू भर आया और अर्जुन के तरफ मन खिंच या ॥ ५९ ॥

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।
प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥ ६० ॥

इति भारविकृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये तृतीयः सर्गः ।

अनुजगुरिति ॥ अथाशा दिशः । दिवि भवं दिव्यम् । 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' । दुन्दुभिध्वानमनुजगुरनुदध्वनुः । गायतेर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्वितेने । पुष्पवृष्टिश्चाजमनेष्टेत्यर्थः । किञ्च । अनिभृताश्चञ्चला वेलायां कूले या वीचयस्ता एव बाहवो यस्य स तथोक्तः । नवेला कूलविकारयोः' इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीमुल्लसन्तीं हर्षास्पन्दमानां च भुवं प्रियमेष्टं भारावतारणरूपं कथयिष्यन्निव । कथयितुमिवेत्यर्थः । 'लृट् शेषे च' इति चकारात्क्रियाऽर्थायां दृशक्रियायां लृट् । आलिलिङ्ग । सर्वं चेदं शिवं दैवकार्यप्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वात्समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र चाप्रस्तुतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां वेनायकाभ्यां भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरिति रहस्यम् । एवमतिशयोक्त्यनुप्राणिता नसमासोक्तिः । प्रियकथनात्स्नेहमुज्जीवयति तदङ्गभावं भजत इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

अन्वयः—अथ, आशाः, दिव्यं, दुन्दुभिध्वानम् , अनुजगुः, व्योम्नि, सुरकुसुमनिपातैः, लक्ष्मीः, वितेने, अनिभृतवेलावीचिबाहुः, पयोधिः, प्रियं, कथयिष्यन् , इव, स्फुरन्तीं, भुवम् , आलिलिङ्ग ॥ ६० ॥

सुधा—अथ=अर्जुनप्रयाणोत्तरकाले, आशाः=दिशः, दिव्यं=स्वर्गसम्बन्धिनं, न तु लौकिकं, दुन्दुभिध्वानम्=भेरीशब्दम् , अनुजगुः=अनुदध्वनुः, दिक्षु भेरीशब्दोऽभूदित्यर्थः । तथा च, आशा एव कर्त्र्यः, सुरकुसुमनिपातैः=देवपुष्पवर्षणैः, वा, सुरकुसुमानि पारिजातपुष्पाणि, तेषां निपातैः, व्योम्नि=गगने, लक्ष्मीः=श्रीः, वितेने=वितस्तरे । अर्थात्तदानीं खात्पुष्पवृष्टिर्जातेति भावः । तथा च, अनिभृतवेलावीचिबाहुः=चञ्चलतटलहरिभुजः, पयोधिः=समुद्रः, प्रियम्=

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

प्रेम पूर्णं, वच इति शेषः। कथयिष्यन्=कथयितुमिच्छन्, इव, स्फुरन्तीम्=उल्लसन्तीम्, भुवम्=महीम्, आलिलिङ्ग=परिषस्वजे, आलिङ्गितवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

समासः—दुन्दुभेर्ध्वानो दुन्दुभिध्वानस्तं दुन्दुभिध्वानम्। कुसुमानां निपाताः कुसुमनिपाताः सुराणां कुसुमनिपाताः सुरकुसुमनिपातास्तैः सुरकुसुमनिपातैः। वेलाया वीचयो वेलावीचयः, अनिभृताया वेलावीचयोऽनिभृतवेलावीचयः, ता एव बाहवो यस्य सोऽनिभृतवेलावीचिवाहुः॥६०॥

व्याकरणम्—अनुजगुः=अनु+गै+लिट्। वितेने=वि+तन्+लिट्। कर्मणि। कथयिष्यन्=कथ+णिच्+लृट्+शतृ। आलिलिङ्ग=आ+लिगि+लिट् ॥ ६० ॥

वाच्यान्तरम्—आशाभिर्दिव्यो दुन्दुभिध्वानोऽनुजगे। सुरकुसुमनिपाता व्योम्नि लक्ष्मीं वितेनुः। प्रियं कथयिष्यतेवानिभृतवेलावीचिवाहुना पयोधिना स्फुरन्ती भूरालिलिङ्गे ॥ ६० ॥

कोषः—'स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः। ॥ ६० ॥

सारार्थः—अर्जुनस्य तपोऽर्थं प्रस्थानसमये देवदुन्दुभयो नेदुः। आकाशात् पुष्पवृष्टिरभूत्। हर्षेण समुद्रोऽपि चञ्चलो बभूव। इत्थं शुभशकुनान्यभूवन् ॥ ६० ॥

भाषाऽर्थः—दिशाओं मे देव-दुन्दुभी बजने लगी, आकाश में देवता लोगों के फूलों को वर्षा से शोभा होने लगी। चञ्चल किनारे की लहर रूप भुजा है, जिसकी ऐसा समुद्र जैसे कुछ मीठी बात या शुभसमाचार कहने की इच्छा करके चमकती हुई पृथ्वी का आलिङ्गन करने लगा ॥ ६० ॥

इति श्रीगङ्गाधरशर्मणा विरचितया सुधाटीकया विभूषितं किरातार्जुनीय-
काव्यस्य सर्गत्रयं पूर्णतामगात्।

नवजलनिधिक्षितितुलिते (१८४९) शाके तैषीयपूर्णिमामन्दे।
"गङ्गाधरेण" रचिता सार्गत्रयिकी "सुधा" पूर्णा ॥ १ ॥
क्व च भारवेः सुगूढो भावो नितरां क्व मन्दोऽहम्।
रचिता तथाऽपि पूर्व--व्याख्यां दृष्ट्वा मयाऽल्पधिया ॥ २ ॥
आसन् यद्यपि बह्वयो व्याख्या विदुषां मुदे ताश्च।
"जयकृष्णदासगुप्ता"ऽऽग्रहवश तोऽसौ "सुधा"ऽभिधा टीका ॥ ३ ॥
अन्वय--समास—साधन--वाच्यान्तर—कोष--पर्यायैः।
सारार्थ--देशगीर्भिः समन्विता मन्दधीमान्या ॥ ४ ॥

न हि निजपटुता प्रकटनहेतोर्यत्नोऽस्ति मेऽप्यल्पः। केवलमल्पमतीनां बालानां बोधजननाय ॥ ५ ॥
प्रज्ञाऽल्पतया जनिताऽशुद्धिर्या चित्तचाञ्चल्यात्। शोध्या मत्वा स्वीयां कृतिमेनां सज्जनैर्विज्ञैः ॥ ६ ॥
स्याच्चेदुपकारोऽस्याः मन्ये सफलः परिश्रमस्तर्हि। कृपयाऽवलोकनीया भो विज्ञा! मे भवद्भिरियम् ॥ ७ ॥

मुद्रकः—विद्याविलास प्रेस, बनारस। २०००

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकम्

'रुचिर' 'किशोरकेलि' संस्कृत हिन्दीटीका द्वयोपेतम् ।

उपर्युक्त दोनों टीकायें संसारभरमें सर्वोत्तम सिद्ध हो चुकी हैं ४)

मुद्राराक्षसनाटकम्

'भावबोधिनी--आशुबोधिनी' टीका द्वयोपेतं,

इसके अभिनव द्वितीय संस्करण में ग्रन्थ की सारी कठिनता दूर करदी गई है। भाषाटोका का भी यथास्थान सन्निवेश कर दिया गया है ३॥)

वेणीसंहारनाटकम्

'प्रबोधिनी'-'प्रकाश' संस्कृत हिन्दोटोकाद्वयोपेतम् ।

इस संस्करण में श्लोकान्वय, विग्रह, पर्याय, सुन्दर अर्थ, भावार्थ, अलङ्कार तथा कोषादि प्रमाण से शब्दान्तर देकर समन्वय करते हुए इस तरह समझाया गया है कि सुकोमल मति विद्यार्थी स्वयं भी इस से ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं २)

हर्षचरित प्रथम उच्छ्वास

जयश्री-कथाभट्टीया-संस्कृत हिन्दी टीका सहित ।

इन टीकाओं में परीक्षोपयोगी सभी विषयों का सरल विवेचन किया गया है । व्याख्या के साथ साथ कवि के ऐतिहासिक परिचय तथा कथासार (संस्कृत तथा हिन्दी) से पुस्तक की उपयोगिता अधिक बढ़ गई है १=)

स्वप्नवासवदत्तनाटकम्

इस संस्करण के "प्रबोधिनी" नामक संस्कृत व्याख्या में अन्वय, विग्रह, पर्याय, सुन्दर अर्थ, भावार्थ, कोश, अलङ्कार, छन्द नाट्य-लक्षण आदि विषय और साथ ही साथ "प्रकाश" नामक प्राञ्जल भाषा टीका भी रख दी गयी है । संस्कृत तथा हिन्दी दोनों ही में कथासार भी लिख दिया गया है २।)

चन्द्रालोकः

पौर्णमासी-कथाभट्टी टीका द्वयोपेतः ।

(अभिनव परिवर्धित द्वितीय संस्करण)

इस परिवर्धित द्वितीय संस्करण में बहुत से परीक्षोपयोगी विषयों को सरल शब्दोंमें परिष्कृत कर दिया गया है । चन्द्रालोक की ऐसी विस्तृत और सरल संस्कृत-हिन्दी टीका अन्यत्र कहीं से प्रकाशित नहीं हुई है । इस परिवर्द्धित संस्करण को देखते ही आप प्रसन्न हो जायगें । २॥)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी । २........

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

मध्यमा परीक्षोपयोगी सर्वोत्तम ग्रन्थ—

प्रबन्ध--पारिजातः

लेखकः—मुजफ्फरपुर राजकीय गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेजाध्यापक
व्या० वे० सा० आचार्य पं० रामचन्द्र मिश्र।

इसमें मध्यमा परीक्षाके छात्रोंको संस्कृत प्रबन्ध रचना लिखने के नियम अत्यन्त सरल रूपमें समझाये गये हैं और तदनुसार परीक्षोपयोगी 'प्रबन्ध लेखन प्रकार' (परीक्षामें आने योग्य निबन्धों का उत्तर) इस तरह सरल और संक्षिप्त में लिखा गया है कि अभ्यास कर लेने पर भी विद्यार्थी परीक्षामें पूरी सफलता प्राप्त कर सकते हैं। इतना ही नहीं अन्तमें (१)'पत्रलेखन प्रकार' (चिट्ठी-पत्री, आवेदन पत्र आदिका उल्लेख) तथा प्रसंगोपयुक्त (२) 'सुभाषित गद्यावली' (३) 'सुभाषितपद्यांशावली' और (४) 'लौकिक न्यायमाला' आदि विषयोंका समावेश करके आधुनिक चतुरस्र विद्वान् बननेका सुगम रास्ता दिखाया गया है। विश्वास है कि आजतक के प्रकाशित प्रबन्धोपयोगी ग्रन्थोंमें इस 'प्रबन्धपारिजात' के समान दूसरी कोई भी पुस्तक नहीं है। शीघ्रता कीजिये कठिन परिस्थिति के कारण इसकी बहुत कम प्रतियाँ छपी हैं १=)

लघुशब्देन्दुकला

[लघुशब्देन्दुशेखर प्रश्नोत्तरी]

परीक्षोपयुक्त परिशिष्ट सहिता।

इसमें परीक्षामें आने योग्य सभी प्रश्नोंके उत्तर ऐसे सरल तथा [illegible] परिष्कारों से युक्त लिखे गये हैं कि अभ्यास करलेने पर विद्यार्थी परीक्षामें पूरी सफलता प्राप्त कर लेगें तथा ग्रन्थ लगाने में भी विद्यार्थीको अत्यधिक सहायता मिलेगी। ऐसा प्रशंसनीय संस्करण यह प्रथम बारही प्रकाशित हुआ है। १।)

सूर्यसिद्धान्तः

तत्त्वामृतभाष्योपपत्ति-टिप्पणीभिः सहितः।

पूर्व प्रकाशित सभी टीकाओं के गुण दोषों की समालोचना करके प्रस्तुत संस्करण प्रकाशित किया गया है। बड़े बड़े विद्वानोंने उपर्युक्त तत्त्वामृतभाष्य को निरीक्षण करके मुक्त कण्ठ से इसकी प्रशंसा की है। सूर्यसिद्धान्त का ऐसा प्रशंसनीय संस्करण यह प्रथम बार ही प्रकाशित हुआ है ३॥)

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी। २......

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.